

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРИЛИГИ
И. АРАБАЕВ АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК
УНИВЕРСИТЕТИ**

Молдокулова Динара Төрөкелдиевна

**Кыргыздардын салттык
жүрүм-турум маданияты**

(XIX кылымдын аягы - XX кылымдын башы)

Бишкек – 2016

УДК 93/94

ББК 63.5

М 75

И.Арабаев атындагы Кыргыз Мамлекеттик Университетинин Оку-муштуулар кеңеши тарабынан басууга сунуш кылынган.

Жооптуу редактору: тарых илимдеринин доктору,
КР УИАнын мүчө-корреспонденти,
профессор Асанканов А.А.

Рецензенттер: тарых илимдеринин доктору,
доцент Көчкүнов А.С.

тарых илимдеринин кандидаты,
доцент Өмүрбеков Ч.К.

тарых илимдеринин кандидаты,
доцент Жапаров А.З.

Молдокулова Д.Т.

М 75 Кыргыздардын салттык жүрүм-турум маданияты (XIX кылымдын аягы - XX кылымдын башы). – Бишкек, 2016. – 150 б.

ISBN 978-9967-04-743-3

Эмгекте кыргыздардын үй-бүлөлүк мамилелеринде, турмуш-тиричилигинде колдонулган салттык жүрүм-турум маданияты (этноэтикети) берилген. Изилдөөнүн негизин автордун этнографиялык талаа материалдары жана XIX кылымдын аягы - XX кылымдын башындагы изилдөөчүлөрдүн эмгектери түзөт.

Китеп тарыхчыларга, этнографтарга, илимий кызматкерлерге, мугалимдерге, студенттерге арналып жазылды жана кыргыз маданиятына кызыккан окурмандардын кеңири чөйрөсүнө арналат. Мындан сырткары, «Кыргыз этнографиясы», «Этнопедагогика» предметтери боюнча кошумча окуу куралы катары сунушталат.

М 0505000000–16

УДК 93/94

ББК 63.5

ISBN 978-9967-04-743-3

© Молдокулова Д.Т.,
2016

Мазмуну

Кириш сөз.....	4
I Бап. Кыргыздардын үй-бүлөлүк мамилелериндеги салттык жүрүм-турум маданияты	16
1.1. Үйлөнүүдө кармалуучу шарттар жана никенин тыюу салынган түрлөрү.....	16
1.2. Жубайлардын ортосундагы мамилелер	23
1.3. Кыргыздардагы көп аял алуучулук. Көп никелүү үй-бүлөдөгү аялдардын орду жана алардын өз ара мамилелери.....	34
1.4. Ата-эне менен балдардын, бир туугандардын ортосундагы мамилелер	44
1.5. Келинге тиешелүү жүрүм-турум эрежелери	51
II Бап. Кыргыздардын турмуш-тиричилигинде колдонулган салттык жүрүм-турум маданияты. Тыюулар	64
2.1. Кыргыздардын тамактануу маданияты.....	64
2.2. Мал союуда, устукан тартууда кармалган салттык эрежелер, тыюулар жана ишенимдер	77
2.3. Малга байланышкан тыюулар, ишенимдер.....	86
2.4. Тыюулар.....	97
Корутунду	116
Түшүндүрмө сөздүк	120
Колдонулган адабияттар	125
Кыскартылган сөздөр.....	149

*Китеп апам Бекмурзаева
Салтанаттын жаркын элесине
арналат*

КИРИШ СӨЗ

Өнүгүүнүн ар бир баскычында жүрүм-турум эрежелеринин комплекси заман талабына жараша толукталып, ылайык келбегендерден арылып отуруп, ар бир элде, улутта өзүнө гана тиешелүү өзгөчөлүктөргө ээ болгон салттык жүрүм-турум маданияты калыптанган. Анда ошол элге мүнөздүү болгон тарыхый, философиялык, психологиялык дүйнө таанымы чагылдырылган. Ал аркылуу ошол элдин кулк-мүнөзү, каада-салты жана улуттук артыкчылыктары тууралуу маалымат алууга болот.

Салттык жүрүм-турум маданиятты алып жүрүүчү, сактоочу жана андан ары өнүктүрүүчү негизги институттардын бири – үй-бүлө. Ар бир элге мүнөздүү улуттук баалуулуктарды жоготпой, тигил же бул элдин жок болуу жана ааламдашуу процессинен сактап калуунун биринчи баскычы да үй-бүлө. Анда инсан калыптанып, анын жүрүм-турум маданияты, жашоодогу идеалы, багыты жана турмуштук баалуулуктары иштелип чыгат. Тигил же бул элдин, мамлекеттин келечектеги тагдыры түздөн-түз үй-бүлөдөгү алган тарбияга көз каранды.

Үй-бүлөлүк жүрүм-турумдун өзгөчөлүктөрүн билүү үй-бүлөнүн бекем болушуна, анын ар бир мүчөсүн өз ордун, милдетин билүүгө, улуу адам менен кичүү адамдын мамилесиндеги курактык чекти сактоого жана өсүп келе жаткан кыз киши, уул баланы келечектеги келин-уулдук, ата-энелик милдеттерине татыктуу тарбиялоого алып келет.

Изилдөөчүлөр тарабынан элибиздин этнографиясына тиешелүү бир топ актуалдуу маселелер көтөрүлүп, изилдөөгө алынып келе жаткандыгына карабастан, кыргыздардын салттык жүрүм-турум маданияты алиге чейин өз алдынча иликтөөгө алына элек. Бул салттуу этикалык мамилелерди окумуштуулар кыргыз үй-бүлөсүн изилдөө алкагында гана карап өтүшкөн.

Мындай иликтөөнүн теориялык да, практикалык да мааниси өтө зор. Анткени бүгүнкү күндө социалдык-экономикалык көйгөйлөрдөн тышкары, улуттук идеологияны иштеп чыгуу, жаш муундарды тарбиялоо, гендердик маселелер менен байланышкан көптөгөн проблемалар келип чыгууда. Баарыбызга маалым болгондой, бүгүнкү күндө кыргыз жаштарынын дээрлик көпчүлүгү «батыш маданиятына» ооп жаткандыгы байкалууда. Алардын мындай кадамына кыргыздын нукура салттык маданиятын билбөөсү да себеп болууда.

Мындан сырткары муун алмашкан сайын кыргыздардын улуттук баалуулуктары унутулуп, ал эми аларды билген улуу муундардын саны жылдан-жылга суюлууда. Демек ошол баалуулуктарды сактап, кагаз бетине түшүрүп калуу – улуттук этнографиябыздын негизги милдеттеринин бири. Мындай шарттарда аталган маселени тарыхый-этнографиялык өнүттө ар тараптан изилдөө этнология илиминдеги орчундуу маселелерден.

Бүгүнкү күнгө чейин кыргыз этнографиясында кыргыздардын салттык жүрүм-турум маданияты атайын изилдөөнүн предмети болбосо да, алардын ички үй-бүлөлүк мамилелеринде, күнүмдүк турмуш-тиричилигинде колдонгон жүрүм-турум эрежелери окумуштуулардын эмгектеринде чагылдырылып келген.

Аларды мезгилдик чегине жараша революцияга чейинки, советтик жана эгемендүүлүк мезгилиндеги тарыхнаамага бөлүп карасак болот.

Революцияга чейинки тарыхнаамага кайрылсак, ага Ч.Ч.Валиханов, В.В.Радлов, Г.С.Загряжский, Н.Л.Зеланд, Ф.В.Поярков жана Н.И.Гродековдун эмгектерин киргизүүгө болот.

Ч.Валихановдун кыргыздар тууралуу жазган эмгектеринде алардын ата-бабаларга, жаратылыш кубулуштарына, мал-жанга, түрдүү ооруларга байланыштуу ырым-жырымдары, түшүнүктөрү, сөз кудурети, көз тийүү, ант берүү сыяктуу салт жөрөлгөлөрүн чагылдырган [42, 43, 44, 45].

Кылмыш жасаган же айрым адеп эрежелерин бузган адамдарга колдонулган жаза жана айыптардын түрлөрү В.В.Радловдун эмгегинде берилген. Ошондой эле ал элибиздин диний ишенимдери, чарбасы, көчүп конуудагы боз үйдү жайгаштыруу ыкмасы тууралуу маалыматтар

ды баяндап жана кыргыздардын тили, салты, кийими, урунган буюмдары, жашоо-турмушунун мүнөзү казактардан анча деле айырмаланбай тургандыгын жазып кеткен [128, 129].

Г.С.Загряжский кыргыздардын эртең мененден тартып кечке чейин кантип күндү өткөргөнүн, үй-бүлөнүн ар бир мүчөсүнүн милдетин баяндайт. Боз үйдүн түзүлүшүн, жасалгасын жана ички бөлүктөрүн сүрөттөп, анда коноктун, үй-бүлө мүчөлөрүнүн кимиси кайда жайланышаарын жазган [30: 53-55].

Өзгөчө кыргыздардын салттык жүрүм-турум маданиятына тиешелүү маанилүү маалыматтар Н.И.Гродековдун эмгегинде камтылган. Никелешүүдө тыюу салынган шарттар, аял кишинин, анын ичинде көп никелүү үй-бүлөдөгү аялдардын орду, үйлөнүү салты, устукан тартуу маданияты тууралуу маалыматтар келтирилген [49].

Н.Л.Зеланддын эмгегинде кыргыздардын антропологиясынан тышкары, алардын тамак-аш, кийим-кече, турак-жайы, чарбасы, кол өнөрчүлүгү, нике, нике жашы, бала төрөө, аял-эркектин коомдогу абалы, мурас укугуна байланышкан маанилүү маалыматтар келтирилген [69].

Ф.В.Поярковдун чакан ишинде автордун Пишпек уездинин Жумгал, Суусамыр, Нарын болуштуктарында жашаган кыргыздардан чогулткан айбанаттарга, канаттууларга, үй жаныбарларына жана ай, жылдыз, от, суу, тузга ж.б. байланышкан ишенимдери, уламыштары берилген [127].

Совет мезгилиндеги тарыхнаама. Совет бийлиги орногондон кийин кыргыз этнографиясын изилдөөгө киришкен окумуштуулардын бири – Ф.А.Фиельструп. Ал XX кылымдын 20-жылдарынын ортосунда Талас, Нарын, Ысык-Көл, Чүй аймактарында жана Фергана өрөөнүнүн чыгыш бөлүгүнө атайын илимий-изилдөө экспедицияларын уюштурган. Ал көзүнүн тирүүсүндө бир нече макаласын гана жарыкка чыгарууга үлгүргөн. Тилекке каршы изилдөөчү чогулткан баалуу материалдар, автордун сталиндик репрессияга кабылып, мезгилсиз каза болгондугуна байланыштуу жарыяланбай калган. 2002-жылы Россия Федерациясынын Илимдер Академиясынын этнология жана антропология институту Ф.А.Фиельструп чогулткан материалдарды өз алдынча китеп кылып жарыкка чыгарды. Китепте кыргыздардын кудалашуу, үйлөнүү салты,

жаштардын үйлөнүүгө чейинки мамилелери, маркумду жерге берүүдө, аза күтүүдө жана эскерүүдө жасалуучу каада-салттар жана кыргыздардын мал чарбасында, дыйканчылыкта, мергенчиликте колдонгон ишенимдери, баланын төрөлүшүнө, өсүшүнө байланышкан ырым-жырымдары тууралуу илимий маалыматтар жыйналган [148, 149, 150].

Кыргыздардын үй-бүлөлүк жүрүм-турум маданиятын алгачкылардан болуп иликтөөгө алган изилдөөчү – Н.П.Дыренкова [55]. Ал өткөн кылымдын 20-жылдарынын экинчи жарымында Кыргызстанга тиешелүү Тянь-Шань аймагынын айрым райондорунда изилдөө иштерин жүргүзгөн. Анын 1927-жылы жарыяланган «Брак, термины родства и психические запреты у кыргызов» макаласы кыргыздардын салттык үй-бүлөлүк этикетин изилдөөгө башат түптөгөн эмгек болуп эсептелет. Бул эмгекте алгачкы жолу кыргыздардын үй-бүлөлүк мамилелеринде кармалган тыюулар атайын иликтөөгө алынып, маанисине карата төмөндөгүдөй түрлөргө бөлүнгөн: туугандардын белгилүү бир катмары менен жолугууга тыюу салуу, өңүн көрүүгө, кароого, денесинин жылаңач бөлүктөрүн көргөзүүгө, ыгы жок тентушсунуп мамиле кылууга жана атынан атоого тыюу. Ал «тыюу» түшүнүгү «ызат кылуу», «уялуу» жана «сыйлоо» деген маанилерди билдирет деп көрсөткөн.

Н.П.Дыренкова өзгөчө кыргыз келининин кайын журту менен болгон мамилесинде кармалган тыюуларды сүрөттөп, аларды күйөөсүнүн туугандарынын жаштык, жыныстык өзгөчөлүгүнө жараша атайын топторго бөлгөн: кайын атасына жана күйөөсүнүн баардык улуу эркек туугандарына; күйөөсүнүн кичүү эркек туугандарына; кайын энесине жана күйөөсүнүн улуу аял туугандарына жана күйөөсүнүн кичүү аял туугандарына карата колдонулган тыюулар.

Ал эми күйөө бала менен кайын журтунун ортосундагы мамиледе кармалган тыюулар аялынын улуу эркек жана аял туугандарына карата гана кармалары айтылган. Анын аялынын кичүү туугандары менен болгон мамилесинде тыюулар орун алган эмес деп көрсөткөн.

Мындан тышкары аталган эмгекте кыргыздардын туугандык байланыштары, левират, сорорат салты жана туугандык терминдери менен байланышкан материалдар топтолгон [55: 7-25-б.].

Изилдөөбүз үчүн баалуу этнографиялык булак катары П.И. Кушнердин (Кнышев) эмгеги колдонулду. Аталган эмгек автордун 1925-1926-жылдары Кыргызстандын Талас, Нарын жана Суусамыр аймактарында жүргүзгөн этнографиялык чалгындоосунун негизинде жазылган. Анда кыргыз үй-бүлөсүнүн курамы, үй-бүлөдөгү мүлктүк мамилелер, калың, көп аял алуучулук жана көп никелүү үй-бүлөдөгү аялдардын ордуна байланышкан маалыматтар жарыяланган. Ошондой эле кыргыздардын салттык тамак-ашын сүттөн, эттен жана ундан жасалган азыктарга бөлүп көрсөтүп, алардын түрлөрүнө жана айрымдарынын жасалуу ыкмаларына да кайрылып кеткен. Ал эми ундан жасалган тамактарды эсепке албаганда, дээрлик өсүмдүктөрдөн жасалган тамактарды кыргыздар колдонбогондугун баса белгилеген [108].

Б.Солтоноевдин китебинде кыргыздардын жыл эсеби, кудалашуу расими, ар кандай ооруларга колдонгон салттык медицинасы, ырым-жырымдар, каада-салттары жазылып, алардын жылкыга болгон мамилеси, күлүк, тайган жана куш таптоонун ыкмалары тууралуу маалыматтар келтирилген [140, 141].

XX кылымдын 20-жылдарынын ортосунан тартып өмүрүнүн акырына чейин кыргыз этнографиясынын бардык маселелерин изилдөөгө алган С.М.Абрамзон кыргыз үй-бүлөсүн иликтөөгө да өзгөчө көңүл бурган. Анын эмгектеринде кыргыз үй-бүлөсүнүн түрлөрү, тарыхы, кыргыздардын салттык коомунда өкүм сүрүп келген никенин түрлөрү, ички үй-бүлөлүк жана мүлктүк мамилелери кеңири изилденген. Мындан сырткары кыргыз элинин улуттук тамак-ашы, тамактануу маданиятынын айрым маселелери, диний ишенимдери, ырым-жырымдары да ал тарабынан иликтөөгө алынган [1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11].

А.Жумагуловдун диссертациялык эмгеги жана монографиясы Октябрь революциясына чейинки мезгилдеги салттуу жана совет доорундагы Чүй өрөөнүндө жашаган кыргыздардын үй-бүлөсүнө арналган. Ал алардын кудалашуу, үйлөнүү салттарына, ички үй-бүлөлүк мамилелерине, аялдын үй-бүлөдөгү, коомдогу абалына жана никенин тыюу салынган түрлөрүнө токтолуп, ошондой эле совет мезгилиндеги кыргыз үй-бүлөсүнүн турмушундагы өзгөрүүлөр менен жаңыланууларды анализге алган [50, 51].

М.Т.Айтбаев улуттук этнографияда алгачкылардан болуп кыргыздардын улуттук тамак-ашын топторго бөлүп, алардын жасалуу ыкмасын, колго суу куюу, бешбармакты бышыруунун жана тартуунун, устукандардын даражасы, тартылган койдун башын жегендин кээ бир эрежелерин өзүнүн чакан эмгегинде чагылдырып кеткен [15]. Ошондой эле, анын эмгектеринде курчап турган айлана-чөйрөгө, жаныбарларга, канаттууларга, күнгө, ай-жылдыздарга байланышкан ишенимдер, уламыштар, ырым-жырымдар берилген. Мындан тышкары ал алгачкылардан болуп кыргыздардын салттык мергенчилигине кайрылып, алардын аң уулоо мезгилинде жана курал-жаракка жасаган мамилесинде кармалган тыюулар менен ырым-жырымдарга да токтолуп кеткен [13, 14, 187].

1963-жылы СССР Илимдер Академиясынын Этнография институту жарыялаган дүйнө элдеринин этнографиялык баяндарынын экинчи тому Орто Азия элдерине арналган. Аталган эмгекте кыргыздардагы нике, үй-бүлө маселелери, диний ишенимдери, коомдук жашоосу тууралуу маалымат келтирилип, совет бийлиги орногондон кийинки өзгөрүүлөр талдоого алынган [183].

С.И.Каракеева өзүнүн эмгегин шаардык кыргыз үй-бүлөсүн изилдөөгө арнаган [80].

Биринчилерден болуп Орто Азия жана Казакстан элдеринин нике жана үй-бүлөсүнө байланышкан маалыматтарды революцияга чейинки булактардан жана советтик адабияттардан топтоп, системага келтирген окумуштуу – Н.А.Кисляков. Ал негизинен өз эмгектерин тажиктердин үй-бүлөлүк жана никелешүү салттарын изилдөөгө арнаса да, көпчүлүк эмгектеринде Орто Азия жана Казакстан элдеринин анын ичинде кыргыздардын да никелешүүсүнө жана ага байланышкан салттарга кеңири токтолгон. Өзгөчө кыргыздардын мурас калтыруу, энчи бөлүү сыяктуу мүлктүк мамилесине жана үй-бүлөдөгү тыюу салууларга, качуу салтына арналган бөлүмү бир топ кызыгууну жаратат [87, 88, 89, 90, 91].

Кыргыздардын исламга чейинки диний ишенимдерин жана дүйнө таануусун изилдөөгө Т.Баялиева көрүнүктүү салымын кошкон. Анын эмгектеринде алардын жаныбарлар, канаттуулар, айлана-чөйрө, аба-ырайы менен байланышкан жана мал чарбасында, дыйканчылыкта колдонгон ырым-жырымдары изилденген [33, 34, 35, 36, 190].

К.Мамбеталиева өткөн кылымдын 60-70-жылдары Кыргызстандын түштүгүндөгү көмүр кендеринин айланасында өсүп чыккан шаарлардагы (Сүлүктү, Кызыл-Кыя, Таш-Көмүр, Көк-Жаңгак) жумушчулардын турмуш-тиричилигин изилдеген. Анын эмгегинде алардын үй-бүлө жана никелешүү мамилелери негизги орунду ээлейт [113, 114]. Белгилей кетсек, ал алгачкылардан болуп кыргыз жумушчуларынын турмушун, үй-бүлөсүн изилдөөгө алган.

Франциялык окумуштуу Реми Дордун илимий изилдөөлөрүнүн негизги багыттарынын бири – Оогандык кыргыздарды ар тараптан изилдөө болгон. Ушул тармак боюнча көптөгөн макалаларды жазып, китептерин жарыялаган. Анын «Ооган Памириндеги кыргыздар» аттуу тарыхый-этнографиялык баянында алардын үй-бүлөлүк мамилелерине, тамак-ашына, тамактануу маданиятына да токтолуп кеткен. Ошондой эле турмуштун түрдүү кырдаалында колдонулган ырым-жырымдары, ишенимдери берилген [130].

Кыргыздардын коомдук жашоосу менен салттуу чарбасындагы жылкынын алган ордун биринчилерден болуп изилдөөгө алган окумуштуу – Б.Акмолдоева. Анын эмгектеринде кыргыз элинин жылкыга байланышкан ишенимдери, ырым-жырымдары жана каада-салттары чагылдырылган [22, 188].

Кыргыз үй-бүлөсүн изилдөөгө алган окумуштуулардын бири – А. Көчкүнов. Ал өзүнүн кандидаттык диссертациясын кыргыз үй-бүлөсүндөгү салттар менен совет доорундагы жаңылануулардын айкалышын ачып берүүгө арнаган. Өзгөрүүлөрдүн деңгээлин толук ачып көрсөтүү максатында биринчи бапты XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башындагы кыргыз үй-бүлөсүнө тарыхый-этнографиялык мүнөздөмө берүүгө арнап, ошол мезгилде кыргыз коомунда өкүм сүргөн үй-бүлөнүн түрлөрү, анын курамы, ички үй-бүлөлүк мамилелер жана үй-бүлөдөгү атанын ордуна кеңири токтолгон. Ал эми совет доорундагы өзгөрүүлөрдү көрсөтүү үчүн автордун Ысык-Көл, Нарын, Ош аймактарынан топтогон статистикалык жана этнографиялык талаа материалдары пайдаланылган. Совет мезгилиндеги кыргыз үй-бүлөсүнүн түрлөрүн, үй-бүлөлүк мамилелерин, туугандык байланыштарынын абалын жана алардын сакталып калышынын себептерин иликтеген. Ошондой эле курамы ар улуттун

өкүлдөрүнөн турган үй-бүлөлөрдү изилдеп, мындай үй-бүлөдөгү ички мамилелерди ачып берүүгө аракеттенген [100, 103, 197].

Ал эми бүгүнкү күндө А.Көчкүнов кыргыздардын тамак-ашын, тамактануу маданиятын изилдөөгө көрүнүктүү салымын кошууда. Ал өзүнүн илимий макалаларында кыргыздардын улуттук тамак-ашын курамына, жасалышына жана мүнөзүнө жараша түрлөргө бөлүп, ошондой эле бүгүнкү күндө кыргыз үй-бүлөсүнүн тамак-ашындагы жана алардын күнүмдүк тамактануу учурунда, конок тосуу мезгилинде колдонгон салттык эрежелер менен жаңыланууларды анализге алган [101, 102, 104].

Ал эми өткөн кылымдын 20-80-жылдар аралыгындагы социалдык-экономикалык өзгөрүүлөрдүн жана этникалык процесстердин натыйжасындагы кыргыздардын материалдык маданиятындагы, анын ичинде улуттук тамак-ашындагы өзгөрүүлөр, жаңылануулар Ч.К.Өмүрбековдун изилдөөлөрүндө берилген [201].

Эгемендүүлүк мезгилиндеги тарыхнаама. Кыргыздардын салттуу мал чарбачылыгын иликтөөгө алган окумуштуулардын бири – А.З.Жапаров. Ал өз эмгектеринде кыргыздардын мал багуудагы, кармоодогу ыкмаларын жана өзгөчөлүктөрүн изилдөө менен бирге, малга, мал сөөктөрүнө байланышкан ишенимдерге, ырым-жырымдарга да токтолуп кеткен [59, 60, 61, 62, 63, 64, 193]. Алсак, макаласында кар жиликке байланышкан уламыштар, ырым-жырымдар берилип, алардын айрымдарынын маанисин ачып берүүгө аракеттенген [60]. Мындан сырткары А.Жапаров эгемендүүлүк шартындагы кыргыз үй-бүлөсүндөгү жана ички үй-бүлөлүк мамилелердеги өзгөрүүлөргө өзүнүн чакан макаласын арнаган [65].

Ч.Исраилова-Харьехузен өз эмгегинде XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башындагы кыргыздардын көчмөн коомун изилдөөгө алып, алардын жер иштетүүсүнүн түрлөрүнө, сот системасына, адат укугуна, туугандык байланышына жана үй-бүлөлүк мамилелерине токтолгон [74].

И.В.Стасевичтин кандидаттык диссертациясы казак, кыргыздардын көчмөн коомундагы жесирдин социалдык статусун жана аза күтүү каадасындагы анын ордун изилдөөгө арналган. Эмгекте жесир аялдын аза күтүү каадасы, левират салты жана ага тиешелүү мурас укугу сыяктуу маселелер каралган. Ошондой эле көп никелүү үй-бүлөдөгү аялдар-

дын күйөөсү каза болгондон кийинки абалына жана байбиче менен токолдун мурас укугуна кайрылып кеткен. Диссертациялык иш XIX–XX кылымдын башындагы жазуу булактарын анализге алуунун негизинде жазылган [202].

Аталган теманы изилдөөдө этнограф, өнөр таануучу А.Акматалиевдин салымы зор. Ал элибиздин каада-салтын, үрп-адатын, материалдык жана руханий маданиятын изилдөөгө алып, кыргыздардын жүрүм-турум маданияты, тамак-ашы, устукан тартуу жана тамактануу адеби тууралуу баа жеткис маалыматтарды калтырып кеткен. Мындан сырткары кыргыздардын турмуш-тиричилигинин ар кандай кырдаалдарында колдонулуп келген ырым-жырымдарга, тыюуларга терең кайрылып, алардын маани-маңызын ачып берүүгө аракеттенген [16, 17, 18, 19, 20, 21, 160, 161]. Белгилей кетчү нерсе, башка изилдөөчүлөрдөн айрымаланып, А.Акматалиев өз эмгектерин басма сөз каражаттары аркылуу элдин катмарына жеткиликтүү тил менен жеткирип турган.

М.А.Эстебесовдун «Кой союунун ыкмасы» аттуу колдонмосун өзгөчө белгилеп кетсек болот. Аталган эмгекте кыргыздардагы кой союунун, жиликтөөнүн, эт бышыруунун, устукандоонун жана табак тартуунун ыкмасы берилген. Койду мууздагандан тартып жиликтегенге чейинки ырааттуулук өтө түшүнүктүү тил менен жазылып, кой этин жиликтеп-мүчөлөөнүн схемасы келтирилген [154].

Акыркы мезгилде кыргыздардын салттык жүрүм-турум маданиятынын өзөгүн түзгөн тыюуларга А.Мырзакметов тарабынан өзгөчө көңүл бөлүнүүдө. Ал Кыргызстандын түштүгүндө (Ош, Баткен, Жалал-Абад облустарынан) жыйнаган материалдарынын негизинде кыргыздардын турмушунда колдонулган тыюулар тууралуу макалаларды басма сөз беттерине жарыялап [167, 168, 169, 170, 171, 172], 2005-жылы кыргыздардагы баланын төрөлүшүнө жана өсүшүнө байланышкан ырым-жырымдар менен элдик ишенимдер тууралуу эмгегин жарыкка чыгарды. Аталган эмгек бала төрөлгөнгө чейинки, толгоо, төрөт мезгилиндеги ырым-жырымдар, эгиздер жөнүндөгү элдик ишенимдер, бала токтобогонго, төрөбөстүккө каршы колдонулган ырым-жырымдар жана чач алдыруу, тушоо кесүү, сүннөткө отургузуудагы ырым-жырымдарга арналган. Ошондой эле бул эмгекте автор кыргыздардагы тамак-аш, кийим-кечеге, кыймыл-аракет, ишаратка байланышкан тыюуларга токтолуп кеткен [117, 199].

Бүгүнкү кытайлык кыргыздардын үй-бүлөсү жана ички үй-бүлөлүк мамилелери тууралуу маалымат А.Асанкановдун эмгегинде берилген. Ошондой эле алардын коомдо, үй-бүлөдө кармаган жүрүм-турум эрежелери, ырым-жырымдары, тамактануу адеби тууралуу маалыматтар келтирилген. Эмгек Синьцзян-Уйгур автономиялуу районуна уюштурулган этнологиялык экспедициядан топтолгон этнографиялык материалдардын негизинде жазылган [28].

Түркиянын Ван аймагында жашаган памир кыргыздарынын тамак-ашы, тамактануу маданияты жана алардын азыркы учурдагы тамактануу системасында болуп жаткан өзгөрүү менен жаңылануулар С.Кайыповдун эмгегинде берилген [194].

Кыргыз элинин жүрүм-турум жана сөз маданиятына байланышкан маалыматтар, түшүнүктөр белгилүү түрколог К.Карасаевдин эмгектеринде [81, 82, 83, 182], К.Юдахиндин сөздүгүндө [158, 159] жана О.Каратаев менен С.Эралиевдин кыргыз этнографиясы боюнча түзгөн сөздүктө чагылдырылган [85].

Азыркы кезде кыргыздардын салттык жүрүм-турум маданиятынын айрым маселелери илимдин башка тармактарынын өкүлдөрү тарабынан да изилдөөгө алына баштады. Мисал катары филолог А.Ботобекованын «Кыргыз ымдоо-жаңсоолору» деген эмгегин белгилесек болот. Баарыбызга маалым болгондой, кыргыздардын кеп маданиятында, өз ара пикир алышуусунда вербалдык эмес (тилдик эмес) каражаттар – ымдоо-жаңсоолор абдан кеңири колдонулган. Аталган эмгекте автор кыргыз элинин этикети тарабынан жол берилген жана тыюу салынган ымдоо-жаңсоолор деп бөлүп, алардын айрымдарынын маанисин ачып берүүгө аракеттенген (мисалы кол алышуу, бөйрөгүн таянбоо, чач жайбоо, улуунун алдынан кыя өтпөө, үйгө камчы сүйрөп кирүү ж.б.). Ал эми тыюу салынган ымдоо-жаңсоолорду «табу ымдоо-жаңсоолору» деп атап, аларды этикет эрежелеринен жана диний ишенимден пайда болгон деп эки топко бөлгөн [39, 97].

Кыргыздардын жүрүм-турум маданиятындагы вербалдык эмес каражаттардын ордун философия тармагында Ж.Ниязова өзүнүн кандидаттык диссертациясында изилдеген [119, 200].

Бүгүнкү мезгилде түрк тилдүү элдердин жүрүм-турум маданиятына илимий изилдөөлөр жүргүзүлүүдө. Мисалы Г.А.Мейрманова казак

тардын [198], М.Б.Гимбатова ногойлордун [192], Р.Р.Баязитова башкырылардын [189] жүрүм-турум маданияты тууралуу кандидаттык, докторлук диссертацияларын коргогон.

Жогоруда жүргүзүлгөн тарыхнаамалык талдоо бүгүнкү күнгө чейин булактык жана изилдөө базасы болгонуна карабастан, кыргыздардын салттык жүрүм-турум маданияты атайын этнографиялык изилдөөнүн предмети болбогондугун жана улуттук этнографияда кыргыз элинин салттык жүрүм-турум маданиятын комплекстүү анализге алган илимий эмгектер жокко эсе экендигин тастыктап турат.

Сунуш кылынган эмгектин *негизги булагы* болуп автор тарабынан 2003-2013-жылдар аралыгында Кыргызстандын Талас облусунун Талас, Манас, Бакай-Ата райондорунан, Ысык-Көл аймагынын Тоң, Жети-Өгүз, Ысык-Көл райондорунан жана Нарын облусунун Кочкор, Ат-Башы, Ак-Талаа райондорунан топтолгон этнографиялык талаа материалдары эсептелет. Сурамжылоонун жыйынтыгында аталган облустар боюнча 38 айылдан материал чогултулуп, 90дон ашык кишиден маалымат алынган.

Мындан сырткары булактык база катары XIX кылымдын аягы - XX кылымдын башындагы изилдөөчүлөрдүн эмгектери, Кален Жетимишбаев атындагы Жети-Өгүз райондук тарых таануу музейиндеги кол жазмалар жана кыргыз элинин макал-лакаптары, фразеологизмдери кеңири пайдаланылды.

Сөзүбүздү жыйынтыктасак, сунуш кылынган эмгекте тарыхый булактардын жана этнографиялык талаа материалдарынын негизинде кыргыздардын салттык жүрүм-турум маданиятын комплекстүү илимий анализдөөгө аракет жасалды.

Алгачкы ирет Кыргызстандын түндүк аймагында (Талас, Нарын, Ысык-Көл облустарында) жашаган кыргыздардын турмуш-тиричилигинде колдонулган тыюулар, ырым-жырымдар топтолуп, классификацияга бөлүнүп жана семантикасы ачылып берилди.

Улуттук этнографияда чагылдырылбаган кыргыздардын айрым салттары («тасма тартынуу», «кара кумганга нике кыюу», «бели сынды», «баш алганга баш бербейт» ж.б.) жана түшүнүктөрү берилди.

Бул китепти жогорку окуу жайлардын окутуучулары, студенттери этнография, этнология, этнопедагогика, маданият таануу, Кыргызстан-

дын тарыхы, кыргыз философиясы сабактары боюнча окуу материалдары катары пайдаланса болот. Кыргыз элинин жүрүм-турум маданиятына тиешелүү келечекте жүргүзүлө турган изилдөөлөргө колдонууга сунушталат. Башталгыч жана орто мектептердин мугалимдери «Бийман», «Адеп» сабактарында пайдаланса болот. Ошондой эле массалык маалымат каражаттарында, интернет булактарында кыргыз элинин салттарын таанытып, кеңири жайылтууга көмөк бере алат.

I БАП. КЫРГЫЗДАРДЫН ҮЙ-БҮЛӨЛҮК МАМИЛЕЛЕРИНДЕГИ САЛТТЫК ЖҮРҮМ-ТУРУМ МАДАНИЯТЫ

1.1. Үйлөнүүдө кармалуучу шарттар жана никенин тыюу салынган түрлөрү

Кыргыздардын салттык турмушунда үйлөнүү бел куда (карын куда [204: 121-б.]), бешик куда, кайчы куда жана бойго жеткен кыздарды кудалоо жолдору аркылуу ишке ашып келген. Баласы бойго жеткен ата-эне айыл арасынан, тууган-туушкандарынан сураштырып баласына ылайыктуу кыз караштыра баштаган. Алардын колукту тандоосунда көпчүлүк учурда «катын албай кайын ал» деген принцип кармалып, мында кыздын жеке сапаттарынан тышкары болочоктогу келиндин ата-энесине, ата-тегине, уруусуна да өзгөчө көңүл бөлүнгөн. Ошондон улам кыргыздарда «ата даңкы менен кыз өтөт, соодагер даңкы менен бөз өтөт», «кедейдин кызын көрк алат, байдын кызын даңк алат» деп айтып коюшкан.

Никелешүү көпчүлүк учурда «тең-теңи менен» деген принципте бир социалдык катмардын ичинде, тактап айтканда, манап менен манаптардын, бай менен байлардын, кедей менен кедейлердин ортосунда жүргүзүлгөн [204: 3, 13, 26, 36-б.]. Социалдык жактан жогору турган адам кедей катмардан кыз ала алган, бирок өзүнөн төмөн турган адамга чанда гана учурда кызын берген [148: 15-б.]. Мындай көрүнүш Кыргызстандан сырткары аймактарда жашаган кыргыздарда да кеңири учураы изилдөөлөрдөн белгилүү. Мисалы, Ооган кыргыздарын изилдеген француз окумуштуусу Реми Дор төмөндөгүдөй маалымат келтирет: «Памирлик кыргыздарда колукту тандоодо этникалык, социалдык жана туугандык кырдаалдар эске алынат. ...Колукту тандоодо этникалык шарттан дагы күчтүүрөөк социалдык шарт орун алат. ...Куда күтүүдө үй-бүлөлөрдүн социалдык абалы жана байлыктары негизги ролдо турат. Албетте, баарыдан мурда төлөнө турган калыңдын санына карашат деңизчи, ошентсе да кудалар социалдык абалын сактап, «тең теңи менен тезек кабы менен» деген принципти кармоого аракет кылышат» [130: 30-31-б.].

Кыргыздардын салттуу турмушунда кыз ала качуу өтө сейрек кез-дешип, үйлөнүүнүн мындай түрү коомчулук тарабынан өтө терс кабыл алынган. Информаторлордун маалыматы боюнча кыз ала качуу уруктардын же уруулардын ортосундагы катуу кагылышууга, чабышууга, кээде эр өлтүрүүгө чейин алып келген [204: 3, 13-б.]. Мындай маалыматты С.М.Абрамзондун төмөндөгүдөй билдирүүсү да ырастайт: «Кыз ала качууну салыштырмалуу сейрек колдонушкандыгынын негизги себеби, ушунун негизинде келип чыккан жаңжалга эки тараптын тең туугандарынын жана туушкандарынын кеңири чөйрөсү тартылып, кээде оор кесепеттерге алып келген уруктук араздашуулар келип чыккан» [3: 161-б.].

Байдын же манаптын кызын ала качуу кыздын атасына кемсинтүү катары катуу тийген [204: 3-б.]. Ошондуктан мындай жол менен үйлөнүүдө кыз ала качкан жигиттин туугандарынын социалдык байлыгы, таасирдүүлүгү маанилүү орунду ээлеген. Жигит туугандары таасирдүү болуп, аны колдой ала турган учурда гана кыз ала качкан [51: 32-б.].

Ала качуу көпчүлүк учурда кыздын макулдугу менен иш жүзүнө ашырылган [183: 272-б.]. Ала качып келген кызды туугандары келип кайра тартып кетсе, ала качкан жигит жана анын туугандары үчүн өтө уят иш болуп эсептелген. Ошондуктан ала качып келген кызды баланын кадырлуу туугандарынын биринин үйүнө кийриген. Адатта иш эки жактын жарашуусу менен аяктаган. Мындай учурда калың бир кыйла жогору өлчөмдө төлөнгөн [2: 245-б.].

Этнографиялык талаа материалдарына таянсак, кыргыздардын салттык коомунда өзгөчө кайындалган кызды ала качуу кылмыш катары эсептелинип, ала качкан тарап оор өлчөмдөгү айып төлөгөн [204: 3, 27, 73-б.]. Мындай маалыматты изилдөөчүлөрдүн эмгектеринде берилген материалдар тастыктайт. Алсак, К.Карасаев, «илгери «ачуу басар» деген салт болгон эмес. Анткени, кыздарды кичине кезинен эле кайындап коё турган. Кайындуу кызды ала качуу – чоң чатакка айланган. «Эриш бузуу» деп катуу айыпка жыгылган. Кайындуу кызды алдырып жиберүү – бүткүл уруу үчүн чоң намыс эле. Башка уруулардын алдында абдан сынып калган. Мындай учурда арада чоң чатак чыгып, эр өлүп калган учурлар болгон. «Сынган бугу» деген атактуу күү дагы ушундай кайындуу кызды ала качкандан чыккан дешет. ...Кыргыздарда эки кылмышка чоң жаза колдонулган. Бири – кайындуу кызды ала качуу же

никелүү аялды бузуу. Муну «эриш бузуу» деген. Эриш бузган адам аябаган чоң айыпка жыгылган. Экинчиси эр (киши) өлтүрүү болгон» деп белгилеген [82: 66, 81, 268, 494-б.]. Ал эми К.Юдахиндин сөздүгүндө «эриш буз» деген фразеологизмге «нарушить чужой брачный союз, например, увезти чужую жену, невесту или девушку» деген аныктама берилип, ал эми «эриш бузуп, эр өлтүр» деген сөз тизмеги мисалга келтирилип, ага «эти два преступления в старом быту считались самыми тяжелыми и часто вели к большим раздорам и кровопролитию» деп түшүндүрмө берилген [158: 961-б.].

Мындай учурда төлөнүүчү айыптын өлчөмү калыңга салыштырмалуу бир кыйла жогору болуп, ага кызга төлөнгөн калыңдан тышкары тогуздап мал кирген. Бул тууралуу Ф.А.Фиельstrup мындай маалыматты калтырган: кайыңдуу кызды ала качкандыгы үчүн айып төлөнгөн. Кызды ала кача тургандар муну билген жана айып төлөөгө даярданган. Айыптын ичине кызга төлөнгөн калың жана ага кошумча тогуз баш мал кирген [148: 16-б.]. Ал эми Б.Солтоноев «кайыңдуу кызды ала качып алса, үч тогуз айып менен кайта берген. Эгерде кыздын кайыны букара болуп, манап алып качса, алганы боюнча кетип, калың малын да бербеген» деп жазат [140: 9-б.].

Буга чейинки изилдөөлөрдүн жана биздин этнографиялык талаа материалдарыбыздын негизинде кыз ала качуунун себептери катары төмөндөгүлөрдү көрсөтүүгө болот: кыз макул, бирок кыздын ата-энеси бул никеге каршы болсо [90: 101-б., 51: 32-б., 148: 17-б.] же тескерисинче ата-энеси макул, кыз каршы болсо [204: 3-б.]; куда түшкөн кызга калың төлөөгө каражат жетишпесе (мындай учурда калың бир аз төлөнгөндөн кийин, кыз менен макулдашып, аны ала качып кеткен) [2: 245-б.]; кыздын атасы кудалар менен келишим түзүп, калыңдын кандайдыр бир бөлүгүн алгандан кийин, кайрадан ойлонуп, кызын башка адамга бергиси келип калган учурда [148: 17-б.] жана башкалар. Кээде үйлөнүүнүн мындай жолуна тойго коротулуучу ири өлчөмдөгү чыгымдан кутулуу үчүн барышкан [90: 101-б.].

Кыргыздардагы үйлөнүүнүн мындай жолун кээ бир изилдөөчүлөр атайын топторго бөлүүгө аракеттенишкен. Алсак, О.Каратаев, С.Эралиев тарабынан түзүлгөн сөздүктө кыз ала качуу төмөндөгүдөй түрлөргө бөлүнүп көрсөтүлгөн: «Кыз ала качуу – колуктуну ала качып

никелешүү салты. Бул салттын үч түрү бар: биринчиси, зордоп ала качуу, колуктунун жана анын жакындарынын эркине койбой ала качуу. Бул өтө сейрек колдонулган, анткени зордоп ала качуу уруктардын ортосунда жанжалдарга, кан кууп өч алууга алып келген; экинчиси, жакын туугандарынын каршылыгына карабастан, колуктунун макулдугу менен ала качуу. Ал патриархат мезгилинде үй-бүлөдөгү зулумдук тартиптерге каршы нааразылык билдирүү катары колдонулган; үчүнчүсү, жалган же калп ала качуу (кудалардын алдын-ала макулдашуусу боюнча, той чыгымдарын азайтуу үчүн жасалат)» [85: 273-б.].

XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башында кыргыздардын салттык турмушунда никелешүүнүн айрым бир түрлөрүнө таптакыр тыюу салынган. Алсак, бир уруунун ичинде белгилүү бир муун алмашмайынча кыз алып, кыз беришкен эмес. Ошондуктан кыргыздарды «кыз алышкан тууган», «кыз алышпаган тууган» деген түшүнүк болгон. Адат боюнча бир уруунун ичинде жети ата өтмөйүнчө кыз алышканга тыюу салынган. Бирок, бул салт Кыргызстандын түндүк аймагындагы урууларда бирдей деңгээлде сакталган эмес.

Кыргыз үй-бүлөсүндөгү ички мамилелер жана андагы сакталган тыюуларды изилдеген Н.П.Дыренкова бул тууралуу мындай маалымат берет: Моңол уруусунда бүгүнкүгө чейин жети ата өтмөйүнчө кыз алышпайт. Ал эми черик уруусунда нике төртүнчү муундан эле уруксат бериле берет. Бирок мурунку убакта бул урууда да жети ата өтмөйүнчө кыз алышпаган салт болгон [55: 12-б.].

Ал эми Россия империясына кызмат өтөгөн аскер кызматчысы, изилдөөчү Н.И.Гродеков Талас аймагындагы кыргыздар тууралуу жазганда: Кара кыргыздарда бий Көрпөтай Дөөлөткуловдун айтуусу боюнча, беш ата өткөндөн кийин үйлөнө берет. Бирок, азыркы убакта андан да жакын, ал турсун экинчи атадан эле үйлөнүп жатышат. Бул үчүн «сен заңды бузуп жатасың» деген сөз менен уяткарышат, бирок, никени бузушпайт же жазалашпайт. Молдо Асандын айтуусу боюнча, мурунку убакта кара кыргыздар да кыргыздар (казактар – М.Д.) сыяктуу эле жети ата өткөндөн кийин үйлөнүшкөн. Азыр шариятка ылайык үчүнчү, ал турсун экинчи эле муундан үйлөнүп жатышат. Мында манаптар менен жөнөкөй эл айырмаланбайт деп көрсөтөт [49: 27-28-б.]. Бул сыяктуу мисалдар башка изилдөөчүлөрдүн эмгектеринде да кезигет [51: 27-б.].

Жогоруда сөз кылынган бир уруунун ичинде никелешүүгө тыюу салуунун себептери тууралуу изилдөөчүлөрдүн пикири ар түрдүү. Н.Израцовдун белгилөөсү боюнча, кыргыздар никенин мындай түрүнөн нике тукумсуз болуп калат деп баш тартышкан. Ал эми көчмөндүн жашоосунда үй-бүлө мүчөлөрүнүн жана уруунун санынын көптүгү тышкы душмандардан коргонуу жана бакыбат жашоо үчүн өтө зарыл болгон [70: 70-б.]. Ал эми Алтынсариндин билдирүүсү боюнча, казактар менен кыргыздардагы мындай нике башка уруунун мүчөсү менен болгон нике уруулардын ортосундагы ынтымакты бекемдөө үчүн болгон [55: 12-б., 70: 71-б.]. Бул тууралуу А.Жумагулов мындай маалымат берип кеткен: эгерде бир уруунун же айылдын ичинде никелешсе, биринчиден кудалардын бири-бирине сыйы жок болмок, экинчиден үй-бүлөдөгү чыр-чатактар, келишпестиктер келиндин төркүндөрүнө жетип турмак, үчүнчүдөн «төркүнү жакындын төшөгү жыйылбайт» деп, келин төркүнүнө бат-бат бара берип, үй тиричилиги менен алектенмек эмес [51: 28-б.]. Ал эми чогултулган этнографиялык маалыматтардан, жогорку себептерден тышкары «жакын туугандык никеден майып, акылы кем бала төрөлөт» деген маалыматтарды кездештирдик [204: 64-б.].

Мындай бир уруунун ичинде никелешүүгө тыюу салуу Борбордук Азия калктарынын ичинен кыргыздардан сырткары, казактар менен каракалпактарда сакталган [133: 449-б.].

Мындан сырткары кыргыздардын салттык жүрүм-турум маданиятында төмөндөгүдөй адамдардын тобуна үйлөнүүгө же турмушка чыгууга тыюу салынган: эмчектешине жана эмчек энесине; өгөй энесине жана анын балдарына же өгөй атасы менен анын балдарына; бир эле учурда бир тууган эже-синдиге үйлөнгөнгө же аялынын көзү тирүү кезинде бир тууган балдызына үйлөнгөнгө; атасы баласы үйлөнгөн кыздын энесине (кудагыйына) үйлөнгөнгө; баласы каза болгон учурда кайнатасынын келинине, күйөө баланын кайын энесине никелешүүсүнө [49: 28-29-б.]; күйөө баланын кайнежесине үйлөнүүсүнө тыюу салынган [55: 13-б., 85: 204-б.]. Ошондой эле кыргыздарда асыранды бала аны асырап алган адамдын кызына үйлөнө алган эмес. Анткени алар бир тууган деп эсептелген.

Булардан тышкары Н.И.Гродековдун маалыматы боюнча кыргыздарда эки бир туугандын эки бир тууган кызга үйлөнгөнүнө тыюу салын-

ган. Бир тууган абысындардын туугандык байланыштары үч ата же андан нары болууга тийиш [49: 28-29-б.]. Бирок, Н.П.Дыренкованын эмгегинде бул пикирге карама-каршы маалымат келтирилген. Анын ою боюнча, кыргыздарда эки бир туугандын эки бир тууган кызга үйлөнүүсүнө мүмкүн болгон. Бирок мындай никеде төмөндөгүдөй шарт сакталууга тийиш: агасы кыздын улуусуна, иниси кичүүсүнө үйлөнгөн [55: 13-б.].

Адат боюнча тыюу салынган никенин дагы бир түрү – кайын ага-сынын келинине үйлөнүүсү [85: 203-204, 229-б.]. Кыргыздарда кайын аганын жесир калган келинине – бир тууган инисинин аялына үйлөнүүсүнө тыюу салынган. Бирок, чогултулган этнографиялык маалыматтарга таянсак, чыныгы турмушта никенин мындай түрү өкүм сүргөн. Алсак, информаторлор «кайнага келинди алуу адатта жок, бирок турмушта көп кездешкен» деп билдирүү менен, көптөгөн мисалдарды келтиришти [204: 71, 82-б.]. Мисалы, Жети-Өгүз районунун Боз-Бешик айылынын тургуну Өскөнбаев Карып бир тууган иниси каза болгондон кийин келинине үйлөнгөн [204: 60-б.]. Аталган айылдын жашоочусу жесир калган Берикбаева Чүйтүктү кайын агасы төрөбөгөн аялынын үстүнө нике кыйдырып алган. Андан бир кыздуу болуп, эркек бала көрбөгөндөн кийин кайра токол алган [204: 61-б.]. Мындай мисалдарды башка аймактардан да табууга болот.

Жогоруда келтирилген никелешүүдө кармалган тыюулар Памирлик кыргыздарда да бекем сакталган. Реми Дордун маалыматы боюнча аларда үйлөнүүнүн төмөндөгүдөй түрлөрүнө тыюу салынган: «Биринчиден, аталарынын каны боюнча беш атасына чейин өз ара тууган кыз-улан үйлөнүүгө болбойт. Экинчиден, кудалар өз ара үйлөнүүгө тыюу салынат. Мисалы: куда кудагыйын алууга же тескерисинче болушу да эч мүмкүн эмес. Үчүнчүдөн, эмчектеш кыз-улан үйлөнүүгө болбойт» [130: 32-б.].

Биз карап жаткан мезгилдеги кыргыздардын бойго жетүү убактысы көптөгөн изилдөөчүлөрдүн кызыгуусун туудурган. Алсак, Н.Зеланддын эмгегинде, аялдар 15 жашында турмушка чыгат, бирок алардын этек кири он төрт - он беш жаштын аралыгында башталса да, кээде 14, а түгүл 13 жашында турмушка чыгышат. ...Эркектер 18-20 жашында, ал эми кээ бирлери шартына жараша кечирээк үйлөнүшөт [69: 26-б.] деп көрсөтүлсө, Н.Смирновдун билдирүүсү боюнча кыргыз кыздары үчүн орточо нике курагы 12 жаштан 16 жашка чейинки аралыкты кучагына алган [138: 42-

б.]. А.Жумагуловдун белгилөөсү боюнча, кыргыздарда бойго жетүү убактысы болуп кыздар үчүн 13-15 жаш, балдар үчүн 16-18 жаш эсептелинген [51: 33-б.]. Айрым информаторлордун маалыматы боюнча «илгерки учурда кызды тебетей менен уруп, кулабаса аялдыкка ала берген. Мындай учурда кыздар жыгылып калуудан арданып, мүмкүн болушунча жыгылбоого аракеттенген» [204: 13, 26, 35-б.]. Ал эми 17-19 жашка чыккан кыз турмушка чыкпаса, ал тууралуу эл арасында «атасынын төрүндө отуруп калды» деп сөз кылышып, «кара далы» деп аташкан [204: 3-б.].

Кыргыздардагы «кара далы» түшүнүгүнүн келип чыгышын кээ бир информаторлор кыздардын чач жасалгасы менен байланыштырат [204: 34-35-б.]. Анткени, кыргыздардын салттык турмушунда чач жасалгасы аркылуу аял кишинин кайсыл курактык топко кире тургандыгын билүүгө болгон. Ч.Валихановдун маалыматы боюнча, кыргыздарда келин менен кыздын кийиминдеги, жасалгасындагы айрымачылык – алардын баш кийиминде жана чачтарынын жасалышында. Аял киши чачын эки өрүм кылып өрүп, кайра алардын учун бириктирип, ага ачкыч, тыйын сыяктуу шылдыраган кооздуктарды тагып, кооздоп койсо, кыздар чачын көптөгөн майда өрүмдөргө өрүп, бермет, мончок, шурулар менен кооздоп коюшкан [43: 265-б.]. Ал эми кызды күйөөгө узатып жатканда, энеси же кыз тараптагы аялдардын бири кыздын чачын май же куйрук май менен майлап, эки өрүм кылып өргөн. Кызды ала качып алган учурда муну кайын энеси жасоого мажбур болгон. Минтип кыздын чачын эки өрүм кылып өрүү – кыздын кийинки курактык топко өтүүсүнүн символу болгон [148: 17, 44, 52, 54]. Демек, кыз кишинин майда өрүм чачы далысын көп убакытка чейин жаап жүрүп калышы, башкача айтканда турмушка көпкө чейин чыкпай жүрүшү «кара далы» түшүнүгүнүн келип чыгышына түрткү болгон [204: 8, 36-б.]. Информаторлордун айткандарын окумуштуулардын эмгектеринде келтирилген маалыматтар да ырастайт. Алсак, Х.Карасаев өз эмгегинде «секелек кыз – он үч жашка чейинкилер. Булар маңдайына секеле (чач) коюшкан. Кара далы – он алты жаштан жогорулап бараткан кыз киши. Секелек жашынан өткөндө кыздардын чачын эки жагына, аркасына тарам-тарам кылып жабалактатып өргөн. Саамай менен арка чачы кырк өрүмгө чейин болгон. Кыздын аркасына өрүлгөн чачтары бүт бойдон далысын капкара кылып жаап калган. Далысы бүт бойдон карарып көрүнгөн. Мына ушундан улам «кара далы кыз» деген

сыпат пайда болду го деп ойлойбуз» деген көз карашын жазып кеткен [82: 195-б.].

Ал эми жубайлардын ортосундагы жаштык айрымачылыкка кайрыла турган болсок, адатта күйөө жаш курагы боюнча аялынан улуу болгон. Кыргыздарда өзүнөн улуу аял алуу салыштырмалуу аз жолуккан. Мындай нике көбүнчө бир туугандардын улуусу өлүп, анын жесирин кайын инисине нике кыйган учурда кездешкен. Ал эми ал аялды эл арасында «жеңе катын», тактап айтканда «баланчанын жеңе катыны» деп атап коюшкан [204: 3-б.].

Жыйынтыктап айтканда, XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башында кыргыздардын салттуу коомунда никелешүүдө төмөндөгүдөй шарттар кармалган:

- никенин төмөндөгүдөй түрлөрүнө тыюу салынган: биринчиден, уруунун ичинде белгилүү бир муун алмашмайынча. Ал ар урууда ар кандай деңгээлде сакталган. Экинчиден, эмчектешине жана асыранды балага. Алар бир тууган деп эсептелген. Үчүнчүдөн, куда-кудагыйлардын ортосундагы никеге. Төртүнчүдөн, өгөй ата-энесине жана алардын балдарына. Бешинчиден, күйөө баланын бир тууган кайын эжесине үйлөнүүсүнө. Салт келинчеги каза болсо, бир тууган балдызына баш кошууга уруксат берген. Бирок, бир тууган эже-сиңдини күнүлөш кылууга болгон эмес;
- үйлөнүү негизинен кудалоо жолдору аркылуу жүзөгө ашырылып, ала качуу ыкмасы өтө сейрек кездешкен. Кыз ала качуу коомчулук тарабынан өтө терс кабыл алынган жана бүгүнкү күндө айрым маалымат каражаттарында айтылып жүргөндөй, ал кыргыздардын салты болгон эмес;
- куда күтүүдө «катын албай кайын ал» деген принцип сакталган;
- жубай тандоодо чечүүчү роль ата-энеге таандык болгон;
- дээрлик көпчүлүк учурда кудалашуу бирдей социалдык катмардагы адамдардын ортосунда ишке ашырылган.

1.2. Жубайлардын ортосундагы мамилелер

Аял менен күйөөсүнүн ортосундагы мамиле үй-бүлөнүн социалдык абалына жараша ар кандай мүнөздө болгон. Аял киши өндүрүштүк эмгекке такыр катышпаган бай, оокаттуу үй-бүлөлөрдө жубайлардын орто-

сундагы патриархалдык мамилелер катуураак сакталган. Ал эми орто, өзгөчө кедей үй-бүлөлөрдө үй-бүлөлүк, чарбалык иштерди турмушка ашырууда аял күйөөсүнүн кеңешчиси, жардамчысы болгон [51: 20-21-б.].

Күйөө үй-бүлөнүн башчысы болуп эсептелип, көпчүлүк учурда үй-бүлөлүк маселелерди жеке өзү чечкен. Үй-бүлөнүн баардык мүчөлөрү анын айткандарын аткарышкан. Күйөөсүнүн көзү өткөнчө анын каалоосу, айтканы үй-бүлөдө жашагандардын баардыгына мыйзам болгон [70: 67-б.]. Аялы кызын күйөөгө берүү, уулун үйлөнтүү сыяктуу тагдыр чечүүчү маселелерде да күйөөсүнүн эркине каршы чыга алган эмес. Бул маселени күйөөсү өз каалоосуна жараша чечкен. Күйөөсү өлүп, башкага турмушка чыкпаган жесир аялдар гана өз ыктыярына жараша баласын үйлөнтүп, кызын турмушка бере алган [70: 67-б.].

Ал эми үй-бүлөдө үй ээси каза болуп калган учурда адат боюнча анын ордун улуу баласы баскан. Ошону менен бирге ага үй-бүлөнүн баардык мүлкүн, менчигин жөнгө салуу укугу да өткөн. Кээде үй-бүлөнүн башчысы болуп, атасынын ордун басуу укугу улуусуна эмес, балдарынын ичинен эң жөндөмдүүсүнө өткөрүлгөн [11: 93-б.].

Кыргыз үй-бүлөсүндө аял менен эркектердин үй тиричиликтеги милдеттери толук ажыратылган. Үй-бүлөнү материалдык жактан камсыз кылуу, азык-түлүгүн даярдоо, тигил же бул мал-мүлктү сатуу же сатып алуу үй ээсинин мойнунда болгон. Балдарын үйлөнтүп, кызын турмушка берүүдө күйөөсү чечүүчү, негизги ролду ойногон. Туугандык кеңештерде, аш, тойлордо үйдүн ээси ошол үй-бүлөнүн атынан сүйлөгөн. Үй-бүлөнүн алыш-бериш маселелерин, бирөөлөрдүн жамандык, жакшылыгына кошо турган кошумчаны үй ээси чечкен [204: 27-б.].

Аял үй-тиричиликтеги баардык иштерди жасаган. Балдарын кароо, тамак даярдоо, жүн, тери иштетүү, кийим тигүү, мал саап, сүт азыктарынан түрлүү оокаттарды жасоо жана башкалар анын мойнунда болгон. Эркек талаада, короодо иш алып барган. Үйүнө суу ташып келүү, тамак даярдоо жана башка ушул сыяктуу нерселерди жасоо эркек үчүн уят иш болуп саналган. Ошондуктан үй-бүлөнүн үй чарбасы дээрлик аялдын ишмердүүлүгүнө көз каранды болгон [108: 69-б.].

Күйөөсүн сыйлоо, анын кийим-кечесине, урунган буюмдарына аяр мамиле жасоо кыргыз аялына мүнөздүү сапаттардын бири болгон. Ал жубайынын кийимин, курал-жарагын жана ат жабдыктарын жерге таш-

таган эмес жана аларды тебелеп, аттап же алардын үстүнө олтурган эмес. Ошондой эле балдарына да ушундай кылууну талап кылган.

Эгерде күйөөсү менен аялы бир атка минүүгө туура келсе, эркек киши милдеттүү түрдө ээрге, ал эми аялы учкашууга тийиш болгон. Жаңы бышкан тамакты куйганда дайыма биринчи үй ээсине – күйөөсүнө, андан соң конокторго, дасторкондо олтургандарга куюп берген. Эгерде күйөөсү ошол мезгилде үйдө жок болсо, ага биринчи өзүнчө идишке куюп алып койгондон соң, башкаларга куюп берген.

Көпчүлүк мезгилде аялды «баланчанын байбичеси» дешип, күйөөсүнүн абройуна жараша сыйлашкан. Ошондон улам кыргыздарда «эрден кийин сый жок, энеден кийин төркүн жок» деп айтылган.

Аял күйөөсүнүн атын анын көзүнчө, ал жокто жана туугандарынын арасында айткан эмес. Анын ысымына окшош башка кишилердин атын атабай, а түгүл ага окшош сөздөрдү, буюм аттарын буруп, башка сөздөр менен тергеген.

Аял күйөөсүн «атасы», «балдардын атасы», «байым», «кожоюн», «абышка», «от ээси», «биздин киши», «жанагы», «биздин үйдөгү», «тиги», «кайнатамдын баласы» [204: 35, 44-б.] сыяктуу сөздөр менен атап, ага «сиз» деп кайрылган. Же балалуу болушкандан кийин, аны баласынын же кызынын атын айтып, «Баланчанын атасы» деп кайрылган [130: 44-б.]. Мында балдарынын улуусунунбу же кичүүсүнүнбү, кызынын же баласынын атынан айтып кайрылгандыгынын айрымасы жок [55: 15-б.].

Н.П.Дыренкованын айтуусу боюнча аял киши күйөөсүн атынан эки учурда гана атай алган: экөө кичинекей кезинен бери чогуу өсүп, бири-бирин атынан атап көнүп калса же жесир калып кайрадан күйөөгө тийген учурда [55: 15-б.].

Аял кишинин күйөөсүнүн ысымын айтпай тергөөсү адат боюнча аял турмушка чыккан күндөн тартып өмүрүнүн акырына чейин созулган. Күйөөсүнүн көзү өткөндөн кийин деле анын атын атаган эмес [204: 33, 45, 67-б.].

Күйөөсүнүн аялына кандайча кайрылары жөнүндө түрдүүчө маалыматтар бар. Н.П.Дыренкованын билдирүүсү боюнча, эркек аялдарын атынан атабайт, аларды «катын», «үй киши» же «зайыбым» деп чакырат. Бирок, башка аялдын аты аялынын атына окшош болсо, ал аны атынан айта берген [55: 15-б.]. Ал эми С.М.Абрамзон, күйөөсү зайыбын

«жанагы», «ой, катын», «биздин үйдөгү» деп атаган [2: 277-б.] деп билдирсе, А.Жумагуловдун маалыматы боюнча, көпчүлүк учурда эркек аялына орой, көбүнчө «ой, катын» деген сөз менен кайрылган [51: 20-б.]. Ал эми А.Көчкүновдун билдирүүсү боюнча күйөөсү аялына «кайна-тамдын кызы», «балдардын энеси» сыяктуу сөздөр менен кайрылган [197: 43-б.]. Ал эми Памир кыргыздарында Реми Дор «Өзүнүн колуктусун болсо мурункудай атынан чакырбай, эркелете тергеп чакырышы керек. Адатта «байбиче» деп кайрылуу ыңгайлуураак. Ал эми балалуу болушкандан кийин баласынын атын айтып «баланчанын энеси» деп чакырышат. Кээде бул тыюунун бузулганы да байкалат» [130: 43-б.] деп көрсөтөт.

Ысык-Көл облусунун Жети-Өгүз районунун жашоочусу Токоева Ишенкандын айтуусу боюнча, анын ата-энеси көздөрү өткөнчө бири-бирине аттарынан айтып кайрылышкан эмес. Апасы атасын «абышка» деп, атасы аны «ой» деп чакырган. Атасы каза болгондон кийин апасы көзү өткөнчө анын атын айткан эмес [204: 53-б.].

Информаторлордон топтолгон маалыматтарга таянсак, күйөөсү аялына көбүнчө атынан айтып же «байбиче», «кемпир» деп кайрылган. «Кемпир», «чал», «абышка» – жубайлардын ортосунда гана орто жашап же карып калган мезгилде бири-бирине кайрылганда пайдалануучу сөз. Бөтөн кишилер «кемпир» деп кайрылса, «кемирейип кал» деп жаман көргөн. Кыргыздардын салттык жүрүм-турум маданиятында бөтөн адамдар карыларга «байбиче», «чоң апа», «аксакал», «карыя», «чоң ата» деп сылык кайрылууга тийиш болгон [204: 46, 60-б.].

Жубайлардын минтип бири-бирин атынан атабоосу түрк тилдүү элдердин көпчүлүгүндө кездешкен. Алсак, каракалпактарда мурунку убактарда жубайлардын бири-биринин атын айтуусуна тыюу салынган. Аял киши күйөөсүн «гарры», ал эми күйөөсү аялына «кемпир» деп кайрылган [37: 54-б.].

Кыргыздарда күйөөсү менен аялы элдин көзүнчө бири-бирине кайдыгер мамиле жасоого тийиш болгон, а түгүл жубайы алыс сапардан кайтып келгенде жөн гана баш ийкешип учурашкан. Мындай көрүнүш каракалпактарда да өкүм сүргөн. Мисалы, каракалпактарда жубайлардын бири алыс жактан кайтып келгенде бири-бири менен учурашкан эмес. Жана

элдин көзүнчө бири-бирин билбеген чоочун адамдай карманууга тийиш болгон [37: 55-б.].

Топтолгон этнографиялык маалыматтарга таянсак, кыргыздарда аялга кол көтөрүү мурда кеңири тараган көрүнүш болгон. Аялын көп урган эркектерди эл арасында «кызыл камчы» деп аташкан [204: 30, 40, 44, 81-б.]. Мындай маалыматты изилдөөчүлөрдүн, окумуштуулардын жазгандары да тастыктайт. А.Жумагуловдун билдирүүсү боюнча, мурунку убакта эркектер үйгө эки камчы кармашкан, алардын бири минген аты, экинчиси аялы үчүн болгон. Мунун далили катары кыргыздардагы «камчысы катуу болсо, катын ийги болот» деген макалды көрсөткөн [51: 20-б.].

Ал эми К.Юдахиндин сөздүгүнө кайрылсак, анда төмөндөгүдөй мисалдар келтирилген: «камчысы жакшыга түшкөн» – у него хорошая жена, «камчысы жаманга түшкөн» – у него плохая жена, «анын камчысынан» – от его плети (т.е. от плети мужа зависит характер и поведение жены) [158: 337-б.].

Н.Изразцовдун эмгегинде бул тууралуу мындайча маалымат берилген: күйөөсү аялын урат, өтө начар мамиле жасайт, бирок баары бир ажырашуу берилбейт. Аял күйөөсүнүн улуу агасына нааразычылыгын айта алган, ал инисине акыл айткан, эгерде аны укпаса, агасы атасына айткан, ал да акыл айткан, кээде баласын урган. Ушу менен алардын кийлигишүүсү бүткөн. Күйөөсүнүн атасы, агасы жок болсо же алар тарабынан жардам, колдоо көрсөтүлбөсө аял бийге же айыл аксакалына кайрылган. Аксакалдар күйөөсүн уяткарып, акыл айтышат, коркутушат, эгерде мындай ыкма жардам бербесе, камчы менен урушкан. Акыр аягында алар жубайларды жараштырууга аракеттенишет. Эгерде окуя кайрадан кайталанса, ушундай иш-аракет кайталанат, бирок ажырашуу берилбейт. Бай, оокаттуу кыргыздар мындай окуядан кийин башкага үйлөнүп, аялын өзүнчө бөлүп жиберет, эгерде буга материалдык мүмкүнчүлүгү жетпесе, ага үй кызматчы аялдай мамиле жасайт [70: 93-б.].

Ал эми Х.Карасаев: «Бир эркек бир нече катын алып, алардын төбөсүнө камчы ойноткон. «Эркек кайраттуу болсо, катын ыймандуу болот» деп, өлө жаман эркекти көкүткөн» деп белгилеген [82: 91-б.].

Ажырашуу. Кыргыздардын салттык турмушунда никеден ажырашуу аз кездешкен. Эгерде андай окуя болуп калса, бул иш бир жактуу

жүргүзүлүп, тактап айтканда күйөөсүнүн «талак» деген сөздү айткандыгы менен чечилген. Бул термин кыргыз лексикасына араб тилинен киргизилип, «аялын коё берүү, аял менен ажырашуу» деген маанини түшүндүргөн [83: 254-б.]. Аялынын кош бойлуу кезинде (ал төрөгөнгө чейин) же күйөөсүнүн мас, акыл-эсин жоготкон абалда талак берүүсү жараксыз болуп эсептелген. Күйөөсүнөн ажырашкан аял үч ай өтүп, боюнда жок экендиги билингенден кийин гана башка кишиге турмушка чыга алган [148: 18-б.].

Информаторлордун берген маалыматтарына жана изилдөөчүлөрдүн эмгектерине таянсак, кыргыздарда талак берүүнүн «бир талак», «үч талак», «байын талак» же «үч байын талак» сыяктуу түрлөрү болгон [204: 5-б.].

Ажырашуу «бир талак» аркылуу ишке ашырылган болсо, ажырашкан жубайлар кийин кайрадан жарашууну каалаган учурда никелеше алышкан [148: 18-б.]. Мындай кайрадан жарашуу күйөөсүнүн каалоосу менен ишке ашкан. Анткени, күйөөсү аялы менен жарашууну кааласа, сөзүн кайра артка алып, алар үй-бүлөлүк жашоосун улантышкан [2: 252-б.].

Жубайлар «үч талак» менен ажырашкан учурда, алардын жарашуусу аялынын жалган болсо да башка бирөөгө турмушка чыгып, ал күйөөсүнөн ажырашкандан соң үч ай өткөндөн кийин гана ишке ашырылган.

Ал эми «Байын талак» же «үч байын талак» менен ажырашкандан кийин жубайлар кайра жарашуу мүмкүнчүлүгүнөн таптакыр ажыраган [158: 18-б.].

Ооган Памириндеги кыргыздарда ажырашууга аял демилгечи болсо, анда бул маселе аксакалдардын кийлигишүүсүн талап кылган [130: 28-б.]. Аял өтө сейрек учурда гана бул кадамга барган, мунун башкы себеби – күйөөсүнөн ажырашкан учурда ал үчүн төлөнгөн калыңдын кайра күйөөсүнө кайтарылып берилиши болгон. Талас районунун Талды-Булак айылынын тургуну Мамырбаева Бурулдун маалыматы боюнча, жети шакысын алмайынча күйөөсү аялдын башын бошоткон эмес. «Жети шакы» – аялга кыз күнүндө төлөнгөн калың [204: 16-б.].

Калыңды кайрадан кайтарып берүү кээ бир учурда гана мүмкүн болбосо, көпчүлүк учурда мүмкүн эмес эле [3: 165-б.]. Аялынын туу-

гандары аялды ар кандай жолдор менен ажырашуудан айнытууга аракеттенишкен, анткени аларга калыңды кайрадан күйөөсүнө кайтарып берүү жаккан эмес [108: 72-б.]. Ошондой эле, кыргыз аялдарынын көпчүлүгү «эрден чыккан уят», «таш түшкөн жерине оор», «чыккан кыз чийден тышкары», «аюу да болсо эрим, үңкүр да болсо үйүм болсун» деген түшүнүк менен күйөөсүнүн көптөгөн запкысына чыдап ажырашууга барган эмес.

Күйөөсү өзү каалаган убакта, ар кандай себеп менен аялынан ажыраша алган [3: 166-б.]. Информаторлордун маалыматы боюнча, ажырашууга төмөнкүлөр себеп болгон: аялы шалаакы, колунан эч нерсе келбесе; жүрүш-турушу начар, «аягы суюк» – башка эркектер менен көңүлдөш болсо; төрөбөстүгү; аялы оорукчан болсо. Бирок, акыркы эки учурда биринчи аялын кетирбей, көпчүлүк учурда экинчи аял алган [204: 53, 59-б.].

Аял киши адат боюнча күйөөсү жубайлык милдетин аткарууга жөндөмсүз болгон учурда гана ажырашууну талап кыла алган. Аялдын нааразычылыгы арачы аялдар аркылуу бийге, айыл аксакалына айтылган. Алар күйөөсүнөн сурашкан, эгерде ал мойнуна алса, анда аялы калыңдын жарымын төлөп жакын туугандарынын колуна өткөн. Күйөөсү мойнуна албаган учурда бий жана аксакалдар андан ажырашкандын себебин далилдөөсүн талап кылышкан. Ажыраштыруу маселесин чечкенге келишкен аксакалдар жана бийлер ишенимдүү адамды күбө катары бул ишке катыштырышкан. Катышкан күбөнүн айтуусу боюнча ажырашуу берилген же ажыраштыруудан баш тартышкан [70: 93, 94-б.]. Информаторлордун маалыматы боюнча кыргыздарда мындай эркектерди «уу сийдик» же «суу сийдик» деп аташкан [204: 16-б.].

«Суу сийдик» – К.К.Юдахиндин сөздүгүндө тукумсуз эркекке карата колдонулаары көрсөтүлгөн [158: 647-б.]. Ал эми К.Карасаевдин эмгегинде кыргыздарда боюнда перзенттик уругу жок кишини «акта киши» деп да аташкан. Анын билдирүүсү боюнча ««акта» – фарси-тажик тилинде «бычмал», «бычылган» деген мааниде. Кыргыз тилинде өтмө мааниде «уругу жок» болуп айтылып калган. Кыргыз ар бир орой сөздү жылмалап айтканды жакшы көрөт. Ошондуктан «уругу жок» деген орой сөздүн ордуна «акта» деген сөздү колдонуп кеткен» [82: 28-б.].

С.М.Абрамзондун билдирүүсүндө бийлер ажырашуу тууралуу аялдын өтүнүчүн эркектин жубайлык милдетин аткарууга жөндөмсүздүгүнөн тышкары, төмөндөгүдөй жүйөлөр болгондо да канааттандыра алышкан: эгер күйөөсү ага 6 ай 13 күн бою тамак жана кийим-кече бербесе; күйөөсү ага ташбоордук менен мамиле кылса; аялынын иштөөгө мүмкүнчүлүк бербегидей дене жагынан кемчилиги болсо; жубайларынын биринин акыл жагынан майыптыгы болсо [2: 252-б.]. Бул жүйөлөргө кошумча күйөөсү 12 айдан ашык дайынсыз жок болгон учурда да ажырашуу ишке ашырылган [70: 92-б.].

Ажырашууда калың менен сеп кайтарылган, бирок, күйөөсү аялын бага албай же жагымсыз жүрүм-туруму үчүн аялынын башын өз ыктыяры менен бошоткон учурларда калың кайтарылып берилген эмес [3: 166-б.].

Кыргыздарда аял кишинин никеге туруксуздугу өтө катуу жазаланган. Мындай аялды эл арасында «аягы суюк», «этеги суюк», «этеги ачык» деген сөздөр менен аташкан. Эгерде күйөөсү аялын нике шартын бузуп жаткан учурда кармап алса, анда ал аялын уруп, чачын кыркып, жал, куйругу кесилген жайдак байталга тескери мингизип, айыл аралатып төркүнүнө жеткирип салган [204: 44, 53-б.]. Кыргыздарда мындай жазалоону «чолок байтал мингизүү», «чолок байтал кылуу» деп атаган [122: 481-б.].

Ал эми аялдын чачын кыркып салгандыгынын себеби, кыргыздарда аялдын чачын кыркуу – аны абдан маскара кылып жазалоо болуп эсептелген. Чач кыркууга мындай аныктама берүү менен К.К.Юдахин төмөндөгүдөй сөз тизмектерин да келтирип кеткен: чачы кыркылган аял (женщины с обрезанной (в наказание) косой); чачы кыркылган аялдар адам катарынан чыгуучу (женщины с отрезанной косой уже не считались за людей); чачын кырктырган шерменде (срамница которая дошла до того, что ей косу отрезали) [158: 852-б.]. Мындан сырткары кыргыздарда чачын кыркуу «ырысын кырккан менен барабар» деп эсептелген.

Кээ бир информаторлордун маалыматы боюнча «ак никесин бузган аялды чычырканакка бөлөп сабаган». Мындай маалымат Х.Карасаевдин эмгегинде да берилген: «Чычырканакка бөлөө» – илгерки заманда кыргыздын айыптуу адамга колдонгон жазасынын бир түрү. Бул жазага ак никени бузуп, аягы суюктук кылган аялдар, айыптуу кишилер дуушар болгон» [82: 475-б.].

Бай-манаптар аялынын никеге туруксуздугу үчүн көбүнчө өлтүрүп салышкан [141: 211-б.]. Мындай учурда аялын сабап өлтүрүп салса – куну жок, сурагы жок [204: 53-б.]. Бул тууралуу чыгыш таануучу В.Радловдун эмгегинде мындай маалымат берилген: «Кыргыздарда кун жүз жылкыга (миң койго) барабар. Аялды, кызды жана күң, кулдарды өлтүргөндөр кундун жарымын, тактап айтканда элүү жылкы (беш жүз кой) төлөшкөн. Эгерде күйөөсү аялын никелик шартты бузуп жатканда кармап өлтүрсө, эч кандай жазага тартылбайт. Тескерисинче, эрин өлтүргөн аял же ээсин өлтүргөн кул сөзсүз түрдө өлүм жазасына тартылган [129: 324-б.]. Информаторлордун маалыматы боюнча, аял киши күйөөсү нике шартын бузуп жаткан мезгилде кармап алса, «эри менен урушуп, эки көзүнө күч келтирип, ыйлап-сыктап гана тим болгон» [204: 44, 53-б.].

Аялы же күйөөсү өлгөндөн кийинки жесирдин абалы. Кыргыздарда өкүм сүргөн адат боюнча эркек киши аялы өлгөндөн кийин жыл маалы болуп, аш бергенге чейин аял алган эмес. Жесир аял да күйөөсүнүн ашы өткөндөн кийин гана турмушка чыга алган. Бирок, кээде кандайдыр бир шартка байланыштуу (бала-чакасы жаш, үйгө каралашар эч кимиси жок болсо) эркек кишиге аялынын кырк ашынан кийин туугандары чогулуп, төшөгүн жаңыртып беришкен [204: 54, 71-б.]. Ал эми жесир аялдын тагдыры милдеттүү түрдө күйөөсүнүн ашы өткөрүлгөндөн кийин гана чечилген.

Кыргыздарда күйөөсү өлгөн аялды «жесир катын», «жесир аял», «тул катын» деп аташкан [204: 173-б.]. Жесир күйөөсүнүн ашы өткөнчө башка бирөөнүн үйүнө кирбегенге аракет кылган. Ошол мезгилде башка бирөө каза болуп, батага барууга туура келсе, кечкурун элдин саны азайып калган маалда барат. Ал эми жакын туугандары жесирди күйөөсүнүн кырк ашы өткөндөн кийин үйлөрүнө тамакка чакырып, «арты той болсун» деп башына жоолук салышат. Ушундан кийин гана жесир алардын үйүнө кире алган. Бирок, бейчеки барган эмес жана алардын тойлоруна катышкан эмес [204: 8-б.].

Жесир эркекке караганда жесир аялдын аза күтүү каадасы өтө оор болгон. Талас районунун Талды-Булак айылынын тургуну Осмонкулова Гүлайшанын айтуусу боюнча, апасы Жумабү жыйырма тогуз жашында жесир калганда, аны «өңү өчпөй калды» деп оролгон кыл аркандын үстүнө отургузушкан [204: 22-б.]. Мындай иш-аракеттен кийин жесир

арыктап, өңүнөн азбаса, анын эмчегинен ылдый жылаңач денесин кыл аркан менен катуу ороп коюшкан [204: 16, 71-б.].

Ал эми Ысык-Көл, Нарын аймактарынан топтолгон материалдар боюнча, жесир аялдын астына кыл аркан салып, белин кайыш кур менен курчашкан. Кайышты курчаардан мурун сууга салып жумшартып, жибитип алышкан. Андан кийин кайышты жесирдин жылаңач белине катуу байлаган. Кайыш кургаган сайын ичин тартып, ичине өтүп, арыктаткан. Анткени, адат боюнча «каралуу катын семирбеш керек». Мындай салтты кыргыздарда «тасма тартынуу», «тасма тагынуу» деп аташкан [204: 54, 83-б.].

Жесир аял күйөөсүнүн ашына чейин тасма тагынган. Ушул мезгилдин ичинде ал арыктап, өңү саргарып, өлө турган абалга жеткен. Кээде узак мезгилге чейин чечилбеген аркан же кайыш биттеп кеткен. Ашта жесирдин карасын алып, белиндеги кыл аркан же курду чечишкен [204: 83-б.].

«Тасма тартынуу» жесир калган аялдын жаш өзгөчөлүгүнө жараша болгон, тактап айтканда жаш, орто жаштагы жесир аялдарга тартылган, карыган жесирге мындай тасма тартылган эмес [204: 173-б.].

Жогоруда келтирилген маалыматтарды окумуштуулардын билдирүүлөрү да ырастайт. Алсак, К.Карасаев мындай деп жазат: «кара кийген аял арыкташы керек. Эгер арыктабай койсо белине кайыш тасманы катуу байлап, азап тарттырган. Ал гана эмес, кара кийген аялдын отурган ордуна арыктасын үчүн кыл аркандын үстүнө олтургузган. Белин аркан менен бек байлаганда кысканына чыдабай жабыркап, жабыгып, аябай арыктаган» [82: 208-б.]. Ал эми К.К.Юдахиндин сөздүгүндө «белге тасма тагын» жана «белге тасма чал» деген сөз тизмеги келтирилип, ага мындай түшүндүрмө берилген «(о вдове) препоясаться тесьмой (подтянуть живот, чтобы казаться похудевший от горя; это стало чем-то вроде траурного ритуала)» [158: 712-б.].

Күйөөсү өлгөн жесир аялдын тагдыры анын баласынын бардыгына же жоктугуна, алардын кыз же эркектигине, аялдын жашына жана башка шарттарга жараша чечилген [8: 58-б.].

Ысык-Көл аймагынан топтолгон маалыматтар боюнча, кыргыздардын салттык турмушунда жесир аялды үйүндөгү кара кумганга, казан койгон түпкүчкө, казан кармаган туткучка нике кыйып койгон учурлар кездешкен.

Мындай иш-аракет күйөөсү өлгөн аялды алып берүүгө ылайыктуу киши жок болсо же ал кайрадан турмушка чыгуудан баш тартып койгон учурда жасалган [204: 26, 54, 71-б.]. Жөрөлгөнү жасоого түрлүү себептер түрткү болгон. Алсак, жесир аялдын жасаган тамак-ашы, кармаган буюмдары адал болсун деп жасалган. Анткени, кыргыздарда эри жок аялдын, жесирдин колунан тамакты «арам тамак» деп ичишкен эмес [204: 54, 71-б.]. Мындай иш-аракет кээ бир келинди кетип калбасын деген максаттын негизинде ишке ашырылган [204: 26-б.]. Бул салтты аткарууда жаштык чектөөлөр болгон. Мисалы, жашы алтымыштан ашып, карып калган жесир аялдарга мындай жол менен нике кыйчу эмес. Мындай ыкма көбүнчө жашы кырк-элүүдөгү аялдарга тийиштүү болгон. Себеби, алардын бала-чакасы бойго жеткендиктен, алар кайрадан күйөөгө тийүүдөн баш тартышкан [204: 54-б.].

Жогоруда келтирилген үй буюмдарынан тышкары жесирди камчыга нике кыйып койгон учурлар да кездешкен. Аял киши 67 жашка чейин жесир калса, аны туугандары башка эрге тийүүсүн талап кылышкан. Себеби, жесир аялдын үйүнө башка эркектердин кирүүсүнө тыюу салынган. Эгерде жесир аял «балдарым бар» деп көгөрүп болбой койсо, анын жакындары үйүнө кирип-чыгып колундан даам татып, намаз окуп турууга мүмкүнчүлүк болсун дешип, үч күбөнү чакырышып, камчыга нике кыйып коюшкан. Камчынын сабы сөзсүз түрдө табылгадан болушу зарыл. Башка саптуу камчыларга нике жүргөн эмес [196: 35-б.].

Күйөөсү өлгөндөн кийин төрөбөгөн, баласы жок аял эч кандай мүлктү мурастап калууга укугу жок болгон. Эгерде карылыгына байланыштуу кайра турмушка чыкпаса, күйөөсүнүн баардык мал-мүлкү менен күйөөсүнүн туугандарынын колуна өткөн. Алар жесирге кам көрүүгө милдеттүү болушкан. Бирок, көпчүлүк учурда аны карашпай, оор абалга, жаман мамилеге туш болгондуктан, кээде аялдын бир туугандары боору ооругандыктан аны алып кетүүгө аргасыз болушкан [87: 43-б.].

Ал эми эркек балдары жок, жалаң кыздары бар жесир кемпир аганилери же жакын туугандары болбосо, кыздарынын кайсынысынын күйөөсү жакшы болсо ошонукунда же өлгөн күйөөсүнүн туугандарынын колунда көзү өткөнгө чейин жашаган [8: 60-б.].

Адат боюнча аялы өлгөндөн кийин күйөөсү, өлгөн аялынын кайында элек синдисин же жакын туугандарынын кызын ага аялдыкка бе-

рүүнү талап кыла алган. Эгерде кайын атасы күйөө баласына балдызын алууну талап кылса, бирок ал бул никени каалабаса, кайын атасынын сунушунан баш тарта алган. Күйөө бала мындай иш-аракети үчүн кайын атасына ат мингизип, чапан жапкан. Эгерде балдызынын кандайдыр бир кылык-жоругу же кемчилигинин негизинде баш тарткан болсо, ал кайын атасына чапан жаап, ат мингизген эмес [49: 30-б.]. Көпчүлүк мезгилде жесир эркекке жакын туугандары, каза болгон аялынын абысындары ылайыктуу адам караштырып, кайрадан төшөгүн жаңырттып беришкен.

Сөзүбүздү жыйынтыктасак, XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башында Кыргызстандын түндүк аймактарында кыргыз үй-бүлөсүндөгү жубайлардын ортосундагы ички мамилелерде патриархалдык мамилелер үстөмдүк кылып, ал адат, шариат нормалары менен жөнгө салынган. Үй-бүлөдө атанын, күйөөнүн орду чоң болгон. Мүлктүк, үй-бүлөлүк ички мамилелер толугу менен атанын макулдугу менен чечилип, үй-бүлө мүчөлөрү ал тарабынан жазаланган. Үй-бүлө, балдары атанын – үй ээсинин атын алып жүргөн.

Аялдын үй-бүлөдөгү, коомдогу абалы жана ага болгон мамиле анын үй-бүлөдөгү статусунун өзгөрүшүнө жараша (кыз, келин, байбиче, токол, эне, кайын эне, жесир аял) өзгөрүп турган. Жубайлардын ортосундагы мамиледе алардын ар кимисине тиешелүү болгон өзүн-өзү алып жүрүү эрежелери камтылган салттык этикет калыптанган, анда аял менен эркектин мамилесинде кылдат субординация сакталган. Кыргыз үй-бүлөсүндө аял менен эркектин үй тиричилигиндеги милдеттери так ажыратылган. Никеден ажырашуу аз кездешкен жана ал негизинен бир жактуу ишке ашырылган.

1.3. Кыргыздардагы көп аял алуучулук. Көп никелүү үй-бүлөдөгү аялдардын орду жана алардын өз ара мамилелери

Кыргыздардын салттуу турмушунда көп аял алуучулук өкүм сүрүп, мындай мүмкүнчүлүктү көпчүлүк учурда коомдун бай катмары гана ишке ашыра алган. Бай кыргыздардын жана коомдо кадыр-баркка ээ болгон манаптардын тукумдарынын арасында экиден төрткө чейин, кээде андан көп аял алгандар кездешкен. Мисалы, Н.Смирнов, кыргыз урууларынын ак сөөктөрү болгон байларда, манаптарда ислам дининдеги эрежеге ылайык төрт аял эмес, андан көп аялы барларды да арбын

жолуктурдук. Кыргыз муну мындай деп түшүндүрөт: ал беш аял ала алат, анткени бешинчи аялы атайын кудайга сыйынуу үчүн керек [138: 42-б.] деген маалымат берсе, Н.П.Дыренкова, кыргыздарда көп аял алуучулук азыркыга чейин кездешет. Кээ бир бай кыргыздын гана эки, үч же төрт аялы жок. Жети аялы бар адамдар да бар, бирок алар өтө чанда. Эл арасында «кыргыз байыса катын алат, сарт байыса там салат» деген макал өкүм сүрөт [55: 15-б.] деп жазып кеткен.

Байларга салыштырмалуу колу жука, кедей адамдардын арасында эки аялы барлар чанда жолуккан. Анткени, кыргыздарда да калың башка мусулман элдери сыяктуу никенин ажырагыс бөлүгү болуп эсептелинип, алардын кайра-кайра калың төлөөгө мүмкүнчүлүгү чектелүү болгон. Кээде кембагалдардын, жалданма койчулардын, жерсиз, малсыз чайрыкерлердин кээ бири калың төлөөгө каражат топтой албай, бойдок бойдон өтүп кеткен же көптөрү үйлөнүүнү кийинкиге калтырып, жаш кезин бойдок өткөрүшкөн [3: 155-б.]. Ошондуктан, жакыр адамдардын кайрадан нике жаңырттып, экинчи аял алуусуна олуттуу себептер гана түрткү болгон. Алсак, биринчи аялы каза болсо, төрөбөсө же кичинесинде агасынын жесирине нике кыйылып, ал эр жеткенде аялы («жеңе катын» – М.Д.) картайып калган учурда гана экинчи аял алууга мажбур болгон [204: 5, 15, 52, 112-б.].

Кыргыздардын турмушунда өкүм сүргөн никенин мындай түрү көптөгөн изилдөөчүлөрдүн көңүлүн бурган. Алардын кээ бирлери никенин мындай түрүнүн өкүм сүрүүсүнүн негизги себептерин чечмелөөгө аракеттенишкен [2, 3, 11, 20, 49, 51, 55, 70, 74, 87, 108, 130,138].

С.М.Абрамзон кыргыздарда көп аял алуучулуктун себептери катары, биринчи аялынын төрөбөстүгү жана левират салтынын жайылгандыгын көрсөтүү менен бирге өз эмгегинде «Токмок уездиндеги кара-кыргыздардын салттары» деген кол жазмадан мындай маалымат келтирген: «Көп аял алууга калың төлөөдөн тартынбастан, өзүнүн ички сезимин, ошондой эле чарбалык жактан пайданы канааттандырууга мүмкүнчүлүгү жеткен бай адамдар гана жол бере алат. Кембагалдарда гана бирөө (аялы – С.А.) болгон. Уруктук принциптер боюнча ар бир кыргыз тукумун көбүрөөк таратууга умтулган, анткени уулдары уруктун санын жана таасирин арттырат, ал эми кыздары карым-катнаш мамилелерди кеңейткен, мына ошондуктан төрөбөгөн аял үйлөнүү үчүн

маанилүү шылтоо болгон. Эң акырында, аялдардын эмгеги менен гана кармалып турган чарбаны жүргүзүү үчүн аялдар зарыл болгон. Манаптардын арасында мактаныч үчүн гана ашык аял алган адамдар жолуккан» [3: 178-179-б.].

Н.Смирнов кыргыздарда көп аял алуучулукка үч негизги себеп түрткү болот деп көрсөткөн. Биринчиси, экономикалык. Бул учурда аял кишинин эмгегинин баалуулугу негизги роль ойнойт. Үй-бүлөдөгү бир аял жумуштарга жетише албайт, ага жардамчы керек. Экинчи аял жардамчы катарында үй-бүлөгө кошулат. Кээде биринчи аялынын жашы өтүп, үй тиричилигиндеги жумуштарды жасоого мүмкүнчүлүгү келбей калганда, анын өтүнүчү менен күйөөсү экинчи жолу үйлөнгөн. Үй тиричилигиндеги баардык жумуштар экинчи аялынын мойнуна өтүп, байбиченин жумушун жеңилдеткен. Байбиче үй тиричилигиндеги жумуштарды башкаруучунун ролунда болуп калган. Экинчиси, саясий. Мында кыздын ата-энеси атактуу, таасирлүү адам менен жакындашуу максатында кызын ага аялдыкка бергиси келет. Үчүнчү себеби, өлгөн адамдын жесири, мурас катары анын кичүү инисине өткөн сыяктуу кыргыздардын турмушундагы колдонулган салттар [138: 47, 48-б.].

Этнограф А.А.Акматалиевдин маалыматы боюнча кыргыздарда токол алууга төмөнкүдөй ички себептер түрткү болгон: «биринчиден, өзүнүн алдан-күчтөн тайгандыгына жана эркек менен бирге жатууга, интимдик катыштан калгандыгына байланыштуу байбиче өз каалоосу менен жубайына токол алып берген; экинчиден, байбичеден балалуу болбосо. Мында да байбиченин уруксаты берилет; үчүнчүдөн, байбичеси начар, жөнсүз чыгып, жолдош-жоролорунун ичинде кепке-сөзгө калып, башка аялдардын алдында сынып турса; төртүнчүдөн, токол алуу байлыкка, бардардыкка байланышкан. Мал багууда, мал саашта, конок-аякты тейлеште, көчүп конушта, ички-тышкы иштерди жөнгө салышта, аш-тойлорду өткөрүштө өз үйбүлөчүлүктүн кызматы укмуштай зор келет; бешинчиден, токол алуу мансапка, бийликке, ак сөөктүккө да шартталат, бирөөлөр ошондой жерден куда-сөөк күткүсү келишет. Мыкты боло турган ургаачыларды мыкты жерге бергиси, эки тарап тең салмакта болгусу, тукумдарын жакшыртып калгысы келет» [20: 132-б.].

Ал эми информаторлордун маалыматы боюнча, кыргыздардын салттуу турмушунда өкүм сүргөн никенин мындай түрүнө төмөндөгү-

дөй шарттар себеп болгон: аялынын төрөбөстүгү, төрөсө да жалаң кыз төрөп, эркек баласы жок болсо; биринчи аялы кары, оорулуу болуп, үй тиричилигин жөндөөгө мүмкүнчүлүгү жок болсо; аялы үй тиричилигин жөндөй албаган шалаакы, бош болсо; атактуу адамдар биринчи аялынан уулдары жакшы чыкпай калса, өзүнүн ордун баскан жакшы мураскорлуу болуш үчүн кайрадан тектүү жерден кыз тандап, сынчыларга сындатып үйлөнүшкөн; байлыгына чиренгендигинен; «тукумум өссүн» деп алган [204: 5, 15, 52, 53, 58, 61, 64, 112-б.].

Кыргыздарда мындай көп никелүү үй-бүлөдөгү аялдарды «күндөш», «күнүлөш» же «күнү» деп аташкан [204: 33, 47, 52-б.]. Байбиче – күйөөсүнүн биринчи аялы. Кичүү аялын эл арасында «токол» же сылык түрдө «кичи катын» деп да атап коюшкан [49: 85-б.]. Ал эми экиден көп аялдуу кишинин эң акыркы алган зайыбын гана «токол» деп, ага чейинки аялдарын «экинчи байбичеси», «үчүнчү байбичеси» деп аташкан. Аларды минтип атоо аялдардын жаштык өзгөчөлүгүнө карата эмес, алардын күйөөсүнө кайсыл мезгилде тийгенине жараша болгон. Тактап айтканда, күйөөсүнүн биринчи алган аялы жашы жагынан экинчисинен кичүү болсо да, «байбиче» деп аталып, анын жолу улуу болгон [204: 42, 44, 81-б.].

Эл арасында «байбиче», «токол» сыяктуу түшүнүктөр менен бирге «көрөр көзү» деген аталыш өкүм сүргөн. Мындай түшүнүк күйөөсүнүн эң жакшы көргөн аялына карата айтылган. Дээрлик көпчүлүк учурда бул эң кичүү аялына – токолуна тиешелүү болгон [204: 81-б.].

Кыргыздардагы сакталган адат боюнча күйөөсү экинчи аялды байбичесинин макулдугу менен алган. Анын макулдугун алыш үчүн күйөөсү ага атайын киши жөнөткөн. Мындай милдетти күйөөсүнүн «тили жалпак» жакын тууганы же досу аткарган. Кээде, ал өзүнүн экинчи аял алуу тууралуу мүдөөсүн байбичесине өзү эле айткан [204: 20, 81-б.].

Кыргыздарда аялынын үстүнө жаңыртып токол алууну «тизе жылытуу», ал эми аялы каза болуп же аны менен ажырашкандан кийин кайрадан үйлөнүүнү «төшөк жаңыртуу», «шейшеп жаңыртуу» деген каймана сөздөр менен аташкан.

Кээде байбиче өз ыктыяры менен күйөөсүнө экинчи аял алып берген учурлар кездешкен. Буга анын төрөбөстүгү, үй тиричилигин жүргүзгөнгө мүмкүнчүлүгү жок катуу оорусу, карылыгы же жалаң кыз тө-

рөп, күйөөсүнө мураскор төрөп бере албагандыгы сыяктуу олуттуу себептер түрткү болгон [204: 5, 11, 15, 52-б.]. Мындай учурда, байбиче көбүнчө өзү караштырып, кээде өзүнүн төркүн тарабынан кыз алып берген. Ошондон улам кээде анын балдары токолду «таеже» деп атап калышкан [204: 116-б.].

Бул тууралуу Реми Дор да мындай деп баяндайт: «Төрөбөгөн аял деле өзүн биротоло бактысыз деп эсептеп, мурдагы укугунан ажырап кала бербейт. Тескерисинче байбичеси байына токол алып берип, үй тиричилик иштерин анын колуна өткөрүп берүүгө чын ыкласы менен макул болот. Адатта, байы токол алгысы келсе адегенде байбичеси менен кеңешет. Ушул жагдай байбичеге өзү токол тандап ишти жөнгө салууга шарт түзүп берет. Ошондо байбичеси атайылап өзүнө караганда тексизирээк бүлөнүн иштерман кызын тандап байына токолдукка алып берип, бир топ акылдуулук кылат. Биринчиден, эринин сөзүнөн чыкпай көңүлүн алып, ыраазы кылат. Экинчиден, кызды өзү тандап, өзү макулдаштырып аны да колго алат. Үчүнчүдөн, үй тиричилигинен кутулат. Акыры өзү байбиче катары баркы көтөрүлөт, тексиз күндөшү муну менен ат салышмак кайда» [130: 27-б.].

Токол байбичени «сиз» деп, ага «апа», «эже» деп кайрылган. Кээде мындай кайрылуу мезгилдин өтүшү менен өзгөрүүгө дуушар болгон. Алсак, ал жаш кезинде байбичени «эже», «апа» десе, кийинчирээк балдары чоңойуп, өзү да улгайып калган мезгилде, ага «Сакиштин апасы» деп балдарынын атынан атап кайрылып калган [204: 15, 40, 53, 59, 81, 126-б.].

Токол байбиченин ысымын атабай, тергеген. Адатта минтип тергөө анын көзү барда да, жокто да кармалган. Байбиченин көзү жокто атынан айтпай, ал тууралуу «байбиче», «абышканын байбичеси» деп сүйлөгөн [204: 53-б.]. Ал эми ага ысымы окшош аялдарды башка сөз менен же «ат тескери» деп атаган [55: 15-б.]. Мындай кайрылуу экиден көп никелүү үй-бүлөлөргө да мүнөздүү болгон. Мында аялдарынын ар кимиси өзүнөн улууларын «эже» деп, аларды атынан айтпай тергеп, аларга «сиз» деп кайрылган [204: 64-б.].

Көп никелүү үй-бүлөдө байбиче менен токолдун үй тиричиликтеги милдеттери толук ажыратылган. Үй тиричилигиндеги баардык бийлик каза болгончо же күүдөн тайганча байбиченин колунда болуп, үй ээсинин башка аялдары ага баш ийишкен [204: 15-б.]. Байбиче аларды тил

албаса, жалкоолук кылса урушкан. Бирок, ал өзү жазалаган эмес, үй ээсине айтып жазалаткан [108: 70-б.]. Ал эми байбиче каза болгондон кийин, анын ордун кийинки аялы баскан [204: 92, 112-б.].

Байбиче үй-бүлөнүн үй тиричилигин башкарган, келиндерине жана кыздарына буйрук берген, алар аткарууга тийиш болгон үй жумуштарынын түрлөрүн белгилеген. Ал кыз-келиндерине жип ийрүүнү, таар согууну, аркан эшүүнү, кийим тигүүнү, сайманы үйрөтүп, аларга түшүндүрмө берип турган. Байбиче кандай жана канчалык өлчөмдө тамак даярдоо керектигин айтып, ал үчүн азык-түлүк бөлүп, меймандарды кабыл алууга сөзсүз катышып, алар үчүн тамак асууга буйрук берген. Кыздардын жана келиндердин адептүүлүгүнө көз салуу да байбиченин милдетине кирген. Ал жүрүш-туруш эрежелери жөнүндө аларга насаатын айтып, үйдөн көп чыгууга жана чоочун эркектер менен сүйлөшүүгө тыюу салган [3: 170-171-б., 11: 92-б.].

Сандык – боз үйдөгү эң баалуу буюм болгон. Анда ошол үй-бүлөнүн баалуу, аялуу нерселери, конок тосордо коюлуучу таттуулары, кийиттер сакталган. Адат боюнча анын ачкычын ошол үй-бүлөдөгү аялдардын эң улуусу, даражалуусу кармаган. Мындай үй-бүлөдө сандыктын ачкычы дайыма байбичеде болгон. Эгерде даражалуу конок келип калса, байбиченин уруксаты менен, андан сандыктын ачкычын алып, дасторкон даярдалган [204: 126-б.].

Байбиче күйөөсүнө гана баш ийип, ага күйөөсү гана буйрук бере алган. Ага күйөөсүнүн туугандары, келген коноктор тарабынан өзгөчө көңүл бөлүнүп, катуу сыйланган. Ага белек бербей туруп, кичүү аялына бир нерсе белек кылуу абдан чеки иш болуп эсептелген. Кичүү аялына арналган атайын белектер да байбиче аркылуу берилүүгө тийиш болгон [108: 70-б.]. Адат боюнча күйөөсү аялдарына окшош, бирдей белек берүүгө милдеттүү. Бирок, көпчүлүк учурда байбичеге бериле турган белек чоңураак, баалуураак болгон [204: 52-б.].

Тамак ичүү мезгилинде байбиче дайыма төрдө – күйөөсүнүн сол тарабынан орун алган. Ал эми ошол үй-бүлө келин алганга чейин, токол дайыма чай, тамак куюп, дасторкондун төмөн жагында, улага тарапта олтурган.

Күнүлөштөр айыл арасында айылчылаганда, токолу көтөрүнчөктү көтөрүп, барган үйүндө дайыма байбичеден төмөн жакта олтурган. Ко-

нок тоскондор же келген коноктор кийит кийгизгенде да мындай тартип кармалган. Кийит биринчи сөзсүз түрдө байбичеге кийгизилип, андан соң токолго кийгизилген. Эгерде аны бир киши эмес, бир нече киши кийгизсе, алардын улуусу, даражалуусу байбичеге, андан кийинкиси токолго кийит кийгизген.

Көп никелүү үй-бүлөлөрдө аялдардын ортосундагы мүлктүк мамилеге өзгөчө көңүл бөлүнгөн. Колунда бар бай адамдар ар бир аялына өз-өзүнчө боз үй тигип, баардык мал-мүлкүн аларга бөлүп берген. Бөлүнгөн мал-мүлктүн өлчөмү аялдын үй-бүлөдөгү абройуна (байбиче, токол), кээде күйөөсүнүн жакшы көргөнүнө жараша болгон [87: 41-42-б., 70: 69-б.]. Аялдарынын ар кимиси өзүнө бөлүнгөн мал-мүлктү, чарбаны көзөмөлдөгөн [87: 42-б.]. Бирок, күйөөсүнүн уруксатысыз, макулдугусуз ал өзүнө бөлүнгөн мал-мүлктөн сатып же бирөөгө белек кыла алган эмес [70: 69-б.]. Мындай эреже аялдарынын баардыгына байбичеге да, кичүү аялдарына да тиешелүү болгон. Ал эми күйөөсү дагы башка аял ала турган болсо, калың мурунку аялдарынын мүлкүнөн бөлүнүп, мал-мүлк аялдарынын ортосунда кайрадан бөлүштүрүлгөн [87: 41-б.].

Кыргыз үй-бүлөсүндөгү мындай мүлктүк мамилени Н.И.Гродеков өз эмгегинде мындайча сүрөттөйт: аялдарынын ортосунда келишпестик болсо, бий үйдү, үй ичиндеги баардык мүлктү, жада калса малды кулагына эн салып, аялдарынын санына карата бөлүп берген. *Эн* – малдын кулагына салынуучу белги. Ал малдардын ичинен төөдөн башкаларына салынган [158: 953-б.].

Эгерде аялдарынын бири каза болуп, анын балдары жок болсо, анда ага бөлүнүп берилген мал-мүлк кайрадан калган аялдарына бөлүштүрүлгөн [49: 85-б.]. Мындай мүлктүк мамиле чарбаны туура жүргүзүү үчүн жана аялдарынын ортосундагы чыр-чатакты жоюу үчүн (өзгөчө күйөөсү каза болуп калган учурда) жасалган [87: 42-б.].

Көп никелүү үй-бүлөдөгү аялдардын – күнүлөштөрдүн бири-бирине болгон мамилеси өтө ысык болгон эмес. Муну элибиздеги «күнүнүн күлү да жоо», «күнүлөштөрдүн күлү додо болбойт» деген макалдар ырастап турат. Ал эми алардын ортосунда болгон ар кандай чыр-чатактарды, талаш-тартыштарды күйөөсү чечкен [108: 70-б.].

Көп никелүү үй-бүлөдөгү аялдардын орду тууралуу сөз кылганда, коомчулукта дайыма баарын байбиче билген, токол кордолгон, эзилген

абалда көрсөтүлгөн түшүнүк калыптанып калган. Бирок, бизге жеткен маалыматтар боюнча дайыма эле мындай боло берген эмес. Кээде байбиче жоош, үй тиричиликке начар чыгып, ал эми кийинки токолу тың, уз, билгич, мыкты чыкса, үй тиричиликти ошол бийлеген учурлар кездешкен [204: 4, 59, 128-б.]. Бул тууралуу Н.Израцов мындай деп жазат: Байбиче башкаларынын алдында чоң урмат-сыйга ээ, бирок бул таптакыр анын калган аялдарына болгон башчылык кылуусун билдирбейт. Көчмөндүн жашоосунда башчылык кылууга акылдуулук, чыйрактык, зээндүүлүк, эптүүлүк менен жетишет. Ушундай сапаттарга ээ болгон токолдун айткандарына калгандары баш ийишкен [70: 92-б.]. Кыргыздардын тарыхына, оозеки чыгармаларына көз чаптырсак, мунун көрүнүктүү мисалы катары Каныкей, Айчүрөк, Курманжан датканы көрсөтүүгө болот.

Айрым учурда ал кыздын ата-энесинин таасирдүүлүгүнө жараша да болгон. Информаторлордун маалыматы боюнча «токолдун даражасы бийик болуш үчүн, анын төркүн тарабы күчтүү, таасирлүү болушу керек. Мындай учурда байбичеси сестенип турган» [204: 82-б.]. Бирок, белгилей кетчү нерсе, көпчүлүк учурда (атактуу адамдардын токолдорун эске албаганда) токол колу жука, кедей адамдардын кызы болгон [204: 4, 15, 27-б.].

Дээрлик көпчүлүк учурларда токол менен күйөөсүнүн ортосундагы жаштык айырма чоң болгон [204: 4, 13-б.]. Кээде кайниси агасынын жесирин аялынын үстүнө алган учурларда гана, токолдун жашы күйөөсүнөн улуу болгон.

Мындай көп никелүү үй-бүлөнүн балдарынын ата-энесине карата кайрылуусу ыңгайга жараша болгон. Анткени, байбиче төрөбөгөн болсо, ал токолдон төрөлгөн балдарды өз балдарындай асырап, тарбиялап, алар тууралуу сөз болгондо дайыма «балдарым» деп сөз кылган. Көпчүлүк учурда мындай үй-бүлөнүн балдары байбичени «апа» деп, ал эми токолду «жеңе», «эже» дешип же кээде атынан айтып калышкан. Кээде, кийинчирээк гана, байбиченин көзү өткөн соң алар токолду «апа» дешкен [204: 15, 116, 125-б.]. Мындай учурда байбиче токолдон төрөлгөн балдарынын колунда турган.

Ал эми күнүлөштөрдүн экөөсүнүн тең балдары бар учурда абал бир аз башкачараак болгон. Мында байбиченин балдарына атасынын кичүү аялын «жеңе» же «эже» деп атоо мүнөздүү болгон. Кээде улуула-

ры «жеңе», «эже» десе, кичүүлөрү «апа» деп кайрылышкан. Ал эми кээ бир учурларда өз энесин «апа», ал эми токолду «кичи апам» деп атап калышкан. Ысык-Көл, Нарын аймактарында чогултулган этнографиялык маалыматтарда мындай көп никелүү үй-бүлөнүн балдары байбичени «эне», токолду «апа» деп аташкан [204: 59, 117-б.]. Ал эми байбиченин уулдарынын аялдары токолду «апа» деп, атын айтпай тергеген [204: 70-б.].

Токолдон төрөлгөн балдардын укугу энчи бөлгөндө, мурас бөлүштүргөндө байбиченин балдарына салыштырмалуу чектелүү, кемирээк болгон. Ошондуктан эл арасында «токолдун баласы белем», «токолдун балдарыбызбы», «биз токолдон бекенбиз» деген кээр сөздөр сакталып калган.

Кыргыздардын салттык коомунда «байбиче», «токол» сыяктуу түшүнүктөрдөн сырткары «салбар аял», «салбар катын» деген түшүнүк жашап келген. Кыргыздарда күйөөсү чанып, көңүл бурбаган аялды «салбар аялы» деп коюшкан [204: 80, 173-б.]. Мындай аныктаманы К.Юдахиндин, Х.Карасаевдин, А.Акматалиевдин эмгектеринде берилген түшүндүрмөлөр ырастайт. Алсак, К.К.Юдахин «салбар» деген сөзгө «жена, не пользующая вниманием своего мужа, или девушка, которой пренебрегают женихи» деп түшүндүрмө берсе [158: 627-б.], Х.Карасаевдин эмгегинде бул терминге төмөндөгүдөй аныктама берилет: «салбар катын болуу» – сүйүп алган эри карабай койгон, күнүсү менен тең боло албаган, ошол үйдүн отун жагып, суусун ташып, күлүн чыгарып, күң катары тиричилик кылган аял» [82: 361-б.], ал эми А.Акматалиев «салбар аялы – эри чанган, анча көңүл койбогон аялы» деген аныктама берип кеткен [20: 14-б.].

Жыйынтыктап айтсак, XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башында кыргыздардагы көп аял алуучулук кыргыз коомунда байлык, бийликке эсиргендиктен тышкары чарбалык, турмуштук муктаждык, зарылдык болуп эсептелген. Никенин мындай түрүнө ошол мезгилдеги социалдык, чарбалык, саясий себептер, салт (адат), жоокерчилик жана башка шарттар түрткү болгон:

- аял кишинин төрөбөстүгү;

- көчүп конууда, ири мал чарбасын тейлөөгө, малдарды сааганга жумушчу кол өтө зарыл болгон. Бала-чакалуу адамдын ири чарбаны жүргүзүүгө кенен мүмкүнчүлүгү болгон;

- аялы кыз төрөп, эркек баласы жок болсо. Кыргыздарда сакталган адат боюнча жер, мал, мүлк мурас катарында эркек балага калып, кыз киши мындай укукка ээ болгон эмес. Эгерде эркек баласы жок адам каза болсо, анын бардык дүнүйөсү жакын туугандарына калган. Уулу атасынын атын алып жүргөн тукум улантуучу, ошондуктан кыргыздарда «уулун жок, муунун жок» деп айтылган. Ал эми кыз киши турмушка чыккан тараптын бүлөсү болуп, ал тууралуу сөз болгондо «баланчанын кызы» дебей, көпчүлүк учурда «баланчанын келини», «баланчанын аялы» деп айтышкан;

- XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башында үй-бүлөдөгү аял менен эркектин милдеттери толук ажыратылган. Үй-бүлөнү материалдык жактан камсыз кылуу, алыш-бериш маселелери, соода-сатык иштери толугу менен эркек кишинин милдети болгон. Күйөөсүнөн жаш калган жесир аял үй-бүлөсүн камсыз кылып, бага алган эмес. Ошондой эле кыргыздарда тукумун башкага кор кылбай, «жээн эл болбойт» деген принцип бекем кармалып, жесир калган жеңесин кайнисине нике кыйып койгон.

- кимдин эркек баласы көп болсо, ал адам өз уруусунун ичинде таасирдүү болгон. Эркектеринин саны көп уруулар башка уруулардын арасында таасирдүү жана күчтүү болгон. Уруулардын ортосундагы чабыштарда, канчалык эркектердин саны көп болсо, коргонуу, душмандарга каршы туруу ыңгайлуу болгон;

- көчмөнчүлүк турмушта үй тиричилиги аялдын ишмердүүлүгүнө көз каранды болгон. Мисалы, сүт азыктарын иштетүү, тамак жасоо, үй жыйноо, от жагуу, отун терип келүү, кир жууган, мал сааган, кийим тиккен, жууркан-төшөк жасоо, жүн-тери иштетүү, суу алып келүү, боз үй көтөрүү, балдарынын адебине, кийим-кечесине кам көрүү, конокторду сыйлап, жайлуу жайгаштыруу, азыктарды үнөмдөп пайдаланып, бузбай сактоо, кызга сеп жасоо жана башка милдеттердин баардыгы аял кишинин мойнуна жүктөлгөн. Демек, оорулуу, кары аял булардын баарын жалгыз өзү жөндөй алмак эмес;

- атактуу адамдар өзүнүн артынан татыктуу мураскор калтырышы үчүн, биринчи аялынан балдары начар чыкса кайрадан үйлөнүшкөн.

1.4. Ата-эне менен балдардын, бир туугандардын ортосундагы мамилелер

Кыргыздарда бала үй-бүлөнүн маңызын түзүп, анын төрөлүүсү үй-бүлөнүн жашоосундагы эң маанилүү окуя болгон. Элибиздеги балага болгон мындай мамилени «балалуу үй – базар, баласыз үй – мазар», «балалуу үй – гүлүстөн, баласыз үй – көрүстөн» деген макалдар даана көрсөтүп турат.

Аялдын коомдогу, үй-бүлөдөгү орду анын балалуу, баласыздыгына жараша аныкталган. Анын төрөбөстүгү өзү гана эмес, үй-бүлөсү, күйөөсү үчүн да эң чоң бактысыздыкты алып келген. Күйөөсүнүн аялынан ажырашуусунун же экинчи аял алуусунун эң негизги себеби болуп да аялынын төрөбөстүгү эсептелген. Аял киши турмушка чыккан мезгилден тартып үч жыл аралыгында төрөбөсө кетирип жиберген же үстүнө нике жаңыртуу башка аял алган [204: 42-б.]. Кыргыздарда мындай аялды «куу шыйрак», «куу этек» деп аташып, «төрөбөгөн аялдан улактуу эчки артык» деп айтышкан.

Көп балалуу, балдары өлбөгөн аялдарга эл арасында өзгөчө сый көрсөтүлгөн. Аларга жаңы келин келгенде ырымдап биринчи жоолукту салдырышкан, жаңы төрөлгөн наристенин киндигин кестиришкен. Төрөбөгөн аялдар алардан бата алып, кешигин ырымдап ичишкен.

Аял киши төрөбөстүктөн кутулуу үчүн ар кандай ырым-жырымдарды жасаган. Мисалы, төрөбөгөн аял төрөө мүмкүнчүлүгүн чакыруу үчүн дайыма алдына аюунун же музоонун терисинен жасалган төшөккө олтурган. Айрымдары ушул жаныбарлардай көп төрөй турган касиетке ээ болоюн деген ниет менен, ургаачы иттин үстүнөн атташкан [50: 79-б.]. Төрөбөгөн же эркек баласы жок аял баланы сүннөткө олтургузуп жатканда, анын жыныс мүчөсүнөн кесилген теринин бир бөлүгүн алып, майга кошуп, өзүнүн тилегин үн чыгарып айткандан соң жутуп жиберген [10: 90-б., 50: 79-80-б., 76: 22-б.]. Баласыздыктан кутулуу үчүн жубайлар ыйык жерлерге, мазарларга, кумурсканын уюгуна барып түнөшкөн. «Түлөө», «кудай тамак», «кудайы» өткөрүп, аксакалдардан бата алышкан.

Нарын облусунун Кочкор районунун тургуну Балтабаев Амандын айтуусу боюнча, ал төрөлгөндө чоң ата, чоң энесине «кара кыздуу болдук» деп сүйүнчүлөгөн. Айылдаштарына, туугандарына да «кыздуу

болдук» деп айтышкан. Анткени ага чейинки эркек балдары токтогон эмес. Ал бой тартканча жаңы кийим кийгизишкен эмес, атасынын кичүү инисинин кийимин кийип чоңойгон. Жаңы кийим сатып келген күндө да, алгач аны ал балага кийгизип, ал бир аз кийгенден кийин гана Аман агайга кийгизишкен. Бой жеткенге чейин ага өз атынан эмес, башка ысым менен кайрылышкан [204: 79-б.].

Кыргыздарда кош бойлуу аялдын сырткы келбетине карап, анын келечекте кимди төрөрүн божомолдоп айтышкан. Эгерде бетине абдан сепкил түшүп кетсе, анда кыз төрөйт. Анткени кыз апасынын сулуулугун алып коет деген ишеним болгон. Ал эми кош бойлуу аял түшүндө камчы, балка, балта көрсө – эркек, үкү, шуру, топчу көрсө кыз төрөйт дешкен [204: 9, 10-б.].

Боюнда бар келинге капка олтурганга тыюу салынган. Буга кап менен кошо толгоо келип, толгоосу кыйын болуп калат деген ишеним себеп болгон. А.Мырзакметовдун маалыматы боюнча Кыргызстандын түштүгүндө да мындай тыюу өкүм сүргөн: «жүктүү келин капка олтурбайт, отурса баласы тескери келип калат дешкен. Негизинен бала баш жагы менен келе тургандыгы белгилүү. Эгер кээде аяк жагы менен келип калса терс толгоо болуп, төрөгөн келин да, баласы да кыйналып калган» [199: 23-б.].

Кыргыздарда кызга караганда эркек баланын төрөлүшүнө өзгөчө көңүл бурулган. Анткени, эркек бала атанын тукумун улантуучу, атын алып жүрүүчү, мал-мүлк, жердин мураскору болуп саналган. Үй-бүлөдө эркек баланын көп болгондугуна үй-бүлө гана эмес, баардык туугандары кызыкдар болгон. Анткени уруунун ичиндеги уруктун күчү, абалы, алган орду көпчүлүк учурда уруктун эркектеринин (жоокерлердин) санына жараша аныкталган.

Келин эркек төрөсүн деген тилек менен ар кандай ырымдар да жасалган. Адатта келин аларда уул-келиндин жатар төшөгү жаңы жасалат. Ал төшөктү каптап бүткөндө, келиндин биринчи баласы эркек болсун деген ниет менен, кичинекей уул баланы тебелетип, оонатышкан [204: 153-б.]. Ал эми келиндин биринчи баласы эркек болуп калса, келиндин баркы көтөрүлгөн [130: 43-б.].

Кыргыздарда кыз деген убактылуу конок, башка үйдүн бүлөсү дешкен. Аялы эркек бала төрөсө, атасы мал союп, элди чакырып чоң

той берген. Бир аксакал кишиге артыкча табак тарттырып, колунан келсе чапан кийгизип, ат мингизип, балага ат койдурган. Ал эми кыз бала төрөлгөн учурда мындай ырымдар жасалган эмес [76: 21-б.].

Кыргыздарда балага ат коюуга өзгөчө маани берилген. Анткени, ат койгон адам, коюлган ысым баланын келечегине таасирин тийгизет деп ишенишкен. Эгерде төрөлгөн наристе эркек болсо, ат коюу салтанаты абдан шаңдуу өткөрүлүп, ал эми кыз болсо – анда үй-бүлө чөйрөсүндө гана өткөрүлөт [130: 45-б.]. Балага атты ырымдашып кадырлуу адамга, аксакалга койдурушкан. Көпчүлүк учурда неберелеринин, өзгөчө тунунун атын чоң атасы койгон. Бала төрөлгөн мезгилде келип калган конок өтө кадырлуу болгон, анын урматына балага анын ысымын ыйгарышкан же ага балага ат коюу укугун беришкен [204: 9-б.].

Келинге жаңы төрөлгөн эркек балага да, кызга да ат койдурушкан эмес [204: 28-б.]. Бул тууралуу Реми Дор мындай деп белгилейт «энеси ысымдарды тандашы мүмкүн, бирок ат коюуга акысы жок» [130: 45-б.]. Негизинен небересине ат коюу укугу чоң ата менен чоң энеге таандык болгон же алар ылайык көргөн адам мындай вазыйпаны аткара алган.

Сүйүнчү берүүдө да айырмачылык болгон, эгерде эркек бала төрөлсө сүйүнчүгө козу, улак беришкен, кызга ага салыштырмалуу аз беришкен. Ал эми аялы жалаң кыз төрөп, эркек бала төрөбөгөн учурда күйөөсү экинчи аял алган [204: 28-б.].

Кыргыздарда бала төрөлгөндөн баштап анын балалык чагы ар кандай кырсыктардан, оорулардан коргоо үчүн колдонулган көп сандаган ырым-жырымдарды өз кучагына алган. Анткени, биз карап жаткан мезгилде кыргыздарда балдардын өлүмү өпкөсүн сезгентүүдөн, кызамык, чечек, келте өңдүү оорулардан жана башка себептерден улам өтө жогору болгон.

Кыргыздарда салттык тарбиянын негизин ата-энесине баш ийүү, улууларды сыйлоо, үй-бүлөсүн сүйүү түзгөн. Баланы кичинесинен баштап улуу кишилерге салам айтууга, тамакка өзүнөн улуудан биринчи кол салбоого, улуулардын сөзүнө аралашпоого, өзүнөн жашы улуу баардык адамдарга «сиз» деп кайрылып, аларды атынан атабай, алардын жаш өзгөчөлүгүнө карата «эже», «байке», «жеңе», «аке», «чоң ата», «чоң апа» деп кайрылууга үйрөтүшкөн.

Кыргыз үй-бүлөсүндө баланы кароодо, кам көрүүдө жана тарбиялоодо негизги роль энеге таандык. Ошондуктан, кыргыздарда «энесин көрүп, кызын ал, эшигин көрүп төрүнө өт», «энеси жамандын баары жаман, атасы жамандын бирөө жаман», «энеси жаман эзели оңолбойт», «жатыны жаман» (Энеси жаман – М.Д.) деп айтылган.

Кыргыздарда аял кишини «ит жатын», «күмүш жатын», «алтын жатын» деген сөздөр менен сыпатташкан. Балдары начар чыкса андай аялды «ит жатын», ал эми чыгаан уулдарды төрөгөн аялдарды «күмүш жатын», «алтын жатын» деп аташкан [204: 80-б.]. Алсак, К.К.Юдахин өз эмгегинде «алтын жатын энекем» деген сөз тизмегин келтирип, ага «моя маменька, родившая достойных детей» деген түшүндүрмө берген [158: 240-б.].

Аял күйөөсүн катуу сыйлаган жана балдарын да атасын сыйлоого тарбиялаган. Атасынан каргыш уккан, анын назарынан калган бала жарыбайт, түбү түз болбойт деп эсептелген. Ушул ишеним «ата каргышы – ок, эне каргышы – бок» деген макалда даана байкалып турат.

Кыргыздарда «аталуу уул – кожолуу кул» дешкен. Атанын айтканы балдарына мыйзам катары эсептелген. Балдарынын атасына баш ийүүсү, атасынын көзү өткөнчө, ал турсун балдары эр жетип токтолуп калган мезгилинде да созулган [51: 21-б.]. Ата балдарын мүмкүнчүлүгүнө, жөндөмдүүлүгүнө жараша мансапка ээ болууга, мал багууга, дыйканчылыкка даярдаган [204: 65-б.]. Балдарын үйлөп, кызын турмушка берүүнү ата-эне өз ылайыгына жараша чечкен.

Балдары эс тарткандан баштап, балада атанын, кызда эненин тарбиясы басымдуулук кылган. Кыргыздарда бала тарбиялоодо жыныстык жана жаштык принцип катуу сакталган, тактап айтканда бала менен кызды жана ар кандай курактагы балдарды тарбиялоодо айырмачылыктар болгон.

Айрым изилдөөчүлөр кыргыздардагы балдардын жаштык категорияларга бөлүнүшүн изилдөөгө аракеттенишкен. Мисалы, А.Акматалиев эркек балдарды – тестиер бала; балакатка жеткен бала; боз улан-бозой, жигиттик учур; жаш жигит, ал эми кыздарды – секелек кыз, тестиер кыз (топучан кыз), беш көкүл кыз (бийкеч, тебетейчен кыз), селки деген жаш курактарга бөлгөн [20: 34-35-б.]. С.М.Абрамзондун маалыматы боюнча кыздардын балалык мезгили 9-10 жашындагы «чач өрдү-

рүүгө» чейин созулган. Мында кыздын чачын ырымдашып байбичеге же өзүнүн жакшы касиеттери менен айрымаланган аял кишиге (уз, камбыл ж.б.), анын ушул касиеттери кызга да жуксун деген ниет менен өрдүрүшкөн. Ушул убакыттан баштап кыз чоңойду деп эсептелинген [10: 131-132-б.].

Балдары көпчүлүк учурда атасына өз пикирлерин энеси аркылуу айттырган. Өзгөчө ата менен бой жетип калган кызынын ортосундагы мамиле өтө кылдат жана аяр болгон. Атасы кызына айта турган сөздү алгач энесине, энеси кыздын өзүнө же жакын жеңесине, анан ал кызга айткан. Ата менен кызынын ортосундагы сүйлөшүү жогорудагыдай жол менен иш жүзүнө ашырылган. Кыз кээ бир сырларды жеңеси аркылуу энесине айттырган.

Кыздарды эс тарткандан баштап болочоктогу үй-бүлөлүк турмушка даярдай башташкан. «Кызга кырк үйдөн тыюу», «Кыздын кыздай, кыштын кыштай болгону жакшы» деп кыздын адебине өзгөчө көңүл бөлүшкөн. Аларды үй тиричилигин жөндөөгө, тамак-аш даярдоого, азык-түлүктөрдү үнөмдөп пайдаланууга үйрөтүшкөн.

Кызды энеси жана жакын жеңеси тарбиялаган. Келин кайын сиңдисин атын атабай тергегенден тышкары, абдан сыйлаган. Аны дайыма өзүнөн өйдө орунга олтургузуп, үйгө киргенде биринчи киргизип, биринчи чыгарган. Сунулган даамды алгач ага берип, андан соң гана өзү алган. Дасторкондогу тамак-ашка өзүнөн мурун кол салдыртып, чай куйдурган эмес. Ошондой эле жеңеси кайын сиңдисинин жеке мамилесин көзөмөлгө алып, ага керт башы менен жооп берген.

Ата-эне эч качан кызын уруп жазалаган эмес жана башкалардын да мындай кылуусуна мүмкүндүк берген эмес. Эркек балдарын «кызга кол көтөрсөң колуң калтырап калат», «кыз – үйдөгү конок» деп үйрөтүшкөн [197: 42-б.].

Өзгөчө атанын кызын уруусу, сөгүүсү же тилдөөсү салтта жок иш болгон. Мындай кыз бактысыз, ырысы кем болуп калат дешкен. Кызын колдорунан келишинче аздектеп кийинтип, жакшы нерселерди ыроолошкон.

Кызды көпчүлүк учурда ата-энеси өздөрү ылайык көргөн кишиге берген. Ошондуктан кыргыздарда «кыз – буйлалаган төө» деп айтылган.

Кыргыздарда «аккан арыктан суу агат» дешип, эркек балдарын уруусун, жети атасынын, тегинин мыктылыгын, кыйындыгын айтып тарбиялашкан. Алар балдары эс тарткандан баштап сенин тукумун мындай болгон дешип, аны кичинесинен аң-сезимине таасир этишкен. Балдарды, өзгөчө эркек балдарды кичинесинен тартып жети атасын билүүгө үйрөтүшкөн. Н.Гродековдун белгилөөсү боюнча, кыргыздарда бейтааныш кишиден эң биринчи анын уруусун, ата-тегин сурайт. Ар ким өзүнүн ата-тегин билүүгө тийиш. «Жети атасын билбеген кул». Бул сурамжылоолор анын ким экендигин билдирген күбөлүк каты катары кызмат кылат. Сурап-билинген маалыматтардын негизинде коноктун кимдигине жараша жакшы же жаман кабыл алат. Ошондой эле Н.Гродеков 10-11 жаштагы балдардын жети атасын так билерине күбө болдук деп жазып кеткен [49: 27-б.].

Үй-бүлөдөгү болгон чыр-чатактарды үй ээси – атасы чечкен. Эненин бийлиги атанын бийлигине таянган.

Кыргыз коомунда ата-энесин кордоо, карыганда карабай коюу өтө терс көрүнүш катары эсептелинип, «ата-энеге эмне кылсаң, өз балаңдан ошону көрөсүң», «агайындын кадырын, жалалуу болгондо билесиң, ата-эненин кадырын балалуу болгондо билесиң» деп айтылган.

Н.Гродековдун маалыматы боюнча, ата-энесин ургандыгы жана кордогондугу үчүн, балдарын эл алдында уруп жазалашкан жана мас-кара кылышкан. Атасын кордогону үчүн бөлүнүп чыккан баласы аттон, тактап айтканда ат жана чапан төлөгөн. Аны мал союп, тизелеп кечирим суроого мажбур кылышкан. Ага «журт көппү же сен көппү» деп акыл айтышып, аксакалдар аны өкүнгөнгө чейин эсепсиз урушуп жазалашкан [49: 33-б.].

Эгерде ата оңолбогон бойдок баласынан кутулгусу келсе, бир аз энчи бөлүп берип, калыңды өзү тапсын деп өз эркине койгон. Ал эми үйлөнгөн болсо, өзү иштеп тапсын деп, үлүш бербей, бөлүп жиберген. Өтө чектен чыгып кеткенде, атасы күбөлөрдүн көзүнчө «эгер сени бирөө өлтүрсө, сен үчүн кун талап кылбайм; сен бирөөнү өлтүрсөң, сенин ордуңа кун төлөбөйм» деп, баласынан баш тарткан [49: 33-б.]. Кыргыздарда ата-энесинин балага тескери бата берип, балалыктан кечүүсүн «ак кылуу» деп аташкан [82: 25-б.].

Ата-эне карыганда турмушка чыккан кызынын колунда турган эмес. Мындайга өтө чанда, тактап айтканда эркек баласы жок учурда гана барышкан. Кыргыздарда бул тууралуу мындай деп айтылат: «Кыздын төрүнө олтурганча, уулдун керегесине олтур» [197: 32-б.]. Адат боюнча ата-эне балдарынын кичүүсү менен калган [204: 17, 28-б.].

Үй-бүлөдө бир туугандардын ортосунда өз ара тарбия иштери жүргөн. Кичүүсү улуусун «сиз» деп, атынан эмес, «байке», «аке», «аба», «эже», «апче» (аймактык өзгөчөлүгүнө жараша) деп кайрылган. Ал эми өз кезегинде улуулары үчүн – иниси, синдиси, карындашы.

Улуу байке, эжелеринин жасаган иштери кичүүлөрү үчүн үлгү болуп эсептелген. Ошондуктан кыргыздарда «эжени көрүп синди өсөт, аганы көрүп ини өсөт», «улуу көч кайда кетсе, кичүү көч ошол жолдо» деп айтылат. Кыргыздарда улуу агалары үйлөнө электе, кичүүсү алардан озунуп үйлөнгөн эмес. Ал эми кыздарда көпчүлүк учурда мындай ырааттуулук кармалган эмес.

Кыргыздарда уулдун балдарын «небере», кыздын балдарын «жээн» деп аташкан. Жээндери «таята», «тайэне», неберелери «чоң ата», «чоң апа» деп кайрылышат. Бирок, бөлүнбөгөн үй-бүлөлөрдө неберелери чоң ата, чоң апасын «ата», «апа» деп, өз ата-энесин «байке», «жеңе», «аке», «аба», «эже» деп атап калышкан [204: 17, 28, 39-б.].

Наристе төрөлгөндө куттуктоолор чоң ата, чоң энесине айтылып, аны көргөнү келгендер тарабынан берилген көрүндүк чоң энесине берилген.

Негизинен неберелерине кам көрүү, тарбиялоо иштери менен чоң ата, чоң энеси алектенген. Бул алар үчүн жагымдуу түйшүк болгон. Ошондуктан кыргыздарда «баланын баласы баладан тагтуу» деп айтылган.

Ата-энесинин көзүнчө уул-келини өз балдарын колуна алып, эркелетип же өпкөн эмес. Ошондой эле тилдеп же уруп жазалаган эмес [204: 17, 28, 39-б.]. Көпчүлүк учурда колдо калган баланын тун баласы чоң ата, чоң энесине таандык болуп калган.

Кыргыздардын элдик педагогикасында бата алуу, каргыш, ант берүү, кешик ичүүнүн таасири өтө күчтүү. Келечекте ушул адамдай болоюн деген тилек, ишеним менен аксакалдардын, барктуу адамдардын кешигин ичишкен, керегине жарап алардын батасын алууга, алкоо

угууга аракеттенишкен. Ата-энеси чечен, акындарга сөзү жуksун деп ырымдатып, баласынын оозуна түкүртүп койгон.

Кыргыздарда сөздүн касиетине ишенүү күчтүү болгон. Бирөөгө жамандык кылсаң, ал адамдын жанын катуу кейитсең ал каргайт, анын каргышы сага тийет дешкен. Өзгөчө элдик ишеним боюнча «тилинде сөөлү бар» адамдардын каргышы катуу тийген жана үч каргыш жаза кетпейт: ата-эненин каргышы, мусапырдын каргышы, жетим-жесирдин каргышы.

Кыргыздардын элдик педагогикасында тыюулардын, макал-лакаптардын мааниси зор. Ата-эне алар аркылуу балдарын эмгекке, жаратылышка аяр мамиле жасоого, адептүүлүккө ж.б. тарбиялашкан.

1.5. Келинге тиешелүү жүрүм-турум эрежелери

Кыз киши келин болгон күндөн тартып, жылаң баш жүрбөй дайыма башына жоолук салынып жүрүүгө тийиш. Үйлөнө турган жигиттин апасы келинге сала турган биринчи жоолук үчүн атайын ырымдап жакшы жоолук даярдаган. Мурун күнүмдүк турмушта колдонулган жана жаманчылыкта кийит катары кийгизилген жоолуктар колдонулган эмес. Жоолукту көпчүлүк учурда атайын арнап сатып алышкан. Кээде жакшылыктан – тойдон берилген жакшы жоолукту ырымдап, келинине салам деп сактап койгон. Келиндин башына салынган алгачкы жоолук дайыма ак түстө болгон. Бул – келинибиз ак жолтой болуп, ак жолу ачылсын деген ырымдын негизинде жасалган.

Адат боюнча жаңы келген келинди көрүү туугандар, кошуналар үчүн парз болгон. Ошондуктан кыргыздарда «келинди келгенде көр» деген лакап кеңири тараган. Көргөнү келген аял кишилер куру кол келбей, ага арнап жоолук же көйнөктүк кездеме алып келишкен. Мындай жоолуктардын түсү негизинен ак же ачык түстө болуп, кара, көк түстөгү жоолуктарды алып келишкен эмес. Анткени кыргыздардын салтында кара, көк – аза күтүүнүн түстөрү болуп эсептелген.

Келин жаңы келгенде көпчүлүк учурда биринчи жоолукту кайын энеси же көзү тирүү болсо чоң кайын энеси (үйлөнгөн жигиттин чоң апасы) салган. Эгерде алар башынан көп жамандык өткөрүп, күйөөсүнөн эрте ажыраган болсо, жоолукту атайын ырымдап уруусундагы көп балалуу, бакыбат жашаган, баласы өлбөгөн, «элечеги ообогон» жа-

шы улуу аял кишиге салдырган [204: 14, 56, 122-б.]. Ат-Башы районунун Казыбек айылынын тургундары Шермамбетов Турдубек менен Искенова Анипанын маалыматтары боюнча кыргыздарда «элечеги ообогон» деген сыпат күйөөсү өлбөгөн, бир никедеги, күйөөсү менен ажырашпаган аял кишиге карата айтылган [204: 122-б.]. Анткени, баарыбызга маалым болгондой, кыргыздардын салттуу турмушунда элечек – турмушка чыккан аял кишинин баш кийими болгон. Аны жайында, кышында тартынып жүрүшкөн. Аялдын кийген элечегине карап анын жаш өзгөчөлүгүн, кайсыл уруга таандык экендигин, социалдык жана үй-бүлөлүк абалын билүүгө болгон [25: 254-257-б.]. Ошондой эле элечекти ээсинен башка киши кийген эмес жана эч качан белек катары бирөөгө тартууланган эмес [20: 249-б.].

Келинге жоолук салып, көшөгөгө киргизгенден кийин ар кандай ырымдар жасалган. Мисалы, Ат-Башы районунун Ак-Жар айылынын тургуну Алишеровна Бүбүкенин маалыматы боюнча, жаңы келген келинге жоолук салып, көшөгөгө олтургуздан кийин кайын энеси ага кебез менен ийик берет. Мындай жөрөлгө, ушул үйгө ийиктей имерилген бүлө болсун деген маанини туюнткан [204: 104-б.].

Жаңы келин той тарап, келин көргөнү келгендердин аягы сууганга чейин, ага арналып тартылган көшөгөдө олтурган. Адатта бул үч күнгө чейин созулган. Көшөгө шартка ылайык боз үйдүн эпчи тарабына тартылган. Бул тууралуу Ф.А.Фиельструп, боз үйдүн ээлери дайыма төрдүн оң тарабында, ал эми үйлөнгөн баласы (эгер өзүнүн боз үйү жок болсо) сол жагында, көшөгөнүн артында уктайт деп жазат [148: 38-б.]. Мындай учурда көшөгө уул-келин өз алдынча бөлүнүп кеткенге чейин илинген [204: 45, 56-б.]. Баланын ата-энеси жаш жубайларга өзүнчө өргө көтөрүп берген учурда көшөгө жарым жыл, бир жыл же биринчи баласы төрөлгөнгө чейин тартылып турган [148: 40-б.]. Кыргыздардын салтында боз үйгө көшөгө тартуу каадасы үч учурда колдонулган: кызы бой тартканда, келин алганда жана сөөк чыгарууда.

Көшөгө жасала турган кездеменин түсүнө жана аны тиге турган адамга да маани берилген. Алсак, адат боюнча көшөгө көк, кара, күрөң, сары түстөрдө болбоосу керек. Ал эми көшөгө жасай турган уз күйөөдөн ажырашпаган, бир никелүү, баласы, эри өлбөгөн аял болууга тийиш. Мындай эреже келин аларда келин-уулдун жата турган төшөгүн

жана сеп камдаганда кыз-күйөөгө бериле турган астыңкы, үстүңкү төшөктү даярдоодо кармалган [204: 45, 56-б.].

Жаш жубайлар жата турган төшөктүн баардык бөлүктөрү жаңы жасалып, аны атайын ырымдап, уруунун жакшы келинине салдырган [45-б.]. Кыз-күйөөнүн жатар төшөгүн салган жеңелерге атайын белектер берилип, аны «төшөк салар» деп аташкан.

Азыркы мезгилде келин көшөгөдө отурган мезгилде гана жоолукту алдына салынып, көшөгөдөн чыгып кызмат кыла баштагандан баштап аркасына байланат. Бирок, мурунку убакта келин жоолукту артына байланбай, дайыма алдына салынып жүргөн [204: 32, 45, 46, 56, 58-б.]. Ошондуктан келиндин кулагы, алкымы күн көрбөгөндүктөн кубарып, ал эми кыз кишиники кызарып турган [204: 36, 56-б.]. Алсак, Ысык-Көл облусунун тургуну Сөлпиева Жайнагүлдүн айтуусу боюнча, ал келин болуп келгенден кийин жыйырма жыл жоолугун алдына салынып жүргөн. Кайын атасы өлгөндөн кийин гана аркасына салынган [204: 32-б.]. Анткени, келиндин кайын ата, кайын агаларына көрсөтүүгө тыюу салынган дене бөлүктөрүнө алкымы да кирген.

Келгендердин аягы суюулуп, келиндин тою бүткөндөн кийин, келин акырындык менен үй-бүлө мүчөлөрүнө аралаша баштаган. Ал таң атпай элден биринчи туруп, айылдын боз үйлөрүнүн түндүгүн тартууга тийиш болгон [204: 32-б.; 179: 25-б.]. Анын мындай иш-аракети үч күнгө чейин созулган [76: 51-б.]. Бирок, эртең менен үй-бүлө мүчөлөрүнөн биринчи туруп, элдин эң акырында жатуу келиндин милдети болгон.

Кайын энеси туугандарынын кимисине жүгүнүү, кимдердин атын тергөөнү айтып, келинге мындан ары өзүн кандай алып жүрүү тууралуу айтып берет. Ал мындан ары кайын энесинин көзөмөлүндө болуп, анын макулдугусуз үйдөн бир жакка чыгууга укугу жок болгон.

Кыз кишинин алгач келин болуп келгенден кийинки кармаган салттарынын бири – «качуу» салты. Бул – келиндин кайын атасына, кайын агаларына, кайын энесинин эркек бир туугандарына жана күйөөсүнүн баардык улуу эркек туугандарына жолугуудан ар түрлүү жолдор менен качуусу. Келинге бул мезгилде алардын бет маңдайынан чыгууга, жанынан өтүүгө, үйлөрүнө кирүүгө, алар менен чогуу олтуруп тамактанууга, жанына барууга жана сүйлөшүүгө тыюу салынган.

Кыргыз келинин мындай иш-аракети Н.П.Дыренкованын эмгегинде мындайча сүрөттөлөт: эгерде келин-уулдун өзүнчө боз үйү болсо, келинге кайын атасынын үйүнө кирүүгө тыюу салынган. Ал эми кайын атасы алардын үйүнө кирип калса, ал үйүнөн качып кетүүгө милдеттүү. Эгерде келин кайын атасын көчөдөн жолуктурса же аны алыстан эле көргөндө, андан качууга тийиш, анткени ага келин жүзүн көрсөтүүгө укугу жок. Өзгөчө кайын атасы менен чогуу бир боз үйдө турууга туура келген келиндин абалы оор болгон. Мында ал кокусунан кайын атасы менен кезигип калбаш үчүн дайыма сак, сергек болуусу керек. Кайын атасы боз үйгө кирип келгенде боз үйдөн чыгып кетүүгө же көшөгөнүн артында олтурууга аргасыз болгон. Кайын атасы келин жашырынууга үлгүрсүн деп, боз үйгө кирип келе жатканда дайыма токтоп, жөтөлүп белги берген. Эртең менен келин кайын атасы тура электе туруп, сыртка чыгып кеткен. Кечинде кайын атасы жок кезде боз үйгө кирип, көшөгөсүнө кирип кетет. Эгерде келин боз үйдүн ичинде кандайдыр бир иштерди аткарууга туура келсе, кайын атасы сыртка чыгып кеткен. Ал эми келин кайын атасы жокто боз үйдүн ичинде өтө шашылыш ишти жасап жатканда жана ушул мезгилде кайын атасы үйгө кирип келип калса, ал тез аранын ичинде жасап жаткан ишин таштап, көшөгөгө кирип кетүүгө тийиш [55: 17-б.].

Н.П.Дыренкованын билдирүүсү боюнча, качуу салты кыз кудаланган убакыттан тартып башталган. Ал кайындалган мезгилде болочоктогу кайын атасы, күйөөсүнүн улуу туугандарына көрүнгөн эмес жана алар олтурган боз үйгө кирген эмес. Эгерде кызды кичине кезинде кудаласа, ал 12-13 жашка толгондон баштап мындай жүрүм-турум эрежелерин аткара баштаган [55: 17-б.].

«Качуу» салтынын узактыгы ар кандай убакытка чейин созулган. С.М.Абрамзондун маалыматы боюнча жаңы келин узак убакытка чейин өзүнүн кайын атасын жана кайын энесин көрө алган эмес. Ал үч-төрт бала төрөгөнгө чейин жана аны өздөрү чакырып алардан качууну токтотууга уруксат бергенге дейре күйөөсүнүн ата-энесинен качуусу керек болгон. Ал эми кытайлык кыргыздарда келин келгенден кийин бир жыл бою же андан көбүрөөк убакыт өзүнүн кайын атасына көрүнбөй качып жүргөн [3: 618-б.]. Келиндин кайын атасынан, күйөөсүнүн улуу туугандарынан качуусу памирлик кыргыздарда 1-1,5 айга чейин

созулган. Андан кийин алардын ар кимиси ага кандайдыр бир буюм белек кылып, качууну токтотууга уруксат берген. А.Жумагуловдун билдирүүсү боюнча качуу салты жыл бою же биринчи баласы төрөлгөнгө чейин сакталган [51: 41-б.].

Н.П.Дыренкова кыргыздардагы «качуу» салтынын узактыгы тууралуу төмөндөгүдөй маалыматты келтирген: азыркы учурда (макала 1926-жылы жайында Жети-Суу облусунун Нарын районунан чогултулган этнографиялык маалыматтардын негизинде жазылган - М.Д.) келиндин кайын атасынан, күйөөсүнүн улуу туугандарынан качуусу адатта биринчи бала төрөлгөнгө чейин созулат. Ал эми илгерки убакта буга өлүм себеп болуп гана токтотулган. Бирок, азыркы учурда деле атактуу үй-бүлөлөрдө бул салт келин каза болгонго чейин же анын өтө карыган кезине чейин созулат [55: 19-20-б.].

Кайын ага же кайын атасынын көзү өткөнчө качуу тууралуу маалыматты этнографиялык талаа материалдарын топтоо мезгилинде да жолуктурдук. Алсак, Ысык-Көл облусунун тургуну Байгазиева Барпыкандын айтуусу боюнча, ал кайнатасынын бир тууганын жүзүн такыр көргөн эмес [204: 45-б.]. Усупова Разгандын айтуусу боюнча, анын бир тууган эки жеңеси атасынын бир тууган агасынын үстүнө кирген эмес жана аны менен чогуу бир жайда тамак ичип көргөн эмес. Мындай качуу ал каза болгонго чейин созулуп, келиндери анын өңүн эч качан көрүшкөн эмес [204: 66-б.]. Ал гана эмес келиндер улуу кайындарын тике карабай, башка жакты же жерди карап ыйбаа кылып сүйлөшкөн. Тике карап сүйлөгөндөрдү «тикчиндеген» деп жактырышкан эмес.

Н.П.Дыренкованын ою боюнча качуу салты келинди «отко киргизүүдөн» кийин гана токтотулган. Кыргыздарда жаңы келген келинди жигиттин жакын туугандарынын үйүнө чакырып, эшик-төрүн көрсөтүүсү «отко киргизүү» же «отко кийирүү» деп аталган [122: 394-б.]. Отко киргизүү келиндин кайын атасынын, күйөөсүнүн улуу туугандарынын каалоосуна жараша ар кандай мезгилде өткөрүлгөн. Кээде беш жыл же андан көп мезгилден кийин, кээде келин келгенден бир нече күн өткөндөн кийин отко киргизген [55: 17-18-б.]. Келин «отко киргенден» кийин, аларга жолугуп калган учурда качпай, учурашуу иретинде ийиллип таазим кылып, жүгүнүп турган.

«Качуу» салтынан башка тыюулар келин үчүн өмүр бою сакталган. Мындай тыюулардын бири – «тергөө». Кыргыздарда келин күйөөсүнүн туугандарын (аялдарын, эркектерин), күйөөсүн өзү барда да, жокто да атынан айтпай, башка сөз менен алмаштырып атаган жана күйөөсүнүн жети атасына да ушундай мамиле кылган [204: 14, 27-б.].

Бул тууралуу Ф.А.Фиельструп төмөндөгүдөй маалымат келтирет: аялдар үчүн айтууга тыюу салынган сөздөр – күйөөсүнүн эркек туугандарынын аттары. Азыркыга чейин кары аялдар күйөөсүнүн ата-бабаларынын онунчу атасына чейин атабайт. Мындан сырткары, бул аттар менен үндөш, окшош сөздөрдү да айтууга укугу жок болгон. ...Манаптарда келин күйөөсүнүн уругун да атабайт, ошондой эле бул аттар менен байланышкан нерселердин, жаныбарлардын атын айтпайт [148: 48, 49-б.].

Жаңы келген келинге улуу абысындары кимди кандай ат менен тергээри тууралуу айтып беришкен. Анткени, ар бир уруунун келинде-ринин арасында кайын агаларынын ар кимисинин кесибине («Уста акем»), сырткы келбетине («Төкөр акем»), мүнөзүнө («Момун акем») ж.б. өзгөчөлүктөрүнө жараша тергелген аты болгон. Келин мындан ары аны эл арасында «Баланча акем» деп ошол ат менен тергөөгө тийиш. Бирок, ага кайрылуу учурунда антип тергелген аты менен эмес, жөн гана «аке», «аба» деп кайрылган. Бирок, белгилей кетчү нерсе, кыргыздардын салттык этикетинде келин кайын атасы, кайын агалары менен сүйлөшкөн эмес, алардын суроолоруна гана жооп берген. Эгерде бир нерсени суроого туура келсе, бирөөлөр аркылуу кайрылган.

Ошондой эле келинге ошол үйгө бүлө болуп келгенге чейин төрөлүп калган кайын сиңди, кайнилерин атынан атоого тыюу салынган. Ал келгенден кийин төрөлгөндөрдү гана тергебей өз атынан айта алган. Бирок алардын арасынан да чоң ата, чоң апаларынын атынан коюлгандарын тергеген [204: 27-б.].

Келин кайын сиңдилерин «кыз», «бийкеч», «эрке кыз», «улуу кыз», «жана кыз» (улуу кайын сиңдисин), «ортончу кыз», «кичи кыз» деп тергеген. Мындан сырткары, кээде кайын эже, кайын сиңдилерин кайсыл аймакка турмушка чыккандыгына жараша тергешкен. Алсак, «Көлдөгү эжем», «Чүйдөгү кыз» ж.б. [204: 53-б.]. Ал эми кайнилерин «бала», «улуу бала», «ортончу бала», «кичине бала», «уул», «кичине уул», «эрке бала»

[204: 3, 45, 81-б.], «марка бала» [82: 31-б.] («марка» – кенже деген мааниде [158: 518-б.]), «молдо бала», «ырчы уул» ж.б. деп тергеген.

Тергөө кайын сиңдиси, кайниси картайып калган мезгилде деле кармалып, адатта жеңеси каза болгонго чейин улантыла берген [204: 26-б.].

Ошондой эле келин кайын энесинин эркек бир туугандарын (таекелерин), алардын аялдарын жана кайын энесинин эже-сиңдилерин аттарынан айтпай тергеген.

Кээде келинге өзүнүн атасынын атын же өз ысымын атоого тыюу салынган учурлар кездешкен. Алсак, А.Капалованын Ысык-Көл облусунун Тоң айылынан топтогон маалыматы боюнча, эгерде келиндин аты кайын энесинин атындай болсо, ал турмушка чыккандан баштап өмүрүнүн акырына чейин өз атын айткан эмес [79: 61-б.]. Абысындары да анын атын айта албай калган. Информаторлордун маалыматы боюнча, мындай учурда келиндин ысымын өзгөртүп коюшкан [204: 173-б.].

Кайын атасы менен өз атасынын ысымдары окшош болуп калган мезгилде, келин болуп келгенден тартып өз атасынын атын айтпай калган.

Тергөө адат боюнча келин каза болгонго чейин созулган. Ал эми ал тергеген кишилердин көзү өткөндө деле алардын атын айткан эмес.

Н.П.Дыренкованын маалыматы боюнча келиндин кайын атасын, күйөөсүнүн улуу туугандарын тергөөсү анын кайындалган мезгилинде эле башталган. Эгерде кыз менен жигитти бала чагында эле кудалап койгон болсо, кыз кичине кезинде гана болочоктогу күйөөсүнүн туугандарын атынан атаган. Ал эми 11-13 жашынан баштап, ал болочоктогу кайын атасы менен күйөөсүнүн улуу туугандарынын эч кимисинин атын атаган эмес [55: 17-б.]. Бирок, талаа материалдарын топтоо мезгилинде мындай маалыматка кайчы пикирлерди жолуктурдук. Тактап айтканда, информаторлордун маалыматтары боюнча кыз кудаланган мезгилден баштап болочоктогу кайын журтуна көрүнүүдөн жана жолугуп калуудан качкан, бирок аларды тергеген эмес [204: 14-б.].

Бүгүнкү күндө «тергөө» – эл арасында колдонуудан калып бара жаткан тыюулардын бири, тактап айтканда айыл арасында гана бир аз таасирге ээ. Айыл жергесинен кайын атасын же «баланча жеңемдин күйөөсү» деп кайын агасын тергеген келиндерди, азыркыга чейин каза болуп калган кайын ата, кайын энесинин атын атабай тергеп жүргөн кары адамдарды кездештирүүгө болот. Мисалы, Талас облусунун

жашоочусу Ибраимова Жакшылыктын айтуусу боюнча, ал кайын эне, кайын атасынын ысымына окшош аттарды атабай, ал адамдарды «ат тескери» деп чакырган же кайрылган, ошондой эле кайын синдисин «кыз», кайын иниси Камчыбекти «Шапалак» деп тергеген (шапалак – узун камчы). Бирок, шаар калкында, өсүп келе жаткан жаштар арасында бул салт дээрлик колдонулуудан калууда.

Дагы бир келинге мүнөздүү жүрүм-турум эрежелеринин бири – «жүгүнүү». Келин кайын ата, кайын эне, күйөөсүнүн улуу эркек жана аял туугандарынын бардыгына жана кайын энесинин бир туугандарына учурашуу иретинде жүгүнгөн. Аларга жолуккан мезгилде кол берип учурашууга же үнүн катуу чыгарып саламдашууга тыюу салынган. Мында келин саламдашуу иретинде колун бооруна алып, тике карабай, ийилип таазим эткен. Жада калса күйөөсүнөн «аяк алып ичерлик улуу» (жашы жагынан анча-мынча, бир аз гана улуу) эркек туугандарына жүгүнүүгө тийиш болгон, бирок алар өздөрү макулдук берип келиндин жүгүнбөөсүн суранышкан учурда ал жүгүнүүсүн токтото алган. Байбиченин балдарынын аялдары токол апасына жүгүнүп, атын атабай тергейт [204: 31-б.]. Келин топ кишиге карата бир эле жолу жүгүнгөн.

Ошондой эле кээде келин ыраазычылык билдирүү иретинде жүгүнгөн. Алсак, келинге жогоруда аталган адамдар устукан берген учурда, ыраазычылык иретинде ал кишиге жүгүнүп койгон.

Келин кимге багыштап жүгүнсө, ал киши буга жооп кылып «көп жаша», «өмүрлүү бол», «кудай жалгасын», «теңир жалгасын», «алганың менен тең кары», «бар бол», «өркөнүң өссүн», «тилегиңе жет», «кудай тилегинди берсин», «этегинден жалгасын», «ак жоолугуң башыңдан түшпөсүн», «ак элечегиң башыңдан түшпөсүн», «көшөгөң көгөрсүн» [204: 3, 17, 24, 54-б.] деген сыяктуу алкоолорду айтып ыраазычылык билдирүүгө тийиш. Ал эми келиндин жүгүнүүсүн жоопсуз калтырып байкамаксан болуп басып кетүү, бата бербей же алкабай коюу кыргыздардын салттык жүрүм-турум маданиятында өтө чеки иш катары эсептелген.

Жүгүнүү адат боюнча келин каза болгонго же картайганга чейин созулган. Кээде аял киши карып калган учурда да абышкасынын көзү тирүү туруп, уруусунда андан улуу киши калса, анда ага мурункудай эле жүгүнүүсүн уланта берген [204: 26-б.]. Бирок, кыргыздардын салт-

тык жүрүм-турум маданиятында төмөндөгүдөй кээ бир учурларда келиндин жүгүнүүсүнө тыюу салынып, токтотулган:

- адат боюнча күйөөсү каза болгон аялды «бели сынды» деп жүгүндүрүшкөн эмес. Мындай күйөөсүнөн өтө жаш калган келинге да тиешелүү болгон [204: 8, 26, 46, 51, 54, 66, 70-б.]. Ошондуктан кыргыздарда жүгүнбөй койгон келиндерге карата «белиң сынгыр» деген ачуу сөз айтылган.

Ал эми келиндин кайын журтун тергөөсү мурункудай эле улантыла берген [204: 46, 51, 54, 70-б.].

- жесир аял кайрадан күйөөгө тийгенден кийин жүгүнгөн эмес. Бирок, жесир кайра күйөөгө тийип, нике кыйылгандан кийин, кайын тарабы тамак, чай куюлган аяк сунуп, балам, мындан кийин мурунку жолуң менен жүгүнүп жүр деп өтүнүч менен кайрылат. Ошондон баштап келин мурункусундай жүгүнө баштаган. Эгерде мындай иш-аракет аткарылбаса, ал жүгүнгөн эмес [204: 54-б.];
- келин бирөө каза болуп ага бата кылууга барганда же ошол жерде кызмат кылып жүргөндө өзүнүн дайыма жүгүнүп жүргөн адамдарына сөөктү жерге берип келгенге чейин жүгүнгөн эмес. Мындай ишаратка жамандыкка жүгүнгөндөй, ага багынгандай болуп калат деген ишеним себеп болгон [204: 8-б.].

Белгилей кетчү нерсе, келин күйөөсүнүн улуу туугандарына гана эмес, башка уруунун аксакалдарына да салам берүү иретинде жүгүнгөн [204: 66-б.].

Келин кайын ата, кайын энесинин, күйөөсүнүн улуу эркек туугандарынын, улгайган аялдардын жана аксакалдардын жолун кесип өтпөйт [204: 52-б.]. Алардан канчалык аралыкта тургандыгына карабастан алар өтүп кеткенден кийин өтүүсү зарыл же болбосо айланып өтүшкөн. Бул – ал адамдарга болгон сый, ийменүү. Эгерде кары адамдарды көзгө илбей, жолун кесип өтүп кетсе, алардан «жолуң байлангыр» деген каргыш уккан [204: 15-б.].

Негизинен кыргыздардын салттык жүрүм-турум маданиятында жаштык өзгөчөлүгүнө карабай аял кишиге улуу адамдардын, аксакалдардын, өзгөчө жол жүрүп бара жаткан эркек кишинин жолун кесип өтүүгө тыюу салынган. Анткени, кыргыздарда жол жүрүп бара жаткан атчан адамдын жолун аял киши, өзгөчө бош чака көтөргөн аял кесип

өтсө, анда ал атчандын жолу болбойт деген ишеним жашап келген. Ошондуктан, кээде атчан адам жолун аял кесип өтсө бара жаткан ишинен кайра артка тартып үйүнө кайткан учурлар болгон [204: 172-б.]. Деги эле аял киши эркек кишинин жолун туура кесип өтпөөсү зарыл. Анткени, «эркектин жолу улуу» [204: 1, 47-б.]. Кыргыздардагы мындай адат тууралуу А.А.Диваев мындай деп жазат: жол жүрүп бара жаткан атчан адам жакын же алысыраак аралыктан аял кишини көрсө, аял киши ал бара жаткан жолду кесип өтүп кетпесе экен деп чоочулайт. Бирок, аял киши да жүргүнчүнүн өтүп кетүүсүнө мүмкүндүк түзүп, ал өтүп кеткенден кийин гана жолду кесип өтөт. Эгерде аял киши шашып жолду кесип өтүп кетүүгө аракеттенсе, жүргүнчү «ой, аял, күтүп тур, биз өткөнгө мүмкүнчүлүк бер» деп аялга кайрылат. Эгерде аял киши жүргүнчүнүн жолун кесип өтсө, өзгөчө бул мезгилде аял кишинин этек кири келип жаткан учуру болсо, анда жүргүнчүнүн жолунда жакшылык болбойт. Кыргыз аялы канчалык алыс же жакын аралыкта тургандыгына карабастан, эч качан эркек кишинин жолун кесип өтпөйт [54: 484-485-б.].

Ал эми Н.И.Гродековдун маалыматы боюнча, жаш аял улуулардын алдынан өтпөйт, алардын аркасынан айланып өтөт. Өтө зарыл болуп алардын алды жагынан же жанынан өтүп калса, учурашуу же сыйдын белгиси катары аларга таазим эткен (жүгүнгөн – М.Д.). Эгерде аял киши эркектердин жолун кесип өтүп жатса, аны токтотуп, алардын арка жагынан өтүүгө мажбур кылышкан [49: 11-б.].

Келин кайын атасынын, кайын агаларынын жана кайын энесинин бир туугандарынын (таекелеринин) үйүндө төр жакка олтурбайт. Аларга эч качан жылаңайлак, жылаңач тизечен, көкүрөгү ачык, жылаңбаш (жоолуксуз) көрүнбөйт жана жеңи чолок көйнөк кийбейт [204: 32-б.]. Ошондой эле, алардын көзүнчө катуу күлгөнгө, каткырганга тыюу салынган [204: 58-б.]. Келинге кары кишинин, кайын-журтунун жана өзүнүн ата-энесинин көзүнчө баласын эмизген эмес [204: 28-б.].

Келин кайын атасы отурган орунга олтурбайт, кийимин тебелебейт, аттабайт, кийбейт [204: 24, 46-б.]. Ал жаткан төшөктү тебелеген эмес жана ал уктаган орунга төшөк жыйылган болсо да, ал барда, жок мезгилде да олтурууга тыюу салынган [55: 18-19-б.]. Бул – биринчиден аларга болгон сый, экинчиден кыргыздарда келин кайын атанын төшө-

гүн тебелесе кусуру же каары уруп, келин ооруп калат деген ишеним болгон [204:172-б.]. Мындай маалыматты Н.И.Гродековдун, келин кайын атасы тирүү турганда боз үйдүн сыйлуу жери – төрдү баспайт, антпесе, анын буту ооруп калышы мүмкүн деген билдирүүсү ырастайт [49: 75-б.].

Ошондой эле, келин кайын атасынын, кайын агаларынын минип жүргөн атына минбейт жана токунуп жүргөн ээринен олтурбайт. А түгүл, ал ээрди башка атка токуп минүүгө да болбойт [204: 46-б.].

Келин боз үйдө кайын атасынан алысыраак олтурса да, ал тарапка аркасын салып бурулган эмес жана үйдөн чыгып бара жатканда аркасы менен кеткендиктеп чыгууга тийиш. Келинге кайын атасы, кайнагалары менен бир идиштен тамак ичүүгө тыюу салынган [204: 46-б.]. Бул тууралуу Н.П. Дыренкова, келин кайын атасы менен бир табактан тамак жебейт. Кайын атасы ага тамагынын калганын берген учурда гана, ал кайын атасынын кашыгы менен тамакты жей алат деп жазган [55: 19-б.].

Келиндин күйөөсүнүн бир туугандарынын же аталаш жакын туугандарынын аялдары «абысын» деп аталат [81: 11-б., 83: 13-14-б., 85: 11-б.]. Бир туугандардын ынтымактуу жашоосуна абысындардын ролу абдан чоң. Ошондуктан кыргыздарда «абысын жакшы болсо аш көп, агайын жакшы болсо ат көп», «аты начардын кууганы кетет, аялы начардын тууганы кетет» деп айтып коюшкан. Бул тууралуу эл арасында уламыш сакталып калган. Илгери үч бир тууган болгон экен. Алар абдан ынтымактуу жашашып, дайыма «биз ынтымактуубуз» деп мактанышчу. Бир күнү эң улуу бир тууганы эки инисин кой союп конокко чакырат. Тамак тартылып жатканда эки инисинин балдарына шыйрак берилет. Үйлөрүнө кайткандан кийин эки инисинин аялдары күйөөлөрүнө «артта калсын иним деп, арткы шыйрагын кесип берди» деп айтышат. Инилери агасына барып чатак салат. Эртеси күнү абысындар чай ичип олтуруп, «ынтымак мына бизде» деген экен [204: 55-б.].

Кээде абысындардын ортосунда ич ара атаандаштыктар болуп турган. Муну кыргыздардагы «абысын – аңдышкан жоо», «абысын агарып алдымда жүргөнчө, карарып артымда жүрсүн» [204: 8-б.], «жакшы абысыныңа барганча, жаман сандыгыңды аңтар», «абысының болсо, күнүм жок дебем» [158: 19-б.] деген макалдар ырастап турат.

Келин өзүнөн улуу абысындарын «сиз» деп, аларга «жеңе» деп кайрылган. Алардын атын айтпай, «улуу жеңем», «оргончу жеңем», «кичүү жеңем» деп же алардын балдарынын атынан айтып «Жыпардын апасы», «Айдардын апасы» деп тергеген [204: 66, 70-б.].

Абысындар жамандык, жакшылыкка барып калганда милдеттүү түрдө бири-бирин ээрчитип алган, тактап айтканда бири-биринин «чачпагын көтөрүп барган» («чачпагын көтөрүү» – бирөөнүн шылтоосу менен ээрчий келүү, жандай келүү, анын шарапаты менен бирге, кошо конок болуу [122: 476-б.]).

Бир жакка конокко барганда кичүүсү көтөрүнчөгүн көтөрүп, улуу-сун үйгө биринчи киргизип, өзүнөн өйдө отургузган. Мында келиндин эмес, алардын күйөөлөрүнүн жашына карата улуулугу аныкталган. Кичүүсү жолукканда учурашуу иретинде жүгүнгөн [204: 66, 70-б.].

Сөзүбүздү жыйынтыктап келсек, кыргыздарда келин алууга даярдануу жана келин алуу мезгилинде жүргүзүлгөн иш-аракетке өзгөчө маани берилип, алардын ар бири жакшы ниет менен жасалган ар кандай ырым-жырымдар менен коштолгон. Эч бир нерсе көз жаздымда калган эмес. Мында келинге салына турган жоолуктан тартып жаштардын төшөгүн сала турган же тиге турган адамга чейин маани беришкен.

Келин да өз кезегинде мындай көңүл бурууга татыктуу болууга тийиш. Кыз киши келин болуп келгенден тартып карыганга же каза болгонго чейин тыюуларды, жүрүм-турум эрежелерин катуу сактоого милдеттүү болгон. Аны секелек кезинен баштап буга тарбиялашкан.

Тергөө салты келин келгенден тартып ал каза болгонго чейин кармалган. Анда төмөндөгүдөй өзгөчөлүктөр эске алынган:

- сырткы келбети («Узун бут аке»);
- мүнөзү («Момун аке»);
- кесиби же өнөрү («Молдо бала», «Уста аке», «Ырчы уул»);
- жашаган жерине карата («Көлдөгү эжем», «Чүйдөгү эжем»);
- ысымына маанилеш сөздөр менен (Камчыбек - Шапалак);
- балдарынын аты менен тергеген («Асандын апасы»);
- күйөөсүнүн жашына салыштыра же бир туугандарынын жаш өзгөчөлөгүнө жараша («Улуу эжем», «Кичине бала») тергеген.

Ошондой эле көпчүлүк учурда тергөө катарында «Ат тескери» деген сөздү колдонуп келишкен. Ал эми азыркы учурда адамдын ысы-

мын орусчага которуп тергөө да өкүм сүрүп келет. Мисалы, Ак бала – Белый мальчик, Алтымыш – Шестьдесят ж.б.

Келиндин кайын журтуна жүгүнүүсү келиндин өзү же күйөөсү каза болгонго чейин созулган.

Бүгүнкү күндө этнография илиминде үй-бүлөлүк мамилелердеги тыюулардын төмөндөгүдөй түрлөрү белгилүү: жубайлардын ортосундагы тыюулар; ата-эне менен балдарынын ортосундагы тыюулар; келин менен күйөөсүнүн туугандарынын жана күйөө бала менен кайын журтунун ортосундагы тыюулар [55: 7-25-б., 88: 167-205-б., 183: 580-б.]. Кыргыздардын үй-бүлөлүк мамилелеринде жогоруда келтирилген тыюулардын баардык түрлөрү орун алган. Алардын ичинен келинге байланышкан тыюулар өзүнүн көп түрдүүлүгү жана катуу талаптары менен айрымаланат.

II БАП. КЫРГЫЗДАРДЫН ТУРМУШ-ТИРИЧИЛИГИНДЕ КОЛДОНУЛГАН САЛТТЫК ЖУРҮМ-ТУРУМ МАДАНИЯТЫ. ТҮЮУЛАР

2.1. Кыргыздардын тамактануу маданияты

Кыргыздарда тамак ичээр алдында милдеттүү түрдө дасторкон (тасмал) салынат. Аны салууда жана колдонууда төмөндөгүдөй салттык эрежелер сакталган: жайылган дасторконго адам аркасын (далысын) салып же ага карай бутун сунуп отурбайт, дасторконду тескери жагынан салбайт, аттабайт, тебелебейт жана жайылып турган дасторконду тегеренбейт [204: 2, 34, 56, 87-б.].

Кыргыздардын салттык тамактануу адебине ылайык дасторкондун баш жагы жана аяк жагы болууга тийиш. Аны салып жатканда дайыма баш-аягына карап салынган. Мында дасторкондун баш жагы дайыма төр тараптан башталып салынууга тийиш [204: 17-б.].

Мурунку убакта дасторконду кездемеден жасашкан. Аны эки тарабынан тең сала беришкен эмес, дайыма бети жагынан салышкан. Эгерде дасторкондун көлөмү чоң болуп, бүктөөгө туура келсе, анын бүктөлгөн туюк жагын улаганы каратпайт. Дасторконду тегерете жер төшөктү салууда да жогорудагы эреже абдан катуу сакталган. Анткени, дасторкондун же жер төшөктүн туюк жагын босогону каратса, ошол үйгө кире турган ырыскынын, кирешенин жолу тосулат же ошол үйдүн ээсинин жолу буулат [204: 24, 57-б.].

Кыргыздарда жыртык дасторконду колдонгон эмес, себеби, эл арасында сакталган ишеним боюнча ырыскынын баардыгы дасторкондун жыртыгы аркылуу чууруп түшүп калат. Ошондой эле мүмкүн болушунча башка бирөөнүн дасторконун салып оокат ичпегенге аракеттенишкен, анткени батанын сообу ошол дасторкондун ээсине тийип калат деген ишенимде болушкан. Ошондой эле дасторкон менен кошо ырыскы кетип калат деп түшүнүшкөн [170: 34-б.].

Кыргыздар дасторкон жасала турган кездеменин өчүнө маани беришкен. Адат боюнча дасторкон ак же ачык түстөгү кездемеден болгон [204: 34, 76-б.]. Анткени, А.Мырзакметовдун маалыматы боюнча, кара, көк түстөгү дасторконго бата жүрбөйт деп эсептелген [170: 34-б.].

Кыргыздардын салттуу чарбачылыгына ылайык мал кайтарууда, дыйканчылык кылууда, аңчылык жасоодо тамактанууга туура келсе, дасторкондун ордуна куржун, белге байлоочу оромол, баштык пайдаланылган. Эгерде ат үстүндөгү адамга кымыз, айран, максым, бозо же башка суусундуктардын түрү сунулса, ал адам суусундук куюлган идишти адегенде ат жалына тийгизип, андан кийин ичкен [20: 73-75-б.].

Кабыл алынган эреже боюнча дасторкон салынгандан кийин тамактардын ичинен адегенде дасторкондун ортосуна нан коюулуп, андан кийин калган тамак-аштардын түрлөрү жайгаштырылат. Кыргыздарда «жайылган дасторконду жалдыратпайт, бышкан тамакты күттүрбөйт» [204: 5-б.] деп, дасторкон жайылып, тамак даяр болуп калганда үй-бүлө мүчөлөрү жасап жаткан баардык иштерин таштап, тамактанууга олтурууга тийиш болгон.

Кыргыздарда үй-бүлө мүчөлөрүнүн, коноктордун дасторконго олтуруусунда, жашына, жынысына, жек-жааттык катышына жана мансабына жараша жайланышып олтуруу тартиби сакталган. Олтуруунун мындай тартиби баардык жерде аш-тойдо, жамандык, жакшылыкта, үй-бүлө тамактанып жатканда жана талаа-түздө тамактанганда кармалат.

Салтка ылайык, кыргыздарда эң кадырлуу орунга – төргө үйдүн ээси олтурган. Анын сол жак тарабына – байбичеси, анын жанына кыздары, алардан кийинки бош орунга, босогону карай келиндери олтурушкан. Мында келиндер өз жашына эмес, алардын күйөөлөрүнүн жашына карата улуулата олтурушкан. Үй ээсинин оң жагына балдары улуулата олтурушкан. Тамак ичилип жатканда конок келип калса, үй ээси төрдөгү ордун коноктордун эң улуусуна бошотуп, өзү, байбичеси анын сол жагына олтурган. Калган коноктор төрдүн оң жагына – үй ээсинин уулдарынын ордуна олтурушкан. Коноктор жайгашып бүткөндөн кийин үй-бүлөнүн калган мүчөлөрү босогону карай мурункудай эле жайгашышкан [3: 171, 172-б.].

Мындан тышкары дасторконго жайгашууда төмөндөгүдөй принциптер катуу сакталган: аял киши күйөөсүнөн жогору олтурбайт; турмушка чыккан кыз төркүн тарабына – ата-энесиникине, бир туугандарыныкына, айылдагы туугандарынын үйүнө келгенде босого тарапка олтурбайт, дайыма төргө олтурат. Ишеним боюнча, кызды улагага олтургузган төркүнү кедей болуп калат; куда-кудагыйлар жаш өзгөчөлү-

гүнө карабай төр жакка олтурат; келин кайын атасынын, күйөөсүнүн улуу эркек, аял туугандарынын жана кайын энесинин бир туугандарынын үйүндө төргө олтурбайт; конок жаш өзгөчөлүгүнө карабай төр тараптан орун алат [204: 24-б.]. Ошондой эле күйөө баланын кайын ата, кайын агасынын үйүндө төргө олтуруусуна тыюу салынган [204: 27-б.]. Бирок, мындай эреже анын жаш кезинде кармалган. Ал эми жашы жогорулап же улгайып калганда «күйөө карыса жээн болот» деп төргө олтурган.

Дасторконго жайгашуу учурунда сакталган адат боюнча аялдар үйдүн эпчи тарабына – боз үйдүн кире беришинин оң тарабы, эркектер эр жакка – кире бериштин сол тарабына олтурган. Үйгө кирип төр тарапка олтурууга өтүп жатканда да эркек кишилер боз үйдүн «эр жагынан», аялдар «эпчи» тарабынан өтүү эрежеси сакталган [20: 84-б.].

Кыргыздарда олтуруунун формасынын жаштык, жыныстык өзгөчөлүктөрү болгон. Аксакалдар, улгайган кишилер жана орто жаштагы эркектерге «мандаш уруп», «мандаш токунуп» олтуруу мүнөздүү болгон. Жаш жигит аксакалдардын жанында мандаш токунуп олтурган эмес. Аларды ары-бери тейлегенге ылайыкташып, чөк түшүп олтурган.

Аял киши мандаш урбайт жана эркек кишиге, дасторконго карай бутун сунуп олтурбайт, ага сыңар тизелеп олтуруу мүнөздүү болгон. Кыргыздарда аял затынын мандаш токунуп олтуруусуна өтө катуу тыюу салынган. Күйөөсү бар аялдын мындай калыпта олтуруусу, үйдүн ээсин сыйлабагандык жана үй ээсинин эрте жок болушун каалаган белги болуп эсептелген [204: 29, 32, 46, 57-б.].

Дасторконго элдер жайланышып олтургандан кийин дасторконду айланта олтургандардын эң кичүүсү (адатта эркек бала) же үйдүн ээси ортодогу нанды туурайт. Нанды сындырганда тегеретип сындырбай, ортосунан тең бөлүп сындырат. Адат боюнча нан бычак менен кесилбеши керек. Отургандар дасторконго коюлган тамактардын ичинен адегенде нандан ооз тийишет. Анткени, кыргыздарда нан тамак-аштын эң улугу, ыйыгы болуп эсептелинип, турмуш-тиричилигинде ага байланышкан көптөгөн тыюулар менен ырым-жырымдарды колдонуп келген.

Үй-бүлө мүчөлөрү тамактанып жаткан учурда дасторконго коюлган тамактардын ичинен биринчи болуп үй ээси ооз тийет, андан кийин калган үй-бүлө мүчөлөрү улуулата тамактан алышат. Ал эми конок ке-

лип калган учурда тамактан биринчи болуп үй ээси, андан соң коноктордун эң улуусу, андан кийин гана дасторкондо олтургандар жашына карата улуулата тамактана башташат. Үй ээсинин даамдан биринчи ооз тийиши кыргыздардын салттык турмушунда катуу кармалган. Алсак, жаңы бышырылган нанды, тамакты, кымызды үй ээси биринчи ооз тиймейинче, башкаларга берилген эмес. Эгерде тамактануу мезгилинде үй ээси үйдө жок болуп калса, жаңы бышкан тамактан биринчи ага бир идишке куюп коюп, андан соң башкалары тамактанууга өтүшкөн. Ошондой эле, эртең мененки насипти үй ээси же үй ээсинин аялы ооз тиймейинче башкалары аруулап калат дешип, ооз тийгизишкен эмес [204: 133-б.]. Карын майды бузганда алгач үй-бүлөдөгү кары адамдар, үй ээси жана үй ээсинин аялы ооз тийгенден кийин гана дасторконго конокторго салынган [20: 69-б.].

Куюлган тамак, суусундук же чай дайыма улуулата берилген. Аталган тамактарды бармагын тийгизбей жана чайпалтпай оң кол менен сунушкан. Ал эми сол колу оң колунун астында, чыканактын тушунда болгон.

Эгерде сол кол менен сунулса, анда адамга көңүл бурбагандык, сыйлабагандык, жактырбагандыкты билдирген. Сунулган тамак же суусундук дасторкондун үстүнө коюлбастан, колдон-колго өткөрүлүү менен дасторкондун төр жагында олтурган улуусуна сунулган. Куюлган суусундуктарды колдон-колго өткөрүп сунуп жатканда, узатканда оң кол менен алынып, оң кол менен узатылат. Чыныдагы суусундук же чай түгөнүп, кайра куюп жаткан адамга узатканда да жалаң оң кол менен ишке ашырылат.

Суусундук куюп жаткан адам бошогон идиштерди күттүрбөй, төгүп-чачпай куюусу зарыл жана чөмүч менен идишти дасторкондо олтургандарга идиш бошогондугун билгизип угуза кыра куюп же калдыратпашы керек.

Кээде суусундук куйганда куюп жаткан адам биринчи куюлган чыныны өзү ичип, андан соң гана конокторго куюп берген. Коноктордон мурун суусундукту ичүү – ак сөөктөрдүн, хандардын салтанаттуу кабыл алууларынын учурунда сакталган кааданын бири болгон. Муну менен үй ээсинин конокторго болгон сыйын жана сунулган суусундук ууландырылбагандыгын көрсөткөн [42: 37, 346-б.]. Ошондой эле, кыр-

гыздарда келген конокко тамак же суусундукту «ичесизби» деп сурап куюп берген эмес, минтип суроо өтө адепсиздик катары каралып, «сурап бергенче, уруп бер» деп айтылган.

Кыргыздардын салттык тамактануу адебинде үйгө келген адамга, мейманга же бейтааныш инсанга чети кетик же тулкусунан жарака кеткен идишке тамак, суусундук куюп берүүгө тыюу салынган. Себеби, кыргыздарда мындай идиштен ичкен адамдын ырысы кем же өмүрү аз болуп калат деген ишеним болгон [204: 24-б.].

Ичип жаткан идиштеги тамак же суусундук аягына чейин ичилүүгө тийиш, идиштин түбүнө тамакты, суусундукту калтыруу менен ырыскы кошо калып калат.

Тамактанып жаткан учурда дасторкондо олтургандар көп сүйлөбөйт, тамакты чалпылдатып чайнабайт, сунулган суусундукту шорулдатып ууртабайт жана оозун тамакка толтуруп алып сүйлөбөйт, күлбөйт. Бычакты колуна алып жаңдап сүйлөбөйт. Тартылып келген табактагы тамактан башка бирөөнүн алдына кол созбой, өз алдынан гана жеген [204: 17-б.].

Кыргыздарда болочоктогу жубайынын мурду чоң болуп калат деген ишеним менен, балдарга, кыздарга чөмүч менен тамак, суусундук ичүүгө тыюу салышкан. Ал эми кош бойлуу аял чөмүч менен тамак ичсе, боюндагы баласынын мурду чөмүчтөй болуп калат дешкен. Ошондой эле тамактанып жаткан мезгилде жеп жаткан насибинден жерге түшүп кетсе, аны калтырып койбой же ыргытып жибербей, кайрадан алып тазалап жеп коюш керек деп эсептешкен. Анткени сенин ырыскың качып жатат [204: 5-б.].

Ошондой эле тамактануу учурунда жатып алып же ары-бери басып жүрүп тамактанууга жана тамак ичип бүтөр замат тамакка тоюп алып дасторкондун жээгине жатууга уруксат берилген эмес. Мындай учурда кыргыздар жатып алган адамды «опкок катын аттап кетет» деп коюшкан [204: 7-б.].

Тамак ичилип жаткан мезгилде үйгө киши келип калса, аны үй ээси сөзсүз түрдө дасторконго чакырган. Сырттан келген киши даражасынын жана жашынын өзгөчөлүгүнө карабай, үйдө отуруп тамак ичип жаткандарга кичүү болсо да, улуу болсо да салам айтып кирүүгө тийиш. Ал эми дасторкондо тамак ичип жаткандардын келген кишиден жашы кичүүлөрү

ордуларынан турушуп, орун бошотушуп, ал олтургандан кийин отурушкан. Эгерде келген киши өтө шашып жүрсө, нандан ооз тийип, дасторконго өзүнчө бата берип, жумуштарын чечип кеткен. Бирок, кыргыздарда «бышкан тамакты таштаганга болбойт, эгерде таштаса жолу болбой калат же кырсыкка учурайт» деген унгулуу сөздү эске алышып, бышкан тамакты таштап кетпөөгө аракеттенишкен [204: 172-б.].

Ал эми жол жүрүп бара жаткан жүргүнчү мындай даяр тамактын үстүнөн чыгып калса, жолу шыдыр болот деп эсептелинген. Мындай учурда ал сөзсүз түрдө аттан түшүп, тамактанып алгандан кийин гана кайрадан жолун уланткан [54: 284-б.]. Күндөлүк турмушта үйгө киши бир нерсе сурап же жумуштап келип калса, аны үйгө кирип чай ичүүсүн өтүнүшкөн, эгерде ал ыраазычылыгын билдирип, баш тартса, сөзсүз нан ооз тийгизишкен.

Белгилей кетчү нерсе, кыргыздарда конок же кимдир бирөө үй-бүлө тамактанып жаткан учурда же бышырылган тамак жаңы эле дасторконго коюлганда келип калса «пейилиң түз экен», «ниети ак экен» деп жакшы кабыл алышкан. Ал эми дасторкондо тамак түгөнүп же олтургандар тамактанып бүтүп, турууга камынып калган учурда келип калса, «бизди ушактап келиптирсиң» деп тамашалап коюшкан.

Үйгө конок келгенде үй ээлери балдарын урбайт, ыйлатпайт. Келген мейманды сүйбөгөндүктү, жактырбагандыкты билдирген. Ошондой эле ити улуса «кет» дебей, нан таштап коюшкан [204: 172-б.].

Келген конок нандан тышкары, дасторконго коюлган сары майдан сөзсүз түрдө ооз тийүүгө милдеттүү. Анткени информаторлордун маалыматтары боюнча эл арасында сары майдан ооз тийбей койсо, «сен да мендей болуп саргарып кал» деп жаман тилек тилейт деген ишеним өкүм сүргөн [204: 3-б.].

Кыргызстандын башка аймактарынан айрымаланып, Ысык-Көл аймагында ар бир тамактанардын алдында алгач тамакка бата кылып, андан кийин гана дасторкондогу тамактан алышат. Тамактанып жатканда келип калган же кечигип келгендер өз алдынча бата кылып, андан соң гана тамактанууну башташат. Бирөөнүкүнө барып нандан ооз тийгенде да алгач бата кылып, андан соң нандан ооз тийет [204: 24-б.].

Улуттук тамактын катарына кирген бешбармакты жээр алдында жана аны жеп бүткөндөн кийин сөзсүз түрдө отургандардын колуна суу

куюлган. Колго куюлуучу суу отургандардын кайсыл тарабынан башталып куюлары тууралуу изилдөөчүлөрдүн арасында бүгүнкү күнгө чейин түрлүү маалыматтар айтылып келет [15: 17-б., 16: 20-б., 102: 220-б., 76: 246-б.].

М.Айтбаевдин билдирүүсү боюнча, тамактын алдында колго сууну төрдө олтургандардан баштап, улаганы карай куюшкан. Мындай тартип колдон жуулган кир, баардык ыпыластык боз үйдүн эшиги аркылуу чыгып кетсин деген маанини билдирген. Тамактан кийин колго суу улагандан төрдү карай куюлган. Мындай адат май боз үйдө калып, ушул үй ар дайым барчылыкта жашасын дегенди түшүндүргөн [15: 17-б.].

А.Акматалиевдин маалыматы боюнча «эт жээрде солдон онду көздөй колго суу бөлүп-бөлүп чачыратпай куюшу зарыл... Эт желип, бата тиленип бүткөндөн соң ыкчамдатылган (кол күйбөгөндөй) суу ондон солго куюлат» [16: 20-б.]. А.Көчкүновдун кыргыздардагы колго суу куюу тартиби тууралуу берген маалыматы боюнча, Кыргызстандын Ош облусунда, Талас, Чүй өрөөндөрүндө колго суу тамак алдында боз үйдүн кире беришинин сол жагынан башталып оңго карай, тамактан кийин тескерисинче тартипте куюлган [102: 220-б.].

Өзгөчө Реми Дордун памирлик кыргыздардагы суу куюу салты жөнүндөгү маалыматы кызыгууну туудурат. Ал бул тууралуу мындайча жазат: «меймандардын колуна кумган (аптаба) менен суу куюшат жана бөздөн кол арчу беришет. Бул кызмат меймандарды ким тейлесе тамактын аягына чейин ошого жүктөлөт. Кол жууган учурда үйгө кирер алдындагыдай эле кичипейилдик, сый-урмат көрсөтүшөт: суу куйган кумганды эң алды менен меймандын колуна суу куюу үчүн алып келет. Бирок мейман эң алды менен үй ээсинин колуна суу куюшун өтүнөт. Ага карабастан, суу адегенде ошол меймандын колунан куюлуп башталат» [130: 90-б.].

Этнографиялык маалыматтарды топтоо мезгилинде эл арасында ар кандай маалыматтарды учураттык. Кээ бир информаторлордун айтуусу боюнча колго суу дасторкондо олтургандардын тамак алдында оң жагынан башталып куюлуп, тамактан соң солдон онду – чыгдан тарапты карай куюлган [204: 2-б.]. Кээ бир маалымат берүүчүлөрдүн пикири боюнча суунун кайсыл тараптан баштап куюларынын так эрежеси колдонулбайт, кайсы тараптан баштап куйса, тамактан кийин карама-

каршы тараптан куюлат. Тактап айтканда тамакка чейин оңдон башталып куюлса, тамактан кийин солдон башталып куюлган же тескерисинче тамакка чейин солдон башталса, тамактан кийин оң тараптан куюп башташкан. Токтогул районунун Өзгөрүш айылынан алынган маалыматтарга таянсак, тамак алдында колго суу олтургандардын оң тарабынан башталып куюлуп, тамактан кийин да кайрадан эле оң тараптан куюлат [204: 168-б.].

Суу куярдын алдында кол аарчыган чүпүрөк, чылапчын жана кумганга суу даярдалган. Колго куюла турган суу өтө ысык эмес, май кетири турган, колго жагымдуу болууга тийиш. Белгилей кетчү нерсе Нарын, Ысык-Көл аймагында кол аарчыган чүпүрөктөр «майлык», «суулук», «суу жоолук» деп бөлүнүп айтылып, түрлүү убакыттарда колдонулат. «Суулук», «суу жоолук» – тамак алдында жана тамактан кийин суу куюлган учурда берилген кол аарчыган чүпүрөк. Тамактан кийин суу куюлганда кайра жаңы суулук берилет. «Майлык» – тамак жеп жаткан мезгилде гана колдонулган чүпүрөк [204: 24-б.]. Ал эми Талас өрөөнүндө кол аарчы үчүн колдонулган чүпүрөктөр суу куюлуп жатканда, тамактануу учурунда колдонулганы деп ажыратылбай эле, жалпы «кол аарчы» же «майлык» деп аталат. Тамак алдында колго суу куюлган мезгилде колдонулган кол аарчы тамактануу учурунда да колдонула берет. Тамактан кийин суу куюлганда кол аарчы жаңыртылып берилет [204: 8-б.].

Топтолунган этнографиялык маалыматтарга караганда сууну жаш уландар, балдар куюшкан. Аялдар олтурган жайда колго сууну келинкесек куйганга уруксат берилген, бирок эркек кишилерге эркек балдар гана куйган. Суу куюп жаткан улан отургандарга аркасын салбай, куюлуп жаткан суу чачырап кетпес үчүн кичине эңкейип өз ишин тыкандык менен жүргүзгөн. Ал эми колун жууган адам, жуулуп бүткөн колун эч убакта силккен эмес. Эгерде колун силксе, анда келе турган ырыскысын чачып жибергендик болуп саналган. Ар бир колун жууган адам суу куйган уланга «көп жаша», «өркөнүң өссүн», «тилегине жет», «бар бол», «өмүрлүү бол», «кудай тилегинди берсин» деген сөздөр аркылуу өз тилегин, батасын, ыраазычылыгын билдирген. Суу куйган уланга же жигитке өз ыраазычылыгын билдирип, батасын айтпоо нарксыздыктын, тарбиясыздыктын белгиси болгон.

Дасторкондо олтургандар колун жууп жаткан мезгилде макилерин кошо жуушкан. Адат боюнча орто жаштагы жана кары адамдар дайыма жандарына маки салып жүрүшкөн. Алар макини таза жана дайыма курч кармоого аракеттенишкен. Эгерде келген коноктун бычагы жок болуп калса, үй ээси же жанында олтурган адамдар бычагын берип турган. Ал киши бычакты иштетип болгон соң, бычактын ээсине берээрде бычактын учуна бир кесим эт сайып берет. Мындай учурда бычакты тик кармап (учун жогору, сабын төмөн) сунат. Бул «бычактын өбөлгөсү» деп аталат. Мындай иш-аракетти кичүүлөрдүн бычагын алган улуулар жасаган. Эгерде улуу адамдын бычагын кичүү адам алса, ал бычакты жакшылап сүртүп, тазалап, маки болсо жаап, бычак болсо сабын ээси жакка, учун өзү жакка каратып туруп эки колдоп берген [115: 452-б., 76: 118-119].

Кыргыздар тамак алдында жана андан кийин колго куюлган сууну сыртка чачып же тебелендиге төкпөгөнгө аракет кылышкан. Анткени, ал суу менен кошо элдин берген батасы чачылып кетет деген ишеним өкүм сүргөн. Ошондуктан, ал сууну элдин батасы ушул үйдө калсын, кол жууган адамдардын ырыскысы жуксун деген ниетте коломтонун, очоктун жээгине тегерете чачып коюшкан [204: 43-б.] же бата тийип, бактай өсүсүн деген тилек менен өсүп турган бактын түбүнө куюшкан [204: 33-б.]. Кээде ал сууну тамдын бооруна чачышкан. Ал эми талаа-түздө ал сууну эл баспаган, даарат ушатпаган жерге төгүшкөн [204: 2-б.].

Адатта тууралган эт, нарын кол менен желинген. Тамак жеп жаткан учурда колун жалоого тыюу салынган. Керектүү өлчөмдөгү тамак желингенден кийин колун жалоого, майлык менен арчууга уруксат болгон.

Кыргыздардын салттык тамактануу маданиятында устукан тартуу эрежеси белгилүү орунду ээлеген. Устукан тартуу – адамга же келген конокко көрсөтүлгөн сыйдын эң негизги бөлүгү жана мындай адат бүгүнкү күнгө чейин катуу сакталган. Устукан адамдардын жашына, жынысына жана жек-жааттык катышына (куда, кудагый ж.б.) жараша тартылган.

Бүгүнкү күндө кыргыздарда устукан тартууда аймактык өзгөчөлүктөр сакталган. Бирок устукан тартуунун айрым шарттары өлкөбүздүн баардык аймактарында бирдей. Мисалы, баш, уча эч качан аял кишиге тартылбайт; күң жиликти конокко, эркекке устукан кылып тартпайт, ке-

лин-кесекке тиешелүү жилик; союлган койдун ооз омурткасын үй ээси же анын эркек баласы жеген, төш кызга тартылат [204: 29, 40-б.] ж.б.

Табакка эт тартылгандан кийин ар бир табакка мүчөлөш болгондордун эң кичүүсү табакка салынган устукандарды даражасына жараша отурган адамдарга бөлүштүрүп, этти тууроого, тууралган этти аралаштырып, табакташтарын тейлөөгө милдеттүү.

Тууралган эт үчүн бөлүнгөн этти табакта отургандардын жашыраак курактагылары тез жана майда туурап берүүгө тийиш. Этти туурап жаткандар этти кескилеп көп жесе, карылар «нысабы жок» деп жаман көрүшкөн. Этти жакшы туураган жигитти «ата баккан бала экен» деп алкашкан. Ошондуктан эт туураганды, жиликтердин даражасын жаш муундагы жигиттер кичине кезинен үйрөнүүгө тийиш болгон.

Кыргыздарда адамдын тамактануу учурунда өзүн алып олтурганынан, этти жегенинен анын даражасын билүүгө болот деп эсептешкен. Мисалы, кыргыздарда кудай конок келгенде, келер замат анын текжайын сураган эмес. Ал адамдын даражасын тамактануу учурунда билүүгө мүмкүн болгон [204: 91-б.].

Бйгарылган устукандын этин тиш менен үзүп-жулкуп эмес, бычак менен жука, кыя кесип жеген. Мындай эреже өзгөчө каржиликти жеп жатканда катуу кармалган. Анткени кыргыздарда аталган жиликти тиш менен мүлжүгөнгө тыюу салынган. Аны тиш тийгизбей бычак менен гана таза мүлжүп жеген [204: 5-б.]. Мындай маалымат Ф.А.Фиельструп, С.М.Абрамзондун эмгектеринде да берилген [148: 185-б., 2: 316-б.]. Ал эми балдар берилген устуканын таза мүлжүбөсө, «аялындын түрү суук болуп калат» деп жиликти таза жегенге улуулар үйрөтүшкөн [204: 10-б.].

Улуу жана орто жашка жеткен адамдар устуканынан ооз тийишип, өздөрү каалаган кичүү адамга устукан катары беришкен. Аксакалдан, кадырлуу адамдан устукан алуу, устукан алган адам үчүн өтө барктуу болгон. Анткени, устукан берүү улуу адамдын кичүү адамга болгон көңүл буруусу, сыйы, урматы болуп саналган. Мындан сырткары кадырлуу адамдан алган устукандын кешиги, таасири тийип, анын да адамдык зоболосу жогорку деңгээлге көтөрүлгөн.

Улуу адам устукан сунганда кичүүсү сөзсүз ооз тийип, «ыракмат» деп ыраазычылыгын билдирүүгө тийиш. Улуулар тарабынан сунулган устуканды албай же алгандан кийин ооз тийбей дасторконго коюп коюу

устукан алган адамдын тарбия көрбөгөндүгү болуп саналган. Эгерде жаш келиндерге устукан берилсе, алар устукан берген адамга жүгүнүп ыраазычылыгын билдиришкен.

Жашы кичүү адам абройу жогору болсо да өзүнөн улуу адамга устукан бере алган эмес. Ошону менен бирге берилген устукан кайра башка бирөөгө устукан катары берилген эмес. Устуканды алган гана адам жеген. Устукандардын ичинен койдун башы, учадан башкасы устукан катары карама-каршы жыныстагы адамдарга бериле берет, тактап айтканда баш менен уча бирөөдөн устукан катары аял кишиге берилбейт.

Салт боюнча кой этинин кээ бир мүчөлөрү дасторкондо отурган адамдардын кээ бир катмарына берилген эмес. Мисалы, карыганча атасынын төрүндө отуруп калат деп, кыздарга далы, кар жилик тартылган эмес. Мындан сырткары, эч ким менен жаакташып урушпасын, көп сүйлөп, ушак-айыңга жакын болбосун деген ишеним менен кыз кишиге, келинге жаак, тил берилген эмес. Адатта тилди тирикарак болсун деп эркек балага же тили чыга элек кичине балага берет [204: 40-б.]. Мындан сырткары кыз балага мүнөзү көк болуп калат деп, көк боорду беришкен эмес. Кыргыздарда «эркектин көгү эр болот, аялдын көгү жер болот» деп коюшкан [204: 25-б.]. Ошондой эле, таякеси каза болуп калышы мүмкүн деген ишеним менен далынын кемирчегин, жиликтин томугун балдарга жедирбейт, тиш тийгизбейт [204: 172-б.].

Кыргыздардын салттуу турмушунда кешик түп ичүү эрежеси кеңири тараган. Кешик түп ичүү – кары, кадыр-барктуу адамдар тамак ичип бүткөндөн кийин, алардын табагында калган тамактан ушул адамдардай болоюн деп ырымдап ичүү.

Кадырлуу адамдардын кешигин ичүү – ичкен адам үчүн өтө сыймыктуу болгон. Ал адам өзүнүн кийинки турмушунда мен ал адамдын «кешигин ичкем» деп сыймыктанып белгилешкен. Кээ бир мезгилде жашап калган адамдардан «тигинин кешигин ичкен, ошондуктан ушундай» деген кепти угууга болот. Ата-энелер атайы ырымдап атактуу адамдардын кешигин балдарына ичиришкен [204: 25-б.]. Ошондуктан кары, да-ражалуу адамдар үчүн «табак түп» калтыруу милдеттүү иш болгон.

Кыргыздардын мындай салты көптөгөн изилдөөчүлөрдүн көңүлүн бурдуруп, эмгектеринде чагылдырылган. Алсак, Н.И.Гродеков бул тууралуу мындай деп жазат: табактарга салынып келген тамак биринчи эң

сыйлуу кишилерге берилет. ...Алар тамактанып бүтүшкөндөн кийин тамактын калганын алардан ылдый олтурган адамдарга беришкен. Конок үй ээсинин кызы же келинине, алар жок болсо үй ээсинин аялы үчүн табагына тамак (саркыт) калтырат [49: 9-б.].

Ал эми С.М.Абрамзон кыргыздардагы «табак түп» салты жөнүндө төмөндөгүдөй жазып кеткен: «катуу сакталган расым боюнча, чалкемпирдин табагында тамактын артканы (табак түп) калтырылып, ал сөзсүз келиндерге берилген. Мындай эрежени сактоо меймандардын да милдетине кирген, анын үстүнө кемпир-чалга же меймандарга сунуш кылынган тамактын санына карабастан табак түп калтыруу зарыл болгон. Жогорудагыдай эрежени сактабагандарды келиндер жактырбай, алардын арасында «түбү тойбогон» же «куну кеткир» деген күбүр-шыбыр пайда болгон» [3: 71-72-б.]. К.Карасаев өз эмгегинде, карыялар тамак жегенде келинге деп «табак түп» калтырган. «Табак түп» – келинге тиешелүү үлүш деп жазып кеткен [82: 31-б.].

Белгилей кетчү нерсе, информаторлордун маалыматтары боюнча кыргыздарда кыз кишиге казандын түбүндө калган тамак берилбейт. Мындай тыюуга ошол үйдүн кызынын турмушка чыкпай калышы мүмкүн деген ишеним себеп болгон. Ал эми келин табактын түбүндө калтырылган табак түптү сөзсүз колу менен шыпырып, калтырбай жеп коюусу керек. Табактын түбүндөгү ырыскы, насиптин ээси болот [204: 2-б.].

Адат боюнча дасторконго бата кылынмайынча эч ким ордунан туруп кетпейт жана дасторкон жыйналбайт. Конок тамак жеп бүтмөйүн, үй ээси колун аарчууга, «тойдум» деп олтуруп алууга болбойт. Конок толугу менен тамак ичсин деп, табакка кол салып, конокту «алыңыз» деп сыйлап олтурган [20: 65-б.].

Табактагылар тамак жеп бүткөндөн кийин, аларды тейлеп жаткан эң кичүүсү табактын тегерегиндеги тамакты шыпырып, идиштин ортосуна чогултуп, андан ооз тийип чараны узаткан. Бирок, мындай эреже жамандык болгон мезгилдерде – өлүм, үчүлүк, жетилик, кыркы, аш болгондо колдонулбайт (өзгөчө жаш адам каза болгондо) [204: 24, 62-б.].

Кыргыздарда тамак ичкенден кийин кол аарчыган майлык же дасторкондун учу менен ооз аарчыганга тыюу салынган. Буга ал адамдын оозу ачык, сөзүнүн эч кимге өтүмү жок болуп калат деген ишеним себеп болгон.

Дасторкондо олтургандар тамакты толук жеп бүткөндөн кийин бата суралат. Адатта батаны үй ээсинин баласы сурайт. Бата суроонун өзгөчөлүктөрү болгон. Бата сураган адам дасторкондун төмөн жагына - олтургандарга бет мандай туруп, жүзүнө каршы эки алаканын ачып, «оомийин» деген үн чыгарат. Олтургандар колдорун жайып, алардын ичинен эң улуусу же коноктордун улуусу бата сураган адамга, коноктогон үйгө жакшы тилек айтып, «оомийин» деп алакадарын жүздөрүнө сүртүшөт. Бата сураган адам акыркы болуп бата кылат.

Дасторконду жыйнап жатканда идиш-аякты калдыратпайт. Эгерде калдырап кетсе, үй ээсинин конокторду жактырбагандыгы же мурун конок сыйлап көрбөгөндүгү болуп саналат. Ошондой эле кыргыздарда идиш-аякты калдыратса «үйдөгү ырыскы, дөөлөт качып кетет» деген ой үстөмдүк кылган.

Дасторкондо мүлжүнүп калтырылган жиликтерди бүтүн бойдон ыргытпайт. Кар жиликтен башкасын чучугун чагып жегенден кийин гана итке берген. Эгерде жиликти чагып жатканда сөөгү катуу болуп оңойлук менен чагылбаса, мал ээсинин же үй ээсинин колу катуу экен деп коюшкан [204: 7-б.]. Ал эми жакшылыкка, тойго арналып жазылган дасторконду жыйнап бүткөндөн кийин, дасторкон караңгыда эшикке күбүлгөн эмес.

Коноктор үйдөн чыкканда улуулата чыгышкан. Кичүүлөр ордунан турушуп, алардын бири эшик ачып, улуулар чыгып кеткенче күтүп туруп, алар чыккандан кийин чыгышкан. Кыргыздарда үйгө кирүүдө же чыгууда улуулук принцип катуу сакталган. Бирок, мындай эреже кээ бир учурларда өзгөргөн. Алсак, конокту, куданы жаш өзгөчөлүгүнө карабай, үйгө биринчи киргизип, үйдөн чыгууда да биринчи чыгарган.

Коноктор кетип, дасторкон жыйылгандан кийин үйдү шыпырбаганга аракеттенишкен. Буга кыргыздарда «канча бут кирсе, ошончо кут кирет», кут, ырыскынын баардыгы шыпырынды менен кетип калат деген ишеним себеп болгон. Шыпырган күндө да шыпырындыны коломтодогу отко төгүп коюшкан [204: 39, 168-б.]. Информаторлордун маалыматтары боюнча жамандыкта – өлүм-житимде гана үй шыпырылган.

Эгерде конок «жата конок» (конуп калуучу, түнөп кетүүчү конок) болсо, кечинде тамак ичилип бүтүп, жатар мезгил болгондо, конокко, үй-бүлөгө ылайыкташтырып төшөк салуу керек болгон. Ошондо конок аларга мүмкүнчүлүк түзүп, үй ээси менен сыртка чыккан. Муну кыр-

гыздарда «конок каадасы», «конок каадасын кылуу» деп атаган. «Конок каадасын кылуу» – эшикке чыгуу, бой жазуу, даарат сындыруу, жай салуу үчүн орун бошотуу деген маанилерди ичине камтыган [82: 239-б.].

Сөзүбүздү жыйынтыктасак, кыргыздардын салттык тамактануу маданияты – тамак-аш даярдоодо, идиш-аяктарды урунууда, олтургандарды тейлөөдө жана тамактануу учурунда колдонулуучу көп сандаган тыюуларды, ишенимдерди өз ичине камтыган.

Элибиздин салттык тамактануу адебинде курактык, жыныстык жана жек жааттык принциптер бекем кармалган.

2.2. Мал союуда, устукан тартууда кармалган салттык эрежелер, тыюулар жана ишенимдер

Көчмөн кыргыздардын тамак рационунун негизги бөлүгүн кара малдын, майда жандыктын эти түзгөндүктөн, кыргыздардын тамактануу маданиятында мал союуга, мал этине байланышкан салттык эрежелер өтө арбын. Кыргыз баласына кичинесинен тартып малдын арык-семизин тандоого, мал союуга, союлган малдын жиликтерин белгилүү өлчөмдөгү эти менен чыгарып жиликтеп-мүчөлөөгө, жиликтерди даражасына карата устукандоону билүүгө үйрөтүшкөн.

Аш-тойлордо союла турган кара малды уруунун касапчылары сойгон. Кыргыздарда «*таранчыны сойсо да касапчы сойсун*» деп, касапчылык өнөргө өзгөчө баа беришкен. Адат боюнча касапчы же мал сойгон адам бодо малды (жылкы, уй, топоз) союп жаткан учурда союштун этинен өзүнө үлүш чыгарып алган же малды союп бүткөндөн кийин ага ээси тарабынан белгилүү өлчөмдөгү эт берилген. Мындай этти кыргыздарда «*кол кесер*» [158: 396-б., 122: 271, 85: 243-б.], «*колустук*» [204: 3, 7-б.] деп аташкан. Информаторлордун маалыматы боюнча «колустук» сөзү «кол» жана «устукан» деген сөздөрдүн кошулмасынан келип чыккан, тактап айтканда колдун шыбагасы деген мааниде.

Эл арасында касапчыга берилүүчү мындай эттин жалпыга белгилүү болуп калган атайын бир өлчөмү болгон. Талас районунун жашоочусу Сүйөркулов Жусуптун айтуусу боюнча, колустук малдын моюн этинен жана арка-моюндун арасындагы омурткалардан турган [204: 1-б.]. Дагы бир маалымат боюнча, кол кесерге боконо кабыргага

бекиген арка омурткасы жана моюндун үчтөн бир бөлүгү берилген [204: 3-б.].

Этнограф А.А.Акматалиевдин билдирүүсү боюнча «эркектердин кол кесери жетим арка, моюн, боор эттен болот» [20: 77-б.]. Ал эми биз жыйнаган маалыматтар боюнча, касапчыга берилүүчү эт - моюн эттен, 1-2 моюн омурткадан жана боконо кабыргадан (же бүлкүлдөк деп да атап коюшат) турат [204: 7-б.]. Негизи бодо малды 2-3 касапчы соет. Алар кол кесерди же колустукту өз ара бөлүшүп алат.

Белгилей кетчү нерсе, кыргыздарда адам өлгөндө, кырк аш жана башка жамандыктарга арналып союлган бодо малдан колустук же кол кесер алынбайт. Касапчынын үлүшү тойго, согумга союлган кара малдан алынат [204: 3-б.].

Мындан тышкары союлган малдын этин көпчүлүккө ылайыкташтырып жеткирип тартуу үчүн атайын адамдар дайындалган. Мындай милдетти уруунун ар бир мүчөсү аткара алган эмес. Кыргыздарда ар бир уруунун жамандык-жакшылыкта, аш-тойлордо союлган малдын этин көпчүлүккө жеткирген, эт жиликтегенди, устукандаганды жана жиликтердин даражасын жакшы билген атайын адамдары болгон.

Мындай адамдарды кыргыздарда аймактык өзгөчөлүгүнө жараша «чыгданчы» [204: 3, 7, 61-б.], «табакчы» [204: 164-б.], «бөкөөл» [158: 151-б., 85: 111-б., 104: 8-б.], «бөкөл» [204: 167-б.], «бөкөлчү» [204: 167-б.] деп аташкан. Бул өнөргө кыргыздар өзгөчө маани беришкен. Мурунку убакта кагандардын, бектердин, аскер башчылардын, кийинчирээк уруулар менен айылдардын атайын өз бөкөөлдөрү болгон. Алар өзүнө чейинки бөкөөлдөрдүн тажрыйбасын гана жакшы билбестен, өз заманынын ал-абалын, замандаштарынын мартабасын, уруулардын санжырасын да жакшы билишкен [85: 111-112-б.]. Эгерде келген конокторго жиликтер даражасына жараша туура эмес тартылып, ката кетирилсе, кыргыздардагы адат боюнча эт тарткан адам жоопкерчиликти алып, жаза катарында айып төлөгөн [104: 8-б.]. Ал эми аш-той аяктап, келген коноктор үйлөрүнө тарагандан кийин үй ээси сөзсүз түрдө эт тарткан адамга ыраазычылык билдирип, колуна келген нерсесин ыроологон [204: 8-б.]

Адатта кыргыздарда койду аш-тойлордо, конок келгенде, түлөө өткөргөндө, өлүм-житимде, маанилүү окуяларды белгилегенде же күнүмдүк ысык тамак үчүн союшат. Союла турган майда жандыктын же бодо

малдын эттүүлүгү ортодон жогору чыгып, эгерде ургаачы мал болсо бооз болбошу керек. Ал эми эркек мал бычылган болууга тийиш. Мындай малды акталган деп атап коюшкан. Кыргыздарда туулгандан баштап алты ай толо элек майда жандыкты да, бодо малды да сойгон эмес. Анын эти балыр, жаш жана күнөө болот деп эсептелинген [204: 7-б.].

Кээде бодо малы ооруп, чөпкө ууланып, бир жери сынып же башка себептер менен кырсыктап өлгөндө, мал ээси анын этин туугандарга, кошуналарга тараткан. Алар анын арык-семизине жараша баалап, өз ара бөлүшүп алышкан. Мындай малдын этин таратуу Кыргызстандын түндүк аймагында «*кызыл батырыш*», «*элчилик*», «*тууганчылык*» [204: 11, 15, 19, 56-б.], ал эми түштүгүндө «*денгене*» [204: 44, 91-б.] деп аталган. Анын акысы ошол замат берилген эмес, көбүнчө «*кызыл козуга*» (кызыл козу – туула элек козу) бааланган. Көпчүлүк учурда кызыл батырышты албайм деп баш тартышкан эмес.

Кыргыздарда сакталган адат боюнча эч качан аял кишиге мал сойдурган эмес, анткени «*аял сойгон мал арам болуп эсептелген*» [204: 28, 47-б.]. Мындай пикирди окумуштуулардын эмгектеринде келтирилген маалыматтар тастыктайт. Мисалы, К.Карасаевдин маалыматы боюнча «*аял кой мууздаса арам болуп калган*» [82: 208-б.].

Малды мууздоо, союу жана этин жиликтөө милдети эркек кишиге таандык болгон. Бирок, кээ бир аргасыз учурларда мындай иш-аракетти аял кишинин ишке ашыруусуна салт уруксат берген. Эгерде мал катуу ооруп, бир жери сынып же чөпкө ууланып кырсыктаган мезгилде малды мууздап адалдоого туура келип калса, жана ал ишти аткарууга үй ээси үйдө жок болсо же жакын арада эркек киши табылбаса, ал ишти аял киши иш жүзүнө ашырган. Анткени, кыргыздар мал жаны чыга электе мууздап, кан чыгарылбай өлсө, этин арам деп тамак-ашка пайдаланган эмес. Ошондуктан мындай ысырапчылыктан кутулуу үчүн төмөндөгүдөй эрежелерди кармоо менен аял киши малды мууздай алган:

- кары байбиче камыр жайган үбөлүккө минип, келме келтирүү менен малды мууздайт [204: 164-б.];
- эки эркек төрөгөн аял боз үйдүн түндүгүн көтөргөн баканды минип малды мууздай алган [204: 17-б.];
- үй-бүлөдөгү улгайып калган аял эркек бала менен бычакты чогуу кармап мууздап койгон [204: 17-б.];

– эркек балага малдан бир аз кан чыгартып кестиртип, калганын аял мууздаган [204: 1-б.].

– кээ бир учурларда эркек балага малдын кулагынын учунан кестирип, кан чыгарып адалдап койгон да, «*короом адал*» деп ал малдын этин тамак-ашка пайдалана беришкен [204: 7-б.].

Бирок, аял малды мууздагандан кийин андан ары улантып сойбойт. Анын иш-аракети малды мууздап адалдагандан кийин гана токтолууга тийиш. Андан ары малды толугу менен союп, жиликтөө иш-аракеттери эркек киши келгенге чейин токтотулуп турат.

Кой соердун алдында, аны жип менен жетелеп келип, кыбыла тарапты каратып, бата суралат. Мындай бата кылуу жөрөлгөсүнө үй-бүлө мүчөлөрү толугу менен катышуусу шарт болгон. Эгерде келген конокко арнап кой союуга туура келсе, конок милдеттүү түрдө союлчу малга бата суроого катышуусу керек.

Бата кылгандан кийин койдун мойнундагы жипти чечип, аны менен койдун төрт бутун бири-бирине кайчылаштырып бекем байлайт. Кой соё турган адам сол колу менен койдун башын ийе кармап, оң колундагы курч бычак менен мууздайт. Койду мууздаганда адегенде күрөө тамырды жана кекиртекти кулактын түбүн туштап кесет. Бычактын мизи моюн омурткага чейин жетиш керек. Аккан кан бир аз жерге агып, андан кийин атайын идишке чогултулат. Сызылып чыккан кан токтогондо моюн омуртканы ажыратып, жүлүндөйт (жүлүндү бычактын учу менен кесет) [154: 4-5-б.]. Кыргыздарда мал сойгон адамдын мууздаган малынын жаны тез чыккан адамды – «*колу оор*», ал эми малды мууздаса, жаны көпкө чыкпай турса «*колу жеңил*» деп коюшкан [204: 3-б., 158: 396-б., 122: 276-277-б.]. Малды мууздап жатканда бет мандайына адам турбайт [204: 25-б.].

Памир кыргыздарында малды союу үчүн даярдоого чоң маани беришкен. Мал союлар алдында анын жанында туруп бычак кайраган эмес. Союла турган малга орой мамиле кылып, куйругу, кулагы сыяктуу талуу жерлеринен кармап тартуу, сүйрөө, бир жагынан мал кадырын билбегендиктин белгиси болсо, экинчи жагынан, андай мамилеге дуушар болгон малдын эти жагымсыз, даамы начар болот деп ишенишкен [194: 29-б.].

Кыргыздарда мал сойгондо, союлган малдын этинен үй ээлери ооз тиймейинче, канын итке берген эмес. Малды мууздаганда алгач аккан канды бир жаман идишке тосуп, андан соң *быжы* жасаганга деп бир идишке кан тосуп алышкан. Бүгүнкү күндө канды алгандан кийин эле итке берип коюшат. Мурун союлган малдын этинен үй ээси тамак жасап жегенден кийин гана, итке беришкен. Бул насипти адамдан мурун ит жеп жатат деген ишеним жоголуп бараткандыгынын күбөсү [204: 29-б.].

Койду союп бүткөндөн кийин, союлган койдун башын, шыйрактарын отко күйгүзбөй, тегиз куйкалашкан. Эгерде ал жүндүү болсо, алгач анын жүнүн кайчы менен кыркып алган. Башты жыгачка, шыйрактарды айрынын (беш илик) баштарына сайып куйкалашкан. Куйкаланган баш, шыйрактар жылуу сууга жуулган. Андан соң баштын куйкасын оозунан эки кулагынын түбүнө чейин бычак менен кесип, жаагын ажыратышкан. Ажыратылган башты, жаакты тазалап ысык сууга жуушкан.

Кыргыздарда этти казанга асуунун салттык эрежеси болгон. Алгач казанга толтура эмес, белгилүү өлчөмдө муздак суу куулган. Этти ысык сууга салган эмес, ысык сууга салынып бышырылган эт, бышканда кызарып, даамын жоготуп койгон [204: 196-б.].

Казанга бөлүнүп, даярдалган жиликтердин ичинен адегенде кар жилик салынган [204: 5-б.]. Кээ бир информаторлор кар жиликтин казанга биринчи салынышынын себебин жандык төрөлүп жатканда биринчи болуп жарык дүйнөгө кар жилигинин чыгышы менен байланыштырат [204: 25-б.].

Негизинен көчмөн кыргыздар жиликтердин ичинен кар жиликке *«улуу жилик»*, *«кароолчу жилик»*, *«жиликтин жилиги»* деп өзгөчө маани беришкен. Мисалы, чаккан адамдын жолу катуу болуп калат деп, кар жиликти чагып чучугун жегенге тыюу салынган. Таза мүлжүп малжанды, короо-жайды ууру-кескиден сактасын деп малканага же үйдүн кире беришинин оң жагына илип коюшкан [204: 47-б.].

Кар жилик эч убакта ыргытылбаган жана итке берилбеген. Этнограф А.З.Жапаровдун белгилөөсү боюнча, аталган жиликти боз үйдүн жабык башына, керегесине кыстарып койсо босогодон кире турган *«ою жамандардын»* мизин кайтарган. Ал эми жигиттер алыскы сапарга чыкканда, беттешкен жоо менен чабышканда кар жиликти өз жандарына ала жүрүшкөн [60: 46-б.]. Мындан сырткары кыргыздарда атактуу

адам өлгөндө анын кар жилигин душман алып жерге кагып койсо, анын тукумунан атактуу киши чыкпай калат деген ишеним өкүм сүргөн [158: 254-б., 140: 9-б.].

Кар жилик казактарда да ыйык деп эсептелинип, ага байланышкан көптөгөн ишеним, уламыштар өкүм сүрүп келген. Ууру, бөрү жолобосун деген ниет менен үйлөрүнө, төөнүн мойнуна кар жилик илип коюшкан [26: 201].

Кар жилик казанга салынгандан кийин калган жиликтер ирээти менен салынат. Кээ бир информаторлордун маалыматы боюнча койдун башын казанга салганда сөзсүз түрдө чалкасынан эмес, көмкөрөсүнөн салат [204: 25-б.]. Эт бышырганда эч качан койдун башы менен жаагын бөлүп салбайт, тактап айтканда баш менен жаакты чогуу бир казанга салышат. Бүгүнкү күндө эл арасында бул тыюунун мааниси, чечмелөөсү унутулган. Бирок, кыргыз тилиндеги сакталып калган фразеологизмдер аркылуу анын маанисин түшүнүүгө болот. Алсак, кыргыздардагы «*жаактан башты айрыгандай кылуу*» деген фразеологизм «*жакын адамдардын ыркын бузуп, бири-биринен алыстатып, ажыратып коюу, бөлүп жиберүү*» деген маанини түшүндүрөт [110: 82-б., 122: 137-б.].

Кыргыздардын салттык тамактануу маданиятында койдун башы эң улуу, даражалуу устукан болуп эсептелген. Бүгүнкү күндө мындай салт Кыргызстандын Талас, Чүй аймактарында сакталып калган. Ал эми Нарын, Ысык-Көл аймактарында койдун башы устукан катары дасторкондо олтургандардын эң кичүүсүнө тартылат. Этнографиялык талаа материалдарына таянсак, мурунку убакта Кыргызстандын башка аймактары сыяктуу эле Нарын, Ысык-Көл аймактарында баш эң сыйлуу, даражалуу устукан болуп эсептелген. Бирок, баштын эти аз, куйкасы кары адамдар үчүн жегенге катуулук кылып, аны мүлжүү ыңгайсыз болгондуктан, алгач алар ооз тийип эле жаштарга устукан кылып берип коюшкан. Кийин мындай жөрөлгө бара-бара адатка айланып, баш жаштарга бериле баштаган [204: 139-б.]. Бул маалыматты айрым изилдөөчүлөрдүн билдирүүлөрү ырастайт. Алсак, М.Айтбаевдин 1963-жылы жазган макаласында, Ысык-Көл облусунда койдун башы улууга же сыйлуу конокко тартылат деген маалымат берилген [15: 18-б.].

Алгачкы мезгилде койдун башы табакка тартылса, аны табактагы жаштардын ичинен мыкты чыга турган эркек балага келечекте элге баш

болсун деп ырымдап беришкен. Азыр баш алуунун мындай мааниси жоголуп, дасторкондо олтургандардын ичинен ким кичүү болсо баш ошого берилет [204: 91-б.]. Үй-бүлө тамактанып жаткан учурда баш бой жетип калган балдарынын же неберелеринин улуусуна берилет [204: 97-б.].

Бирок, жогоруда келтирилген аймактарда да койдун башы улуу устукан катары тартылган учурлар кездешет. Алсак, кээ бир учурларда Талас, Чүй тараптан коноктор келсе же жогорку кызматтагы адамга (губернатор, аким ж.б.) жамбаш менен чогуу башты тартышат [204: 66, 84, 139-б.].

Нарын аймагында табактарга жиликтерди устукандап жатканда үй ээси баштын бир кулагын баласына кесип калып, баш дасторконго бир кулагы менен тартылат. Мындай адат ушул облустун Ат-Башы, Кочкор райондоруна мүнөздүү. Ал эми Ак-Талаа районунда дасторконго койдун башы эки кулагы менен бүтүн тартылат.

Дасторконго тартылуучу табактар даражасына жараша «сакалдуу табак» же «улуу табак», «ортоңку табак» жана «кичүү табак» болуп бөлүнгөн [204: 113-б.]. Койдун башы дайыма «кичүү табакка» тартылып, ал ошол табактын эң кичүүсүнө ыйгарылган [204: 86-б.]. Ал эми Ак-Талаа районунун шартында бөлмөдө канча киши болсо, эт бир эле табак менен тартылат. Койдун башы дасторконго ошол табактагы эт менен кошо келет [204: 136-137, 142-б.]. Башка бир кабырга же бир кесим эт кошулуп тартылат [204: 25-б.].

Эт тартылып, устукандар ыйгарылгандан кийин устукан катары баш алган адам алгач баштын ууртунан кесип ооз тийип, андан соң баштын куйкасын төбөсүнөн мурдуна карай бычак менен тең ортосунан бөлөт. Кулагы кесилип келген жагынын терисин бычак менен сыйрып алат. Аны шорпо куйган чыныга өтө майда эмес орточо туурайт. Ал баштын куйкасынан олтургандарга ооз тийгизүүгө тийиш. Куйка тууралган чыныны оң колу менен оң жактагы адамга сунат. Ал адам ооз тийип, чыны андан ары узатылат. Баштын куйкасы тууралган чыны дасторкондо олтургандарга тегеретилип, акырында кайра ээсине айланып келет [204: 87, 91, 97-б.].

Адатта баштын экинчи кулагы дасторкондо олтурган кичине балага же суу куйган балага берилет же баш алган адам үйдөгү баласына алып кетет. Ал эми тандайын баштан ажыратып, тандайлаштырып сай-

ма сайсын, колу жөндөмдүү, чебер, уз болсун деген мааниде кыздарга же келиндерге берген. Таңдай эркек балдарга берилбейт [204: 97-б.].

Баштын куйкасы сыйрылган жагындагы көз баш тартылган адамга тиешелүү. Ал баштын көзүн чукуп албайт. Алгач башты мүлжүп, көздүн тегерегин тазалайт. Моюн эттерин тазалап жегенден кийин, сөөктүн ички тарабынан көздү туташтырып турган эттерди жейт. Баштын ички бөлүгүн тазалагандан соң көз бошоп калат. Баштын ички тарабынан бошоп калган көздү акырын түртөт. Баштын бир көзүн алып, аны бычак менен тең экиге бөлүп, ортосундагы карегин алат. Оң колуна көздүн бөлүнгөн эки бөлүгүн тең алып, аны жанында олтурган адамдардын ичинен жаккан адамына «көздөшүп жүрөлү» деп сунат. Ал адам кесиктин бир бөлүгүн алып жегенден кийин, көздү сунган адам колунда калган көздүн экинчи бөлүгүн өзү жейт. Бирок, кыргыздарда көздү карама-каршы жыныстагы адамга берген эмес, тактап айтканда аял кишиге берилбейт. Мындай учурда мааниси туура эмес болуп калат.

Ал эми баштын калган жартысын бир көзү менен өзүнөн кичүү балага устукан кылып берген. Белгилей кетчү нерсе, устукандардын ичинен баштан башкасы устукан катары карама-каршы жыныстагы адамдарга бериле берет. Тактап айтканда койдун башы устукан катары ыйгарылган адам, аны (башты) устукан катары аял кишиге бербейт. Өкүм сүргөн салт боюнча башты устукан катары эркекке гана берүүгө тийиш болгон. Ошондой эле башты улуу адамдан устукан катары алган адам аны кайра башка бирөөгө устукан катары берген эмес.

Көпчүлүк учурда козунун башы устукан катары башка бирөөгө берилбейт. Аны толук элге ооз тийгизип, бузуп, мээсин сорпого эзип, олтургандардын макулдугунун негизинде туураган этке кошуп жиберет. Эгерде дасторкондо олтургандардын арасынан буга каршы киши болсо, мээ салынган чыныны ортого коюп коет. Каалагандар чыныдагы мээден тууралган этке кошуп жешет [204: 86-87, 91, 97-98-б.].

Кыргыздарда аш-тойлордо тартылган тамак желип бүткөндөн кийин, аял кишилер ар ким өзүнө ыйгарылган жиликти үйүнө «орон кеткен». Жамандык болгондо, өзгөчө жаш адам каза болгондо дасторкондон эч нерсе алып кетпейт. Бир адам жакшы жашап, абдан карып каза болсо «бул кишиники той» дешип дасторконго коюлган нерселерден атайын ырымдап алышкан.

Кыргыздарда ыйгарылган устукандын калганын ороп кетүү аялдарга гана мүнөздүү болгон. Эркек кишилер өзүнө тартылган жиликти башка бирөөгө устукан кылып беришкен же жилик желгенден кийин дасторкондо калтырылган. Бирок, информаторлордун маалыматтары боюнча акыркы мезгилде «устукан берүү» салты азайып бара жатат. Тамактан кийин эркек кишилер ыйгарылган устуканын ороп же башка бөлмөдө олтурган аялына жөнөтүшөт [204: 200-б.].

Кыргыздардагы адат боюнча устукан кылып баш тартылган же башты бирөөдөн устукан кылып алган адам аны өз үйүнө көтөрүп кетпейт. Союлган койдун башы ошол үйдө калтырылган. Анткени кыргыздарда союлган малдын башын башка бирөө алып кетсе, ошол үйдүн ырыскысы, мал-жандыгы кошо ооп кетет деген ишеним өкүм сүргөн [204: 200-б.].

Соғум сойгондо да, малдын башы союлган үйдө калган. Үй ээси эртеси ал башты салып, туугандарын же коңшуларын чакырып тамак берген – «*Баш салган*». Башты өзү жеп алган болгон эмес, мындайды эл арасында жаман көрүшкөн.

Кыргыздардын салтында эч качан аял кишиге баш тартылбайт. Эгерде келген сыйлуу коноктор өңчөй аял кишилер болсо, койдун башы табактарга тартылып, дасторконго кошо келбейт [34-б.].

Кабыл алынган эреже боюнча куда-сөөккө, жакын туугандарга жана жек-жаатка эч качан жаак тартпайт. Алардын жамандык-жакшылыгына кой союп барганда да, койдун жаагы үйдө калтырылган. Мындай тыюуга алар менен жаакташып, ынтымагыбыз кетип калбасын деген ишеним себеп болгон [204: 8, 22-б.].

Кыргызстандын башка аймактарынан айырмаланып, Нарын, Ысык-Көл аймагындагы кыргыздардын устукан тартуу салтында «*баш алганга баш бербейт*» деген эреже катуу сакталган. Бул эреже боюнча конок болуп келген күйөө балага жана күйөө бала тараптагы куда-сөөккө устукан катары эч качан койдун башы тартылбайт. Мындай эреже кудалар бири-биринин жамандык-жакшылыгына катташып кой союп келген учурда да сакталат. Мында кызын алган тарапка кой союп барган күндө да койдун башы алып барылбайт, үйдө калтырылат [204: 40, 41, 83, 115-б.].

Жыйынтыктап айтканда койдун башы Нарын, Ысык-Көл аймагында Кыргызстандын башка аймактарындагыдай эң сыйлуу, даражалуу

устукан катары сыйлуулугун жоготуп баратса да, конок тосуп жатканда милдеттүү түрдө дасторконго тартылган эт менен кошо келет.

Устукан катары тартылган койдун башын жеген мезгилде колдонулган салттык эрежелер Кыргызстандын башка аймактарына салыштырмалуу Нарын аймагында бүгүнкү күнгө чейин жакшы сакталган.

2.3. Малга байланышкан тыюулар, ишенимдер

Кыргыздар жылкы, уй, төө, кой, эчки, топоз сыяктуу чарбасында урунушкан жаныбарларды жалпы жонунан «мал», «төрт түлүк» деп атап, аны өз кезегинде «кара мал» же «бодо мал» жана «майда жандыкка» бөлүшкөн. Мында жылкы, уй, төө, топозду «кара», «бодо» же «бодо мал», «кара мал» деп аташып, майда жандыкка кой, эчкини киргизишкен. Бирок, белгилей кетчү нерсе, К.Юдахиндин сөздүгүндө кара малга ири мүйүздүү малдар жана төөлөр, бодо малга ири малдардын баардык түрү кирген [158: 513-б.].

Турмуш-тиричилиги дээрлик мал чарбачылыгына көз каранды болгон көчмөн кыргыздарда «мал», «ырыскы» түшүнүктөрү көбүнчө бир мааниде каралган. Бул малга карата колдонулган тыюулардан даана байкалат. Мисалы, кыргыздарда малды тепкенге, башка чапканга жана катуу сабаганга тыюу салынган. Малды тепкен адам ырыскысын тебет, томаяк болуп калат деген ишеним жашаган [204: 4, 27, 45-б.]. А түгүл кыргыздар бири-бири менен жолукканда биринчи иретте «мал-баш аманбы», «мал-жан аманбы» деп, биринчи сөздү малдан башташкан.

Жылкыга байланышкан тыюулар. Төрт түлүктүн ичинен кыргыздар жылкыга өзгөчө көңүл бөлүп, ага башка малдарга салыштырмалуу өтө аяр мамиле жасаган. Жылкы – кыргыздардын турмушунда эн баалуу жаныбар болуп эсептелип, алардын жашоосунун баардык баскычтарында – төрөлүү, тарбиялоо, үйлөнүүдө жана каза болгон мезгилде өткөрүлүүчү каада-салттардын, ырым-жырымдардын ажырагыс катышуучусу болгон [22: 55-б.]. Кыргыздардын жылкыга болгон мындай жакындыгын, Н.Смирнов өз эмгегинде, атсыз кыргыз болбойт, тактап айтканда, андай болушу мүмкүн эмес, анда ал – кыргыз эмес деп белгилеп кеткен [138: 20-б.].

Кыргыздардын жылкыга болгон мамилеси элдик макал-лакаптарда кеңири чагылдырылган. Мисалы: «Ат – адамдын канаты», «Акыр заман

кайда – аттан ажыраган жерде», «Атын барда жер тааны, атаң барда эл тааны», «Аргымактын жакшысы чапса – күлүк, сатса – пул», «Ат, аттан кийин жат», «Ат сыйлаган жөө баспас, эр сыйлаган эшикте калбас», «Аты жоктун буту жок», «Жылкы – берен, жылкыны баккан – эрен», «Ат мурутка жеткирет», «Жакшы аттын жалын сакта, жакшы эрдин кадырын сакта», «Эрдин аты эрге тең» [141: 187-б., 158: 77-б., 82: 315-б., 126: 23, 25, 26, 29, 30, 80-б.] жана башкалар.

Кыргыздардын жашоосунда жылкыга байланышкан көп сандаган ырым-жырымдар, тыюулар жана ишенимдер колдонулган. Алар башка малдарга салыштырмалуу арбындыгы жана көп түрдүүлүгү менен айрымаланат. Муну да элибиздин жылкыга болгон өзгөчө мамилесинин дагы бир мисалы катары карасак болот.

Кыргыздарда жылкыны камчы менен башка чабууга тыюу салынган. Ал эми бөтөн бирөөнүн атын башка чабуу, анын ээсин чапканга тете болгон [204: 1, 23, 42-б.]. Ошондой эле, ат минип турган адамга жылкынын жалына бутун коюуга уруксат берилген эмес. Анткени, жылкынын жалы ыйык, анда периштелер жүрөт деген элдик ишеним себеп болгон [204: 1, 44, 72-б.].

Сакталган адат боюнча, кыргыздарда аял киши атка жайдак минбей, сөзсүз түрдө ээр токулган атты минүүсү керек [204: 29-б.]. Анткени, элибиздин салттык адабинде аял кишинин жайдак атка миниши жүрүм-турум нормаларына каршы келген. Тактап айтканда, кыргыздарда нике шартын бузган аялды жазалоонун бири – атка жайдак мингизип төркүнүнө жеткирип салуу эсептелген [104: 44, 53-б.].

Кыргыздарда минип келе жаткан атынын басыгы аркылуу көп нерсе түшүндүрүлгөн. Мисалы, кудалашкан кызын көргөнү келген жигит экинчи же үчүнчү жолку келгенинде кыздын айылына атын таскактагып жакындаса, анда анын бир нерсеге нааразы же кыздын ата-энесине ачуулуу же кудалыкты үзүүгө келгендигин түшүндүргөн [22: 56-б.]. Конок айылга кирип келе жатканда минип келе жаткан атынан түшүп, жөө басып кирген. Айылга атты чапкан боюнча же чуу коюп кирип баруу адепсиздикти, тарбиясыздыкты көрсөткөн. Өзгөчө учурларда, көбүнчө жаман кабар менен келе жатканда гана атты чаап кирип келишкен [22: 56-б.].

Кыргызда күлүк ат – үй-бүлөнүн гана эмес, уруунун байлыгы болуп эсептелинип, уруулук чатактар, калың, кун сыяктуу маселелер күлүк ат тартуулоо аркылуу чечилип келген. Чабылып жүргөн күлүк атка аялды мингизгенге, өлүк жүктөгөнгө, жүк артканга жана киши учкаштырганга тыюу салынган [76: 157-б.]. Негизинен кыргыздарда чаап жүргөн аялуу күлүккө ар бир эле адамды мингизе берген эмес. Өзгөчө ат суутулуп жаткан мезгилде аны аттын ээси, чаап жүргөн чабандес жана сууткан саяпкери гана минүүгө укуктуу болгон [204: 42-б.].

Мал ээси күлүктүн жеке өзүнө гана эмес, аны кармаган короо-жайга да өзгөчө маани берген. Тапталып жаткан күлүк атты кармаган жайды таза кармап, бейчеки кишини киргизген эмес. Көз тийүүдөн сактайт деген ишеним менен, анын жалына же куйругуна адам көрбөгөндөй кылып, көз мончок, тумар тагып коюшкан [204: 4, 23, 64, 81-б.].

Чабылуучу күлүктү чабылар алдында токуп жатканда маңдайына адам тургузган эмес. Ал эми багы, жолу кесилип калат деген ишеним менен, күлүк атты чабылуучу жайды көздөй жетелеп же минип келе жатканда алдынан адам же жаныбарды кыя өткөзбөгөнгө аракет кылышкан [20: 257-б.]. Мындан сырткары күлүк атты тушаган эмес.

Күлүк аттын ээси жана саяпкери атты таптап жаткан мезгилде жүрүм-турум эрежелерин катуу кармоого тийиш. Алар бул мезгилде калп айтканга, ичимдик ичкенге, бирөөнү алдаганга, акысын жегенге жана бирөөгө карасанатайлык жасаганга тыюу салынган. Ат ээсинин аялы, үй-бүлө мүчөлөрү да жогоруда келтирилген адеп эрежелерин сактоосу зарыл болгон [204: 8-б.].

Кыргыздарда жаңыдан сатып алган күлүк аттын тунгуч байгесинен, жаңы алган мылтык менен атып алган биринчи олжодон жана жаңы алган бүркүттүн тунгуч аңынан жанындагыларга берген эмес [115: 450-б.]. Анткени адат боюнча күлүктүн утуп алган байгесинен ат ээси жакын туугандары менен катышуучуларга бир аз таратып берген.

Маалымат топтоо мезгилинде эл арасынан «сетер жылкы» деген түшүнүктү кездештирдик. «Сетер жылкы» – ашка союулууга арналып, куйрук-жалы кыркылып, жайлоого ээн кое берилген жылкы. Аны үйүрдөгү башка жылкылардан айрымалантып, көкүлүн ак чүпүрөк менен түйүп койгон. Сетер жылкыга көпчүлүк учурда каза болгон адамдын көзү тирүүсүндө минип жүргөн аты же жакшы көргөн жылкысы тан-

далган. Аны минип же чарбага урунууга жана уурдаганга тыюу салынган. Кыргыздарда аны уурдаган адамга жамандыгы жугат, кырсык болот деген ишеним өкүм сүргөн [204: 81-б.]. Ал эми сөздүн жеке маанисине көңүл бөлсөк, К.Юдахиндин сөздүгүндө «сетер» деген сөз «ыйык» деген маанини билдирсе [158: 647-б.], К.Карасаев «Сетер – ыйык кылып эркин коё берилген мал, мунун этин да жебейт, жүнүн да албайт» [83: 244-б.] деген маалымат берген.

Кыргыздар жылкыны асыраганга, мингенге гана өзгөчө маани бербестен, атка минүүдө керектелүүчү буюмдар – ат жабдыктарга (атка минип жүрүүгө керектелүүчү буюмдар жана шаймандар) да өтө этият мамиле жасашкан. Кыргыздын ат жабдыктарына – ээр, үзөңгү, канжыга, жүгөн, нокто, чылбыр, көмөлдүрүк, басмайыл, куюшкан, желдик, тердик, ичмек, көрпөчө, ат жабуу, үртүк жана камчы кирет [21: 6-б., 85: 64-б.].

Аларды аттаганга, тебелегенге жана бут менен тээп жылдырганга тыюу салышкан. Айрыкча «койнуңда жатып билинбейт, аялдан өткөн душман жок, колунда жүрүп билинбейт, камчыдан өткөн жолдош жок» деп камчыга абдан маани беришкен. Аны аттабайт, тебелендиге таштабайт жана ар бир үйдө, өзгөчө эркек адам жок үй-бүлөнүн төрүндө дайыма камчы илинип туруусу керек деп эсептелген [204: 2-б.].

Камчыны үйдө да, сыртта да бүктөп кармайт. Эч убакта тыштан кирген адам үйгө камчысын кошо сүйрөп кирбейт. Камчыны сүйрөп кирүү – душмандыктын, кектин белгиси. Үйгө кирип келген адам камчысын бүктөп кармап, боз үйдүн кире беришинин сол тарабындагы керегеге кыстарып же керегенин башына илип койгон. Же аттан түшүп, үйгө жакындап келе жатканда өтүгүнүн кончуна салып койгон. Ал эми адамдын камчыны үйдөн бүктөбөй кармап чыгып кетүүсү нааразычылыкты билдирген [204: 2-б.]. Бул боюнча К.Юдахин сөздүгүндө «камчысын кошо сүйрөп кирди» деген сөз тизмегин мисал катары келтирип, ага мындайча түшүндүрмө берген «это значило, что вошедший не примирился с хозяином, затаил против него злобу. Обычай требовал, чтобы при входе в юрту вошедший повесил свою плеть на левой от входа стороне юрты» [158: 337-б.].

Узак жолго аттанып жатып, колундан камчыңды түшүрүп алуу – кыргыздарда жамандыктын белгиси катары каралган. Мындай учурда камчынын ээси атынан түшүп, камчыны өзү алыш керек. Эгерде андан

мурун камчыга башка бирөөнүн колу тийип кетсе же алып берип койсо, анда камданган жолго аттанбай, үйдө калуу керек деп эсептешкен [130: 74-б.]. Ал эми кимдир бирөө камчы таап алса, анын жолу болот же иши оңолот деп жакшылыкка жорушкан.

Кымыз – жылкынын сүтүнөн жасалган барктуу суусундук. Кыргыздарда өкүм сүргөн адат боюнча бээ байлаган адам келген кишиден кымызын бекитпейт жана сунулган кымызды ичпейм деп баш тартпайт. Эгерде бээ саап, кымыз жасаган үйгө киши келип, ал учурда кымыз жок болуп калса, үй ээси милдеттүү түрдө сабанын түбүндө калган кымыздын көрөңгөсүнөн бир аз куюп келип келген кишиге ооз тийгизет [204: 163-б.]. П.Кушнер кыргыздардын кымызга болгон мамилеси тууралуу төмөндөгүдөй жазып кеткен: кыргыздар кымыздын бир тамчысын жерге тамызбай өтө этияттап ичишкен. Аларда кымызды аягына чейин ичпей калтырып коюу эң чеки иш деп эсептелинип, ал эми аны ичип бүткөндөн кийин, идиштин түбүндө калган калдыгын төгүп салуу эң чоң күнөө болуп саналган [108: 33-б.].

Уйга байланышкан ишенимдер, тыюулар. Талас районунун Кара-Ой айылынын тургуну Жантелиева Төрөкандын маалыматы боюнча, кыргыздарда уйдун үйдөн качып кетиши жаман белги болуп саналган. Мисалы, үй-бүлө кошумча, калың же сүт акы катары уй алса, ал келген жерине кайра качып кетсе, аябай жаман жышаан болуп саналып, муну үйдөн бирөөнүн каза табышы мүмкүн деп жамандыкка жорушкан. Ал эми качып барган уйду биринчи ээси кайрадан кайтарып бербөөгө тийиш.

Уйду желинге урбайт, теппейт жана ыпылас кол менен кармабайт [204: 9, 45-б.]. Саай турган адам уй саардан мурун сөзсүз түрдө колун жууп, андан соң «бысмылла» деген сөздү айтуу менен саанды баштоого тийиш.

Кыргыздарда сүтү чатырап толуп турган уйдун желинине суктанып, көз артууга тыюу салынган. Буга адамдын көзү тийип, уйдун желини сезгенип калат же малдын өзүнө, болочоктогу төлүнө зыян келет деген ишеним себеп болгон. Анткени, көпчүлүк учурда сүттүү уйлар тууй турган маалына жакындап калганда, сүт толгон желинин көлөмү адаттагыга караганда салыштырмалуу чоңураак болгон.

Ал эми уй жаңы тууганда өзүнүн чөбүн жеп алса, сүтү аз болуп калат же сүтү кайтып кетет деп, аны эл баспаган жерге көмүп же итке берип коюшкан. Мындай ырым казактарда да жасалган [26: 199-б.].

Жогорудагыдай уйдун желини сезгенип калат деген ишенимдин негизинде, сүткө уруна турган идиш-аяктарды булганыч, кир кармабаганга жана сүт азыктарын ысырап кылбаганга аракет кылышкан [204: 9, 45-б.].

Эгерде уйдун желини сезгенип калса, эл арасында андан арылуунун ар кандай ыкмалары өкүм сүргөн. Мисалы, кыргыздарда каза болгон кишини жууган ак чүпүрөктү атайын жууп сактап коюшуп, аны ырымдап, ар кандай учурларда пайдаланган. Өзгөчө ал чүпүрөк уйдун желини сезгенип калган учурда кеңири колдонулган. Аны оң колго алып, чүпүрөк менен уйдун эмчегин «менин колум эмес, Умай эненин, Батма, Зууранын колу» деп үч жолу сылайт. Мындай иш-аракет уйдун эмчегинин шишиги тегиз тараганча кайталанган [204: 7, 46-б.]. Айрым информаторлордун маалыматы боюнча, мындай ырымды бала эмизген аялга да колдонушкан.

Дагы бир кеңири жайылган ыкмалардын бири – муздак суу менен сезгендирүү. Идишке куюулуп келген муздак суудан оң колуна кочуштап, уйдун желинине үч жолу чачышкан. Адатта минтип ырымдоо үч күнгө созулган. Сезгендирүү кыргыздардын салттык турмушунда адам ооруганда да кеңири колдонулган.

Жогоруда келтирилген ыкмалардан тышкары, уйдун желини сезгенгенде, кыргыздар төмөндөгүдөй ырымды колдонуп келишкен. Уй сааган аял уйдун саала турган тарабына туруп, оң бутун алгач уйдун желинине, андан соң жерге тийгизген. Бул кыймылды үч жолу кайталаган. Мындай ырымдоо үч күнгө созулуп, эртең мененки жана кечки саандан кийин жасашкан. Бул ырым жер ооруну, жаман нерселерди тартып алат деген ишенимдин негизинде аткарылган [204: 7-б.].

Төөгө байланышкан тыюулар. Кыргыздар чарбасында төөнү аз пайдаланышкандыктан, жылкы жана уйга салыштырмалуу аны менен байланышкан тыюулар аз кездешет. Төө дээрлик байлардын гана чарбасында кездешкен [108: 25-б.]. Ага байланышкан эл арасында кеңири жайылган тыюулардын бири – боюнда бар аялга төөнүн этин жегенге тыюу салуу. Буга эл арасында төө этин жеген кош бойлуу аял баласын адаттагыдай тогуз ай эмес, андан узак, он эки айга чейин көтөрүп калат

деген ишеним себеп болгон. Ошондуктан, боюндагы баласын мөөнөтүнөн ашыгыраак көтөрүп калган аял кишиге «төөнүн этин жеди беле» деп айтып коюшкан [204: 13, 45, 87-б.].

Мындай тыюу казак, өзбек элдеринде да катуу сакталган. Казактарда төрөтү мөөнөтүнөн кечиккен аялдар, төрөтүн тездетүү максатында жаткан төөнүн мойнунан атташкан. Өзбектерде мындай учурда төөнүн жолун кесип өткөн же алдынан сойлоп өтүшкөн [26: 196-б.].

Ал эми А.Мырзакметовдун маалыматы боюнча «эгерде аны күйөөсү экөө тең жесе зыяны жок делет. Ошондуктан үй ээси аялы жүктүү кезинде кайсы бир жерден төөнүн этин жесе, бир кесимди сөзсүз түрдө үйүнө ала келген. Дегеле аны айрым учурларда гана жешкен. Адам төөнүн этин бир жылда бир жолкудан ашык жебеш керек деген чектөө болгон. ...Кыргыздар төөнү өзгөчө маанилүү учурларда – Мекеге зыярат кылганы жөнөгөндө, чогулуп түлөө өткөргөндө же ханды такка отургузганда гана союшкан» [199: 25-26-б., 33: 30-31-б.].

Кыргыздарда төө тууганда киндиги түшсүн деп жети күнгө чейин эч кимге от бербей, ал эми оозандырып эмизмейинче үй ээси эч кимди тайлак менен төөнүн ортосунан өткөргөн эмес [76: 157-б.]. Мал ээсинин мындай иш-аракетине Ф.А.Фиельструптун эмгегинде төмөндөгүдөй түшүндүрмө берилген «төө туугандан кийин үч күнгө чейин иңген менен тайлактын ортосунан өтүүгө болбойт. Антпесе энеси баласын жерип, эмизбей коюшу мүмкүн» [148: 191-б.]. Ал эми энесинин жүгү жеңилдеп калсын деген ишеним менен, төө ургаачы тууса да эркек тууду деп айтышкан [76: 158-б.].

Мал төлдөп жаткан мезгилде жана жаш төлгө байланышкан тыюулар. Кыргыздарда мал төлдөп жаткан учурда өтө көп ырым-жырымдар жана тыюулар колдонулган. Бул мезгилде мал союлбайт жана туз, сүт, эт азыктарын, өзгөчө малдан алынган же малга бериле турган азыктарды «төлдүн киндиги катсын» деп эч кимге берген эмес. Мал төлдөп жаткан мезгилде мал ээлери кирибегенге, кир жуубаганга, акты (сүт азыктарын) эшикке чыгарбаганга аракет кылышкан [204: 3, 14, 45-б.].

Мал төлдөп жаткан мезгилде мал ээси короосунун чекесин тегерете ала аркан таштап коюп, короого бейчеки кишини киргизген эмес. Негизинен кыргыздарда кечинде мал жайыттан келип короодо турганда, үй ээси башка кишини короого киргизбегенге аракет кылган [204: 8-б.].

Жаш төлдү санабайт, суктанбайт жана бөтөн кишиге көрсөтпөйт [204: 9, 43, 56-б.]. Бирөөнүн малы төлдөп жаткан мезгилде, ээсинен уруксатсыз аралабайт. Мындай тыюуларга кыргыздардагы «бирөөнүн сөзүндө бар, бирөөнүн көзүндө бар», көзү тийип кетет деген ишеним себеп болгон.

Кыргыздардын салттык турмушунда кой-эчки сыяктуу майда жандыктын эгиз туушу көнүмүш адат катары кабыл алынса, бодо малдын – жылкы, уйдун эгиз туушу жамандыктын, кырсыктын белгиси катары эсептелген. Бээси же ую эгиз тууган мал ээси туулган төлдүн экөөн тең баккан эмес. Мындай учурда болочокто боло турган кырсыктан арылуунун жолун издеп, ар кандай ырым-жырымдарды жасашкан.

Эл арасында колдонулган ырымдардын бири туулган төлдүн сыңарын (алардын бирин) бирөөгө энчилеп коюу эсептелет. Көпчүлүк учурда мал ээси эгиздин бирин жакын туугандарынын бирөөсүнө энчилеп койгон. Кээде айылдагы бей-бечарага берип койгон учурлар кездешкен [204: 15, 53-б.]. Мындай учурда туулган төл бир аз торолгондон кийин энчиленген адамга берилген. Маалымат топтоо мезгилинде бул тыюунун бүгүнкү күндө да турмушта колдонулгандыгына күбө болдук.

Кээ бир аймактарда туулган эгиздин экөөн тең мал ээси бакпай, аларды сөзсүз түрдө жакын туугандарынын белгилүү бир катмарына (кыз тарапка же таяке тарапка) энчилеп берүү эрежеси сакталган. Мисалы, Жумгал районунун Доскулу айылынын тургуну Бакенов Бекбоонун ую эгиз тууганда, ал бирин кызына, экинчисин эжесинин кызына энчилеген [204: 42, 75-б.].

Кочкор районунун Кочкор айылынын тургундары Шапаев Расабек менен Алиаскарова Нурбүбүнүн айтуусу боюнча, уй эгиз тууса музоолордун биринин оң кулагын, экинчисинин сол кулагын кесип салган же биринин оң кулагын, экинчисинин сол кулагын көзөп койгон [204: 173-б.].

Ал эми Кыргызстандын түштүк аймагында А.Мырзакметовдун маалыматы боюнча «уйдун эгиз туушу жамандыктын белгиси катары каралган. Андай учурда бул кабарды эч кимге угузбай, эгиз музоолорду чоочун көзгө көрсөтпөй, сыртка бирөөсүн гана алып чыгып байлаган. Зеңги Бабага атадым деп, торолгондон кийин бирөөсүн союп, этин элге тараткан. Кээ

бир мезгилде дароо эле бирөөгө, адатта тага журтка энчилеп берип ийген. Кээде молдого алып барып берген учурлар да кездешкен» [171: 41-б.].

Көпчүлүк маалымат берүүчүлөр, бодо малдардын ичинен бул көрүнүш уй баласында кезигээрин, ал эми жылкынын эгиз туушу өтө чанда көрүнүш экендигин жана алардын эч кимиси аны көрбөгөндүгүн айтты. Ал эми биз жогоруда сөз кылган ырымдар негизинен уй эгиз тууганда колдонулган. Ал эми жылкыдан туулган эгиз төлгө уйга салыштырмалуу катаал ырымдар колдонулган.

Ысык-Көл облусунун Тоң районунун тургуну Алиева Турсунбүбүн маалыматты боюнча, эгерде жылкы эгиз тууган болсо, эгиздин сыңарын туулары менен жамандыктын белгиси катары кабыл алып, кежигесинен муздап, жерге көмүп салышкан [204: 49-б.]. Ал эми адатта мал тамак алдынан мууздалары белгилүү.

Кыргыздардын салттык турмушунда эгиз кулундун түгөйүн муздап салуудан тышкары, төмөндөгүдөй ыкманы колдонушкан. Талас облусунун Манас районунан алынган маалыматтар боюнча, шар аккан чоң суудан эгиз тууган бээни минип же жетелеп өтүшкөн. Энесин ээрчиген кулундар агын сууга кошо кирген. Көпчүлүк учурда жаңы туулган алсыз кулундарды суу агызып кеткен, ал эми аман калганын асырап алышкан [204: 4, 62-б.].

Кыргыздар малдан тышкары мал кармаган короо-жайга жана малга урунган «желе» (кулун байлоого ылайыкталып тартылган жоон аркан) [85: 168-б., 158: 245-б.], «көгөн» (козу-улак же кой-эчки тизилип байлануучу керме жип) [85: 249-б., 158: 414-б.], «нокто» сыяктуу буюмдарга өзгөчө мамиле жасашкан. Алсак, мал ооруп калат же мал тукуму, ырыскы ооп кетет деген ишеним менен мал короого даарат ушатканга, акырчикир, жаман нерсе төккөнгө тыюу салышкан. Ошондой эле мал байлаган көгөндү, желени аттап же кырккан эмес. Өзгөчө, боюндагы баласынын мойнуна киндиги оролуп калат деген ишеним менен кош бойлуу аялдын аркан, жип, көгөн, желени аттоосуна тыюу салышкан [204: 1-б.]. Кыргыздардын мындай буюмдарга болгон мамилесин К.Карасаев өз эмгегинде төмөндөгүдөй белгилейт: «кыргыздар жип, аркан менен мал байлаган, ат аркандаган, көгөн жасап козу, желе жасап кулун байлаган. Көчкөндө аркан, жип менен унаага жүк арткан. Кыргыздар ошол мал байлаган жипти аттаган эмес. Анткени, ал касиеттүү болуп саналган. Уруулар

гана мал уурдаганда ошол ала жипти кыркып, аны аттап, тебелеп жүрүп уурдаган. Ыйык нерсени кордогон» [82: 34-б.].

Казактарда да аталган буюмдар ыйык деп эсептелинип, мал ээси эч качан өз эрки менен аларды башка бирөөгө берген эмес. Кедейликке алып келет деген ишеним менен, өзгөчө аял кишиге желени жана укурукту аттоого тыюу салышкан [26: 200-б.].

Кыргыздарда энчи, кошумча, калың, сүйүнчү, сүт акы¹ сыяктуу алыш-бериш мамилелери дайыма мал менен ишке ашырылып, эмгек акы көпчүлүк учурда мал менен төлөнгөн. Малың башка бирөөгө берип жаткан учурда же сатып жатканда анын ноктосун, мойнундагы жибин кошо бербей, мал ээси сөзсүз түрдө өзүнө алып калган. Мындай тыюу мал тукуму, ырыскы ооп кетет деген ишеним менен байланышкан [204: 29-б.]. Талаа маалыматтарын топтоо мезгилинде, бул тыюунун бүгүнкү күндө да айыл жергесинде катуу кармаларына күбө болдук.

Кыргыздардын салттык турмушунда ар бир үй-бүлөнүн мал тукумунун башы деп эсептелген малы болгон. Ал адатта бодо мал, көпчүлүк учурда жылкы болгон. Аны үй ээси, үй-бүлө мүчөлөрү башка малдарга салыштырмалуу аздектешип, мал тукуму, ырыскы, кут ооп кетет деген ишеним менен, ал малды сатпаганга, бирөөгө бербегенге жана сойбогонго аракеттенишкен. Эгерде ал мал бир жерин сындырып же чөпкө уулануу сыяктуу кокустуктар болуп, аны союуга туура келсе, соер алдында үй ээси же анын аялы атайын ар кандай ырым жасаган. Мисалы, малдын куйругунан, жалынан же жүнүнөн бир тутам жулуп короонун көмүскө жерине катып коюшкан же малдын шилекейин алып мал ээси же анын аялы кийиминин оң, сол жакасына сыйпап ырымдашкан. Кээде ал малдын шилекейин башка малдарынын башына сүртүп коюшкан [204: 152, 74, 131-б.]. Мындай иш-аракеттер башка жакшы малын саттаарда, бирөөгө берерде же соердо да тукуму үзүлбөсүн деген ниет менен жасалган.

Мындай ырым кыргыздардан тышкары түрк тилдүү элдердин көпчүлүгүндө өкүм сүргөн. Алсак, каракалпактарда үйдөгү малын сатып

¹ *Сүт акы* – кызын турмушка узаткан энеге кудасы тараптан калыңдан сырткары бериле турган мал. Адат боюнча сүт акы катары бир бодо мал (жылкы, уй), көпчүлүк учурда уй баласы берилген (М.Д.).

жатканда, сатылган мал менен кошо кут, бакыт кетип калбасын деп, мал ээси анын жүнүнөн бир аз алып калган [177].

Кыргыздарда «мал боор эт менен тең» деп айтылган. Бирок, малы өлгөндө ээсинин өтө кайгыруусу начар касиет катары каралып, мындай учурда «жакшы мал өлсө жанга сеп», «чыгаша болмоюн, киреше болбойт», «жакшы мал жанга аралжы», «баштан-көздөн садага», «малга көрүнүштүр» деп жооткотуп коюшкан [204: 2, 7, 73-б.]. Анткени өлгөн мал менен кошо бардык жамандык, кырсыктар чыгып кетсин деген түшүнүк, ишеним болгон.

Жут, жаратылыш кырсыктары, ар кандай оорулар сыяктуу карышкырлар мал башына абдан коркунуч келтиришкен. Көчмөн кыргыздарда карышкыр тууралуу сөз кылганда, аны аталышынан айтпай, «кашабан», «шүмшүк», «ит-куш», «көркоо» сыяктуу аттар менен атап келишкен. Буга карышкыр угуп коюп, малга кол салат деген коркунуч себеп болгон [204: 1-б.]. Этнографиялык маалыматтарды топтоо мезгилинде бул тыюунун бүгүнкү күндө мал чарбасы менен алектенген тоолуу айылдарда жашаган кыргыздарда сакталып калгандыгына күбө болдук.

Кыргыздарда мындай бир нерсенин атын айтууга тыюу салуу кеңири кармалган. Мисалы, кээ бир оорулардын жана кечинде жаңы төрөлгөн наристенин атын айтпоо сыяктуу ишенимдерди келтирсек болот. Ошондой эле, жайыттагы малга карышкыр тийбесин, ит-куштун жаагы карышып калсын деген ишеним менен, кечинде жатарда балдардын чечкен кийиминин жеңин учунан бууп коюшкан [204: 1-б.].

Жыйынтыктап айтсак, мал чарбачылык менен алектенген көчмөн кыргыздарда мал багуу, андан алынган азыктарды иштетүү, жаратылыштын ар кандай шарттарында малды асыроо жана түрлүү оорулардан мал башын аман сактап калуунун ар кандай ыкмалары кылымдар бою иштелип чыгып, алар муундан-муунга берилип келген. Ал ыкмалар өз ичине көп сандаган тыюулардын, ишенимдердин жана ырым-жырымдардын тобун камтып, кыргыздардын күнүмдүк турмуш-тиричилигинде катуу кармалган жана бара-бара алардын мал менен аралашууда колдонулган жүрүм-турум маданиятынын иштелип чыгышына негиз болгон.

Бирок, бүгүнкү күндө алардын басымдуу көпчүлүгү кыргыздардын жашоо образынын өзгөрүшү менен, дүйнөлүк маданияттын таасири

астында кыргыздардын башка улуттук баалуулуктары сыяктуу унутулуп, колдонуудан чыгууда. Ал эми сакталып калган тыюулардын, ырымдардын түпкү мааниси унутулган.

2.4. Тыюулар

Кыргыздардын күнүмдүк турмуш-тиричилигинде көп сандаган тыюулар колдонулган. Аларды колдонулушуна карата төмөндөгүдөй топторго ажыратып карадык:

Идиш-аякка, үй жана аңчылык буюмдарына тиешелүү тыюулар. Арканды, ала баканды, капканды жана суу көтөргөн баканды аттабайт. Кочкор районунун тургуну Токбаев Акматбектин жана Ат-Башы районунун жашоочусу Борбашова Кенженин маалыматы боюнча кыргыздарда жогорудай курамында «кан» деген сөз катышкан буюмдарды аттаган эмес [204: 93, 101-б.]. Ал эми А.Мырзакметовдун маалыматы боюнча, «тескери толгоодон коркуп, келиндер баканды аттаган эмес» [199: 23-б.].

Мындай тыюу башка түрк элдеринин күнүмдүк турмуш-тиричилигинде кездешкен. Мисалы каракалпактарда бакан ыйык деп эсептелинип, андан аттап же секирип өтүүгө тыюу салынган, анткени мындай иш-аракет адамдын ден-соолугуна зыян алып келиши мүмкүн деп эсептелген [177].

Бирөө ийне сурап келсе, сапталып турган учугу (жиби) менен кошо бербейт, анткени ошол ийненин ээси болгон аялдын уздугу кошо кетип калат. Ошондой эле кыргыздарда кыз ийнеге жипти узун саптаса алыс жакка, кыска саптаса жакын жерге турмушка чыгат деп коюшкан [204: 51-б.].

Казанды көмкөрбөйт. Бул тыюунун эл арасында ар кандай чечмелөөсү бар. Айрым маалыматтар боюнча, казан көмкөрүлүп турганда, бетине ырыскы түшпөй, ырысың кем болуп калат [204: 57-б.]. Ал эми кыргыздарда «казаны көмкөрүлүп оттон түшүп калыптыр» деген сөз айкашы «ачка калыптыр» деген маанини билдирген.

Казанды теппейт, жоготпойт. Деги эле тамак-ашка колдонулган идиш-аякты тепкенге жана ыргытканга тыюу салышкан. Буга ошол үйдүн куту, ырыскысы качат деген ишеним себепкер болгон. Ал эми идишти башына кийбейт, мындайда кымбатчылык болот деп жорушкан.

Тамактануу мезгилинде чай ичкен чыныны, тамак куюлган идишти колдун сырты менен түртүп жылдырбайт, мындай жосун ырыскынды түрткөнгө барабар.

Түңкүсүн кир идиштерди жуубай калтырбаш керек, шайтан ара-лайт; идишти арыктагы агып жаткан сууга жуубайт, ырыскы суу менен агып кетет; идиш-аякты тамактын калдыгы менен кошо жуубайт. Алгач аны башка идишке кол менен шыпырып алып, андан кийин идиш-аякты жуу зарыл, кесир болот [204: 51-б.].

Кокусунан идиш сынып калса, кимдир бирөө шашып келе жатат деп жоружкан. Адатта анын сыныктарын чогултуп, ага үй-бүлөнүн бир мүчөсүнө, көпчүлүк учурда жаш балага үч түкүртүп, башынан үч жолу тегеретип *«баардык кырсык ушу менен кетсин»* деп ыргытып жиберет.

Шыпыргыны тик тургузуп койбойт. Маалымат топтоо мезгилинде бул тыюунун бир нече чечмелөөлөрүн жолуктурдук: анткени, анын тилеги жаман болот, башкача айтканда ушул үйдө кыз-келин болбосун, мен сүзүлүп эле бурчта турайын деп тилейт [204: 13-б.]; үй ээсинин аялынын өлүмүн тилейт; ошол үй-бүлөгө жамандык тилейт; үй ээсинин душманы көбөйөт, көтөрүлүп, башына чыгат.

Шыпырындыны чогулткан бойдон таштап койбой, ошол замат төгүү керек. Анткени, ошол үй-бүлө тууралуу ушак-айың көбөйөт жана ал – жин-шайтандардын түнөгү, уясы. Ошондой эле ага олтурбайт, *«мени шыпырып тазалады эле, кайра чакырды»* деп, шайтан үйүр алат [204: 57-б.]. Шыпырынды менен оттун күлүн чогуу чыгарбайт, жамандык менен жакшылык, тактап айтканда өлүм менен той бир келип калат.

Шыпыргыга олтурбайт, аттабайт жана үйдүн төрүнө чыгарбайт. Аны менен кишини урбайт, суу чачпайт, кишиге дарт жугат.

Төргө жана кишиге карай шыпырбайт. Ырыскыны шыпырып салат деген ишеним менен караңгыда үйдү, короо-жайды шыпырууга тыюу салышкан жана ошол маалда шыпырындыны эшикке төккөн эмес [204: 39-б.].

Куран окулуп жаткан мезгилде дасторкондо бычак турбаш керек, анткени багышталган кишиге ушул бычак тийип калат [204: 57-б.] же батаны кесип кетет деген ишеним өкүм сүргөн.

Кууругучтун (арпа, буудай кууруган) башын өйдө каратып койбойт, кымбатчылык болот; кычкачты аттабайт, аны менен кишини чап-

пайт; моюнга кур, жип салбайт, анты болот; көсөө менен тап бербейт, мал кайтарбайт; кетменди тебелебейт; тулга, туткуч, түпкүчтү аттабайт, тебелебейт, тээп жылдырбайт; темирди аттабайт, ага заара кылбайт; тамак-ашка колдонгон чөмүч менен итке аш куйбайт; сынык күзгүгө көрүнбөйт; кайчыны эшиктин башына илбейт.

Үйдүн эшигин кулачтабайт, теппейт. Эшиктен кире турган ырыскыны тээп, үйдүн куту кетет; үйдүн дубалын теппейт.

Босогодо туруп учурашпайт, коштошпойт. Үйгө кирбей туруп, босогодон сүйлөбөйт. Босогого турбайт, отурбайт жана аны баспайт. Босогону душман киши басат [204: 32, 51, 57-б.].

Жылуу керчилик мезгилде боз үйдүн эшиги дайыма ачылып турган. Ал эми үйдөн кимдир бирөө каза болуп аны акыркы сапарга узатуу каадасы болуп жатканда боз үйдүн эшиги дайыма жабылып турат. Кадимки күндөрү боз үйдүн эшиги жабык турса кичүүлөрү эшик ачып, улуулар кирген. Үйдөн чыгып жатканда да кичүүлөр эшикти ачып, улууларды чыгарган. Ал эми мындай жамандык болгон учурда боз үйдүн эшигин ар ким өзү ачып кирип, ачып чыккан [204: 2, 76-б.]. А.П.Смирновдун маалыматы боюнча, эгерде кыргыздарда боз үйдүн эшиги ачык турса, демек үй ээси үйүндө, үйгө кирүүнү каалаган ар бир адам кире берген. Ал эми жабык болсо, үй ээси үйүндө жок же уктап жаткан болот же жөн эле конок кабыл алгысы келген жок. Ал эми эшиги жабылып турган боз үйгө кирип баруу адепсиздик болуп эсептелген [137: 9-б.].

Аш тактаны бийикке койбойт; супараны улагага илбейт; такта, үбөлүктү тике койбойт, жаманчылак болот же аялга зыян келет; үбөлүк менен кишини урбайт, тап бербейт; жайнамазды, супараны тебелебейт.

Күүгүм талаш, караңгы менен жарыктын ортосунда, үйдөн бир нерсе чыгарып эч кимге бербейт, анткени үйдөгү ырыскыны талашат, алып кетет.

Балтанын мизин жогору каратып койбойт; бычакты чалкасынан койбойт, капысынан мал союлат, малы өлүмдүү болот; кетменди чалкасынан каратып койбойт, түшүм начар болуп калат.

Адамга бычакты жана огу жок болсо да мылтыкты кезебейт, анты болот. Мылтыкты аттабайт, тебелебейт, бут менен тээп жылдырбайт жана көрүнгөн кишиге карматпайт. Анын үйдө дайыма илинип турган орду болот.

Жыйылган жүктүн үстүнө олтурбайт; жүктү кулабагандай, түз кылып, жакшы жыюу керек. Кыргыздар жүк куласа «*жаманчылык болбо-со экен*» деп кооптонгон [204: 75-б.]. Бул тыюунун мааниси боюнча кайчы пикирлер кездешет. Кээ бир маалыматтар боюнча, жүк куласа ошол үйдүн кызы күйөөгө кетет.

Жууркандын баш жагы жана аяк жагы болот. Баш жагын тебелебейт, аягын бүкпөйт [204: 9-б.]. Жаздыкты ыргытпайт, аттабайт, тебелебейт. Кечинде жатууга салынган төшөктү эртең менен жыйбай койбойт. Ишеним боюнча, салынган төшөктүн тилеги жаман болот. Ал «*дайыма жайылып турсам, үстүмдө оорулуу адам онтоп жатса*» деп тилейт дейт [169: 40-б.].

Комузду аттабайт, теппейт жана көмкөрөсүнөн койбойт.

Тамак-ашка байланышкан тыюулар. Кыргыздардын тамактануу маданиятында тамактардын эң улугу, ыйыгы болуп нан эсептелген. Алардын турмуш-тиричилигинде нанга байланышкан көптөгөн тыюулар жана ырым-жырымдар колдонулган. Алсак, нанды тескерисинен койбойт, бир колдоп сындырбайт, салаалап кармабайт жана нандын үстүнө эч нерсе койбойт. Нанды, нандын күкүмүн, камырды жана супараны аттабайт, тебелебейт. Куран окутууга арналып жасалган нанга бычак түшүрбөйт, бетин чекпейт [204: 40-б.].

Мындай тыюулар Ван аймагында жашаган памир кыргыздарында да сакталган. Мисалы, нанды ысырап колдонууга, дасторконго ыргытып коюуга, үстүнөн аттап же тепсеп кетүүгө, көмкөрөсүнөн коюуга, нан күкүмдөрүн жерге түшүрүүгө жол берилген эмес. Мындай кемчиликтер адамдарды жокчулукка алып барат деп ишенишкен [194: 38-б.].

Нанды күйгүзбөй, жегиликтүү кылып жакшы жасоого аракеттенишкен. Анткени кыргыздарда «*наны оңолмоюнча, иши оңолбойт*» деп коюшкан.

Кечинде бүтүн нанды сындырбоого аракеттенишкен. Буга нан түнү менен Меккеге барып келет, сынык нан жетпей орто жолдо калат деген ишеним себепкер болгон [204: 153-б.].

Кыргыздарда нан кырсыктан, жамандыктан коргоочу касиетке ээ деген ишеним жашаган. Мисалы, узак жолго чыккан адамды бөөдө кырсыктан, жаман нерселерден сактасын, жолу шыдыр болсун деп жанына нан салып беришкен. Жаш баланы үйгө жалгыз калтырганда же ал түн

ичинде коркуп тынч уктай албаган учурда жаздыгынын алдына нан же бычак жаздап койгон. Кээде адам алыс сапарга кетип жатканда атайын нан жасап, андан кетип жаткан адамга ооз тийгизип, кайра ал сапарынан кайтып келгенче «*насип күтөт*» деп катып койгон. Алсак, Нарын облусунун Кочкор районунун тургуну Балтабаев Амандын айтуусу боюнча, ал аскерге кетерде апасы атайын ага арнап бир топоч бышырып, анын чекесинен баласына ооз тийгизип, алып калган. Аман агай үч жыл Украинада аскердик кызмат өтөп келгенге чейин нанды сактап жүргөн. Бирок, баласы кайтып келгенде кайра ал нандан ооз тийгизген эмес [204: 76-б.]. Ал эми кээ бир маалыматтар боюнча кайра сапарынан аман-эсен кайтып келген адамга сакталган нанды милдеттүү түрдө шорпого же чайга жумшартып беришкен.

Мындан сырткары адамдар өзүнүн актыгын далилдеш үчүн нан кармап карганышкан.

Кыргыздарда кандайдыр бир кырсыктан, жаман окуядан кутулганда, же көптөн күткөн иши орундалганда жети же тогуз топоч жасап таратышкан. Аны тааныш эмес кишиге бербейт. Себеби, ал кишинин жакшы же жаман экендигин билбейт. Анткени, жасаган адам ниети бузук кишиге бербөөсү зарыл деп эсептелген. Жеген адам топочту сөзсүз түгөтүшү керек жана жакшы тилегин билдирүүгө тийиш [204: 125-б.] .

Туз сурабайт, туз – шор, бирөөнүн шорун сурап алып жатасың. Алган күндө да кайтарып берүү керек. Ошондуктан, кыргыздар башка журтка көчүп жатканда, баардык шорубуз ушул жерде калсын деген мааниде, эски журтуна, коломтонун жээгине тузун таштап кеткен. «*Ак болуп көчтүм, ак болуп барайын*» деп, эски журтуна таштанды калтырбай жакшылап тазалап кетишкен [204: 149-б.].

Тузду төкпөйт, тебелебейт, чачпайт. Ишеним боюнча, туз төгүлсө ошол үйдө уруш же пикир келишпестик болот. Ошондой эле кыргыздар айрым учурларда өзүнүн актыгын далилдөө үчүн туздан атташкан. Бул тууралуу К.Юдахин мындай маалымат келтирет: «*туз атта*» – один из видов клятвы, чтобы доказать свою правоту, «*тузга сий*» – клясться в правоте своей, своей невинности. Эта клятва являлась самой сильной, самой страшной [158: 762-б.].

Күрүчтү жерге түшүрбөйт, тебелендиге таштабайт, анткени күрүч – *«бейиштин тамагы»*. Ошондой эле аны жууган сууну эл баспаган жерге төгүшкөн.

Таңкы насипти таштабайт, ошол күнү жолуң болбой же ишин жакшы жүрбөй калат.

Түнкүсүн нандын, тамактын, суунун оозун ачык калтырбайт, шайтан аралайт; чайдын түбүн төкпөй ич, ырыскыңдан айрыласың; чайдын чамасын булганыч жерге төкпөйт.

Кыргыздарда сүттөн жасалган азыктарга өтө аяр мамиле жасап, сүттү жана сүт азыктарын жалпы жонунан *«ак»* деп аташкан [158: 37-б., 85: 25-б.]. Уйдун желини чоочуп калат же сүтү кайтып кетет деп акты колдон келишинче төгүп албоого аракеттенишкен. Эгерде сүт, айран же кымызды кокусунан жерге төгүп алса, төгүлгөн актан үч жолу алып кийиминин жакасына *«ак жалгасын»* деп сүйкөп коюшкан. Кишинин кийимине кокусунан ак төгүлүп кетсе, жакшы жышаан болуп эсептелинип, мындай учурда да *«ак жалгасын»* деп айтышкан [158: 220-б.].

Эгерде ириген сүттүн көк суусун төгүүгө туура келсе эл баспаган жерге же агын сууга төгүп жиберген. Ал эми айран, сүт, кымыз куюлган идишти жууганда, суусун көрүнгөн жерге төкпөй итке куйган же агып жаткан сууга чачып жиберген же коломтонун жээгине чачып койгон [204: 29-б.]. Мындан тышкары кыргыздарда сүттү – *«көктүн суусу»* деп атап коюшкан [110: 69-б.]. К.Карасаевдин билдирүүсү боюнча, *«жайындагы сүттү кыргыз бекеринен табылгандай көрүп, аны «көктүн суусу» деп коер эле. Көктүн суусун адамдардан аяган эмес»* [82: 252-б.].

Караңгыда сыртка ак алып чыккан эмес жана кеч киргенден кийин бирөөгө ак берилген эмес. Өтө зарыл же кыйбас адамы болуп, берүүгө туура келип калса, сүттүн үстүнө оттун күлүнөн чымчып салып же суу тамызып же үстүнө нан салып жана сөзсүз түрдө бетин жаап берген. Конок болгон жерден түнү кешик алып чыкканда да тамактын бетин жаап же жогоркудай ырымдарды жасашкан [204: 2, 29, 46-б.].

Кыргыздарда ар кандай себептер менен түлөө өткөрүшкөн. Алардын бири бир адам алыс сапардан кайтып келгенде, катуу оорудан айыкканда, кырсык болгондо ага арнап өткөрүшкөн. Түлөө кимге арналып өткөрүлсө, ал адам союлган жандыктын этинен ооз тийбейт, шор-

посун ичпейт. Түлөөгө арналып союлган малдын этинен үйгө эч нерсе калтырбайт, терисин бей-бечарага же сураган адамга берет [204: 3-б.].

Жаш балага байланышкан тыюулар. Баланы башка чаппайт. Башты кор тутсаң, башка чукак болуп каласың. *Башка чукак* – таптакыр балдары жок же кыздары бар, бирок эркек баласы жок адамга карата айтылган сөз [158: 874-б.].

Наристени киринткен сууну тебелендиге жана караңгыда сыртка төкпөйт. Аны эл баспаган жерге же тамдын бооруна чачып жиберет.

Наристенин чачын алгандан кийин тебелендиге таштабайт, чогултуп жаздыктын ичине салып же мөмөлүү дарактын түбүнө көмүп коет.

Бешик кыргыздардын эң ыйык, аздектеп пайдаланган буюмдарынын бири. Бешик сатып алып жаткан адам сатуучу менен соодалашпай, сатуучунун сураган акчасын берет. Сатуучу да баасын ашырбай өз наркын айтуусу керек.

Бешикти кир кармабайт, анткени булганыч, ыпылас жерге *«ал-барсты»* орун алат [10: 117-б.]; бешикти куру терметпейт, жаман тилек, бала токтобой калат; аны бут менен жылдырбайт, аттап өтпөйт жана ыргытпайт; бешикти өбөктөбөйт, балага салмагың түшөт.

Бешиктин башы жана аяк жагы болот. Аны үйгө киргизгенде башы менен киргизип, аяк жагы менен чыгарат. Ошондой эле бир учурда бешикти эки киши көтөрбөйт, табытты көтөргөндөй болуп калат.

Бала чоңойуп, бешиктен чыкканда, ороо-чулгоолорун тазалап, аларды орду-орду менен коюп, баланы бөлөгөндөй кылып бөлөп койгон. Бул – мындан нары да бала үзүлбөсүн деген ырым.

Бешикти караңгыда эшикке калтырбайт. Анткени, биринчиден, жылдыз көрүп коет, экинчиден, караңгыдан пайдаланып бешикке шайтан орун алат. Ал баланы тынч уктатпай кыйнап, ошондон улам бала ыйлайт же ооруп калышы мүмкүн [10: 117-б.]. Кыргыздар арчадан жасалган бешикке өзгөчө маани беришкен. Себеби арчага оору-сыркоо, курт-кумурска жана башка бактериялар жакындаган эмес [85: 100-101-б.].

Эгерде бешиктеги бала чарчап калса, бешикти көпчүлүк учурда сактабайт. Аны өрттөп жиберет же сындырып бала менен чогуу көмөт. Кээде баланын мүрзөсүнүн жанына шырмыйга илип коет [10: 117-б.].

Жаш баланын кийимин түңкүсүн сыртка калтырбайт; баланын боюн кол менен карыштабайт, салмагын салмактабайт, татынакай деп

баа бербейт; жаш бала жиликтин чучугун жебейт, жесе кийин ата-энесине кайрымсыз болуп калат [204: 47-б.]; жаш бала жер таянып олтурбайт, антип таянар эч кимиси жок жетимдер гана олтурат; кыз наристени атасы көтөнүнөн өппөйт, кыз бала кийин бактысыз, ырысы кем болуп калат; тили чыга элек баланы күзгүгө көрсөтпөйт, тили чыкпай же кеч чыгып калат; тили чыгып, чоңойуп калган бала көп ыйласа, ата-энесин эрте эле жутат деп коет. Ошондуктан анын оозуна көлөчтү үч жолу тийгизип ырымдап коет.

Оруган баланы эмдетип келе жатып, жолдон башка үйгө кайрылбай, үйүнө түз келет, себеби балага эм түшпөй калат. Жаңы төрөлгөн баланын айын, жашын так айтпай, кемитип же көбөйтүп айтат. Ал эми мурунку мезгилде кыргыздарда, казактарда балдарынын, малынын санын айткан эмес [49: 101-б.]. Мындай ырым көз тийүүдөн сактоо максатында жасалган.

Төрөлө элек балага алдын-ала эч нерсе (кийим, жалаяк, оюнчук ж.б.) камдабайт. Жарык дүйнөгө келе элек наристеге арнап кийим алынбайт, ат издеп койбойт. Анткени, төрөлө элек бала адамдын колуна өткөнгө чейин кудайдын баласы деп эсептелген [199: 27-б.]. Беймаал убакта бала көрүп барбайт.

Аркан, жип чыйратып жатканда, бала алдынан өтпөйт, бою өспөй калат. Буту баскан бала жөрмөлөсө, жер сыйпалаган кедей болуп каласың деп урушукан [167: 36-б.]. Кичинекей бала эңкейип *«жол караса»*, чайга чама түшсө же желеден жөргөмүш түшсө үйгө конок келет экен деп жорушкан [204: 10-б.].

Жаш бала куру үшкүрбөйт. Кыргыздарда жаш бала улутунса, үшкүрсө, аны жакшылыктын белгиси эмес деп эсептеп, ага кагуу иретинде *«көйнөгүңдү уй жесин»* деп айтып коюшкан.

Тили чыга элек наристенин караңгыда атын айтпай *«алдей»*, *«бала»* жана башка сөздөр менен атайт. Болбосо албарсты угуп коет [204: 9-б.].

Наристени таманынан өппөйт, кежир, жалкоо болуп калат же айылчы болуп өсүп, жумшаган жакка эмес, тескери басып калат [167: 36-б.]. Ошондой эле баланы таманынан кытыгылабайт.

Кийим-кечеге байланышкан тыюулар. Баш кийимди башка бирөөгө белекке бербейт, сатпайт, тебелебейт, ыргытпайт, теппейт жана

жоготпойт. Кыргыздарда баш кийимин жоготуу жаман жышаан катары эсептелген. Эгерде баш кийим эскирип баратса, жаш балага жыргылганча кийгиздирип коюшат, андан соң өрттөп салышкан.

Бут кийимди көмкөрөсүнөн таштабайт, көктү (асманды) тээп калат же ээсине зыян болот. Аны төргө же жогору жакка койбойт, душманын көтөрүлөт.

Шымды башына коюп жатпайт. Кечинде жатарда баш кийимди, үстүңкү кийимди төшөгүнүн баш жагына, маасы, байпагын ылдый жагына коет.

Тебетейди тегеретпейт жана баш кийимди тетири каратып кийбейт [204: 63-б.]. Эркек баш кийими менен үй-бүлө мүчөлөрүн (аялын, балдарын) чаппайт [204: 46-б.]; эркек адамдын үстүнөн, кийиминен жана минген атынын ээринен аттабайт, тебелебейт; камыр ачытканда үстүн үй ээсинин кийими менен жаппайт [204: 9-б.].

Кыз киши белдемчи тагынбайт. Ал – турмушка чыккан аял затынын кийими болгон [2: 137-б., 25: 243-б.]. Белдемчи – аялдардын белден ылдый тартынуучу кийими. Аны жазда, күздө, айрыкча кышта тартынат [85: 99-б.].

Бирөөнүн эски кийимин кийгенде, сөзсүз жууп кийиш керек, анын илешкен жаман нерселери жугат. Кийимди кийип турган учурда топчу кадабайт, айрылган жерин тикпейт.

Кирди жуугандан кийин үч жолу силкип жаят. Анткени үч жолу силккенде жуулган кир: *«мени тазарткан сенин көңүлүң да мендей тазарсын»* деп батасын берет экен [204: 2-б.].

Отко, сууга байланышкан тыюулар. Караңгыда, беймаал убакта от бербейт [204: 46-б.]. Анткени кыргыздарда от үй-жайдын колдоочусу, үйдүн ыйыгы болуп эсептелинип, аны менен кошо башка үйгө кут, ырыскы өтүп кетет деп эсептелген [23: 24-б.]. Жашай албай ажырашып кеткен үй-бүлөлөрдү *«оту күйүшпөй калды»* деп коюшкан.

Отко түкүрбөйт, суу чачпайт жана эгерде коломтодогу отту өчүрүүгө туура келсе суу куюп өчүрбөйт. Отту бут менен ичкертпейт, тактап айтканда от жагып жатып, отто күйүп жаткан жыгачты бут менен эмес, кол менен жылдырыш керек [204: 72-б.].

Отту чачпайт, ырыскынын баары – от, коломто, казанда; отту теппейт, шамалды сөкпөйт; түн ичинде, караңгыда жана беймаал убакта

кул төкпөйт; күлдү чыгаргандан кийин эшиктин алдына коюп койбойт, шайтан ойнойт; күлдү, күл дөбөнү тебелебейт, бут оорулуу болуп калат [204: 57-б.].

Отту, коломтону тегеренбейт. Коломтого түкүрбөйт, аны аттабайт. Коломтонун тегерегин таза кармайт, шайтан ойнойт. Кечинде коломтонун тегерегин тазалап жатат.

Сууну ысырап кылба, суунун да сурагы болот; агын сууга кол, бет, кир жуубайт, түкүрбөйт; агын сууну чачып ойнобойт; баш жууган сууну тебелендиге төкпөйт, эл баспай турган жерге же тамдын бооруна чачып жиберет; түндөсү суу куюлган идишти ачык койбойт; жолго, тебелендиге кирдин суусун төгүүгө болбойт; колунду жуугандан кийин силкпе, ырыскыңы силкип саласың; колунду тамчыга жууба, тамчы – суунун бечарасы; сууга заара кылба; кыз киши караңгыда сууга барбайт.

Кыргыздардагы жаныбарларга жана канаттууларга байланышкан тыюулар. Кыргыздардын салттык турмушунда итти түрдүү оорулардан, ар кандай кокустуктардан, кырсыктардан сактоочу касиетке ээ деген ишеним жашап жана ага байланышкан көптөгөн тыюуларды карманып келишкен.

Итти урбайт, теппейт. Итти сабап-кордогон адамдын баласы тубаса итий оорусу менен төрөлөт деген түшүнүк болгон [85: 80-б.]. Итаякты тээп жылдырбайт жана аны менен адамды урбайт. Анткени кыргыздарда итаяк тийген адам соо калбайт, өлүп же майып болуп калат деген ишеним болгон [168: 34-б.]. Көз тийбесин, жин-шайтандарды өзүнө бурдурбасын деген ишеним менен жаш баланы ит аяктан аттатышкан. Бул аны начар, бирөөнүн сугу түшөрлүк, көзгө урунарлык эчтемеси жок, ит аяктан аш ичкен неме деп көрсөтүүгө багытталган ырым болгон [158: 87-б., 110: 123-б.].

Көчмөн кыргыздардын турмушунда ит бир нерсени алдын-ала биле турган касиетке ээ деген ишеним бекем жашаган. Өзгөчө ит улуган өтө жаман белги болуп эсептелген. Мында ал ошол үйдөн боло турган өлүмдү же кандайдыр бир кырсыкты, жамандыкты алдын-ала сезип жатат дешкен. Мындай учурда ага сары май же нан берип коюшкан. Кечинде жатарда итти дайыма тойгузушкан [204: 1-б.]. Итти уруп өлтүрбөйт. Аны өлтүргөн адамды кырсык тооруйт деп ишенишкен [168: 34-б.].

Эч убакта бирөөнүн үргөн итин жат адам чапкан эмес. Итти чапканы үй ээсин чапканга тете болгон. Ичинде кеги бар адамдар гана бирөөнүн итин чаап жиберген. Ошон үчүн эл арасында *«ит чапкандын кээри бар»* деген макал жаралган. Бул – ичинде ойлоп жүргөн, сактап жүргөн кеги бар деген маанини түшүндүргөн [82: 164-б.].

Тууганына, жек-жаатына жана жакшы санаалаш адамына ит, бычак бербейт, кийин иттей ырылдашып же бычакташып калат деген ишеним болгон. Адатта мындай учурда күчүктү уурдап же ырымдап сатып алышкан.

Мышыкты урбайт, өлтүрбөйт. Мышыктын каргышы жаман болот. Эл арасында *«мышык пайгамбардын келини болуптур»* деген ишеним жашап келген.

Сагызгандын шакылдашы жаман белги болуп эсептелген. Бул кишинин өлүмүн билдирет деп ишенишип, эгерде бир үйдүн жанынан шакылдаса, ошол үйдөн өлүк чыгат деп жорушкан [204: 172-б.].

Карга учуп баратып заңдаганда же дарактын башында олтурганда карганын заңы адамдын бир жерине түшсө, аны олжо, киреше болот деп жакшылыкка жорушкан [82: 316-б.]. Кыргыздардын аны минтип киреше менен байланыштырганын төмөндөгүдөй сөз тизмегинен байкаса болот. Мисалы, *«менин да колума карга чычар»* деген фразеологизм *«менин да колум кур болбой, табылгасы бар же акчалуу абалга жетермин»* деген маанини билдирет [110: 61-б.].

Кыргыздарда чабалекей ыйык деп эсептелген канаттуулардын катарына кирип, аны өлтүрүүгө, уясын бузууга катуу тыюу салынган. Бул тууралуу Ф.Поярков өз эмгегинде мындай деп жазган: кара кыргыздар эч качан чабалекейди өлтүрүшпөйт, алардын уясын бузбайт, аларды кармабайт жана уясынан жумурткасын албайт. Ошондой эле балдарынан андай кылбоону катуу талап кылышат. Ал эми балдарынын мындай иши үчүн катуу жазалашкан. Жада калса бардык нерсени жегенге болот деп эсептелген ачарчылык мезгилинде да чабалекейлерди жешкен эмес [127: 10-б.]. Ф.Поярков кыргыздардын чабалекейге байланышкан мындай тыюуларын, кыргыздардагы чабалекей адамды жыландын чагуусунан сактап калган деген ишеним менен байланыштырып жана ал тууралуу кыргыздардын арасында өкүм сүргөн уламышты толугу менен жазып кеткен [127: 9-10-б.].

Кыргыздар эчки, теке, аркар, кулжа, элик сыяктуу жаныбарларды жалпы жонунан «кийик» же «кайып» деп аташып, кийик – кудайдын малы деп эсептешкен. Элдик ишеним боюнча мергендер миң кийик аткандан кийин кийиктерге аңчылыкты токтотушу керек. Миң биринчи кийик мергенге арткы эки бутунан тике туруп белги берет же түшүндө аян берет. Мындай эскертүүлөргө көңүл бурбаган мерген каргышка калган – көзү көр, кулагы дүлөй болуп калат же кайгылуу өлүмгө дуушар болгон [35: 183-185-б.].

Оору, өлүмгө байланышкан тыюулар. Беймаал убакта оору адамдын абалын сурап барбайт. Негизинен түш оогондон кийин ооруну көрүп барбайт, түшкө чейин баруу керек [204: 72-б.]. Ошондой эле азага же батага барганда ооруну адамдын ал-акыбалын сурабайт.

Айылдан сөөк чыккан күнү кир жуубайт жана жуунбайт.

Кыргыздар адам каза болгондон кийин коюлуучу жайга – бейитке өзгөчө мамиле жасашкан. Аны кол менен көрсөтпөйт. Эгерде кокусунан көрсөтүп алса, анда сөөмөйүнүн учун үч жолу тиштеп же аны үч жолу буту менен тебелеп ырымдап коет. Мүрзөнү карай жүгүрбөйт. Бейиттин жанынан өтүп бара жатканда сөзсүз түрдө токтоп, арбактарга багыштап куран окуп өтүү парз. Эгерде куран билбеген адам болсо өз алдынча бата кылып өтөт. Жолоочу атчан болсо минип келе жаткан атынан түшүп, куран окуган соң жолун уланткан. Мүрзөнүн жанынан өтүп бара жатканда күлбөйт, ал жайда даарат ушатпайт жана булгабайт. Байыркы убакта бейитти акарат кылган адамды өлүм жазасына тартышкан [183].

Азадан же бирөөгө куран окутуп кайра кайтып келгенде түз үйгө кирбейт. Алгач дааратканага барып, андан соң гана үйгө кирүү зарыл. Бул – ал жактан илештирип келген жаман нерселер сен менен кошо үйгө кирбесин деген ырым. Ошондой эле жолдон келе жатып башка бирөөнүн үйүнө кайрылбоо керек.

Өлгөндөн келе жатканда балдары алдынан чуркап тосуп чыкпайт. Эгерде жаш балдар тосуп чыкса, колдоруна жерден таш алып карматып коет. Өлгөнгө барып, кайра кайтканда барган жолу менен келет, тегеренбейт.

Сөөктү бейитти көздөй алып бара жатканда алдынан каршы адам чыкпайт. Кокусунан чыгып калса, ал келме келтирип, ордунда баспай

токтоп туруусу зарыл жана сөөк узап кеткенден кийин жолун улантат же башка жакты карай бурулуп кетиши керек.

Киши өлгөн үйгө ат чаап барбайт. Киши каза болгон жерге аял киши да, эркек киши да баш кийимсиз барбайт. Бул күндөгүдөй көрүнбөй, аза күтүүнүн, күйүтүн тартуунун белгиси катары эсептелет. Анткени илгери маркумдун күйүтүн кошо тартуучулар баш кийимди баса кийип, жоолукту чүмкөнө салынышкан [160: 10-б.]. Мындан тышкары киши өлгөн жерге аялдар, эркектер жылаңайлак барбайт. Байпакчан барууга тийиш [204: 51-б.]. Күнүмдүк турмушта маркумдарга багышталып куран окулуп жатканда баш кийимсиз олтурбайт.

Кандайдыр бир себептер менен, каза болгон адамдын зыйнатына катышпай калган адамдар качан болбосун көңүл айтып, үй-бүлөсүнө көз көрсөтүү эскирбейт, кеч болсо да барып жубатууга болот. Ошондуктан кыргыздарда *«аса карыбайт, алтын чирибейт»* деп айтылган [81: 13-б., 82: 54-б.].

Кыргыздарда айрым бир ооруларды тергеп, чыныгы аталышын айткан эмес. Мисалы, жугуштуу жана балдар ооруганда көбүнчө өлүмгө алып келүүчү чечек оорусун атынан айтпай *«улуу тумоо»*, *«чоң жарыктык»*, *«баягы жарыктык»* же *«баягы»* деп тергеп коюшкан [158: 859-б., 140: 7-б., 122: 293-б.]. Мындай тыюу бүгүнкү күндө эл арасында өзүнүн маңызын жогото элек. Алсак, *«рак»*, *«сыздоок»* сыяктуу оорулардын аталышын айтпай, *«жаман оору»*, *«жаман жара»*, *«аты жаман»* деп айтып коюшат.

Ошондой эле элибизде *«өлдү»* деген сөздү көпчүлүк учурда тике айткан эмес. Бул сөздүн ордуна *«дүйнөдөн кайтты»*, *«казасы жетти»*, *«каза болду»*, *«каза тапты»*, *«көз жумду»*, *«жан берди»*, *«кайтмыш болду»*, *«ажалы жетти»*, *«акка мойнун сунду»*, *«дүйнөдөн өттү»*, *«жан таслим болду»*, *«жер жазданды»*, *«жаны үзүлдү»*, *«көзү өттү»*, *«ээсине бердик»*, *«набыт болду»*, *«шейит кетти»*, *«оо дүйнө кетти»*, *«келбес сапарга кетти»*, *«майып болду»*, *«курман болду»*, *«кырданып кетти»*, *«үзүлүп кетти»*, *«жүрүп кетти»*, *«ичер суусу түгөндү»* сыяктуу каймана сөздөрдү колдонушкан. Эгер жаш бала (наристе) өлсө *«чарчады»*, *«чарчап калды»*, *«учуп кетти»* деп коюшкан.

Киши каза болгондо аял киши болсо сөөгү боз үйдүн эпчи тарабына, эркек болсо эр жагына жайгаштырылат. Өспүрүм балдар каза бол-

гондо алардын сөөгү да жогорудагыдай жыныстык өзгөчөлүгүнө жараша боз үйгө жайгаштырылган [204: 8, 172-б.].

Адамдын кыймыл-аракетине, журум-турумуна байланышкан тыюулар. Бирөөнү карай этек какпайт, бирөөнү кемсинтүү, кагуу катары эсептелинет. Бөйрөк таянбайт. Түгөйү, ата-энеси же жакын тууганы өлгөн адам эки колун бөйрөгүнө таянып ыйлаган. Өз үйүндө тескери карап олтурба, анткени бирөө өлгөндө тетири карап олтурат.

Ооз кесир сүйлөбө; адамга арканды салба; бирөөнүн бетине түкүрбө жана бирөөнү карап чүчкүрбө; ышкырган жаман болот; колунду артына алып баспа, эки колунду бооруңа алба; Эки кишинин ортосунан өтпө; Жаагыңды колуң менен таянба, капачылыкты чакырасың; Эки колуң менен тизенди тартынып олтурба, эки колунду төбөңө алба, боюңду карыштаба [204: 72-б.]; Үйдө ышкырба, үйдү айланып чуркаба; Намаз шамда жатпа; Беймаал убакта ыйлаба; Жер таянып олтурба; Карангыда күзгүгө көрүнбө; Колунду оозуңа салба; Кишини карап эстебейт, керилбейт; Кыбыланы тээп ыйлаба; Бутту учкаштырба; Жаш киши желбегей жамынбайт; Ийининди куушурбай жүр; Салаанды кайчылаштырба; Жер карыштаба; Жатып тамак ичпе; Сынык күзгүгө көрүнбө; Таңдайыңды такылдатпа; Колунду кежигеге жаздап жатпа; Беймаал убакта уктабайт; кыбыланы тээп жатпайт; Таяк таянбайт, жакыны өлгөн адам таяк таянып ыйлайт; Жаш адам обу жок үшкүрбөйт.

Айды, күн чыгышты жана кыбыланы карап заара кылбайт; даараткананын эшигин кыбыланы каратпайт [204: 62-б.]; бейит, мазар сыяктуу азиз жерлерге даарат ушатпайт.

Түшкө чейин уктабайт, ырыскыдан куру каласын. Айды, күндү көпкө кароого тыюу салынган. Ай жана күндүн тутулушунун себеби – падыша, хандардын өлүмү, боло турган согуш, кырсык эсептелген [13: 66-б.];

Жылдыз санабайт. Кыргыздар жылдыздар адамдын тагдырына таасирин тийгизет деп ишенишкен. Эгерде жылдыз учканын көрсө келме келтирип, «*менин жылдызым жогору*» деп айтышкан. Ар бир жылдыз кандайдыр бир адамдын жанына туура келет, ал эми адам өлгөндө анын жылдызы жерге учуп түшөт дешкен [204: 76-б.]. Кыргыздардагы мындай ишеним катуу сакталып келгендигин окумуштуулардын жазгандары далилдейт [13: 64-б., 23: 28-б.]. Ошондой эле адамдын мүнөзүн, ич-

ки дүйнөсүнүн абалын жылдыз менен байланыштырып сыпатташкан. Мисалга алсак, «жылдызы жарык», «жылдызы түштү», «жылдызы каршы», «жылдызы өчтү».

Үйдүн жанындагы куурап калган даракты же куураган шакты кыйып салат. Тилеги жаман болот. Өсүп турган көк чөптү максатсыз жулбайт, көктөйүндөн соолуп каласың. Бирок жаңы жаз келген мезгилде биринчи жолу байчечекейди көргөндө «сенден биринчи жазды мен көрдүм» деген сөздү айтып, жулуп коет [204: 3, 58-б.].

Саламдашпай сөз баштабайт жана айтылган саламды жоопсуз калтырбайт. Кыргыздар балдарын кичинесинен баштап сөзсүз түрдө өзүнөн улууларга саламдашууга үйрөтүшкөн. Бүгүнкү күндө баарыбызга маалым болгондой эркек кишилер учурашканда милдеттүү түрдө кол алышып учурашат. Этнографиялык талаа материалдарына таянсак, кыргыздардын салттык турмушунда кол алышып учурашуу адеби жок болгон. Көпкө көрүшпөгөн, жакын адамдар гана кол алышып, төш тийгизишип учурашкан [204: 77, 82-б.]. К.Карасаевдин билдирүүсү боюнча «кыргыз мурда эч убакта кол алышып көрүшкөн эмес. Кол алышуу, кол берип көрүшүү – өтө эле сейрек учурда болгон. Кол берүү – ажыга барган же аалым адам менен жолукканда гана боло турган. Кол дайыма эле таза боло бербейт. Ошондуктан кол алышуу терс көрүнүш катары саналчу. Элибизде «котур колдон жугат, жоор жондон жугат» деген макал бар. Өтө эле касиеттүү карыя менен көрүшкөндө, анын баш бармагын орой кармаган. Анткени, Кызырдын баш бармагынын сөөгү жок имиш. Саламдашкан адам, балким Кызырга жолугармын деген ойдо болгон. Себеби Кызырга жолуккан адамдын тилеги орундалбай койбойт деген ишеним болуп келген» [182: 68-69-б.].

Ошондой эле кол алышуу – антташканда гана болгон. Бири-бири менен катуу убадалашканда гана кол алышкан. Кол алышкан убададан кыргыз кайткан эмес. Ошондуктан кол кармашып антташууну, убадалашууну кыргыз «кудайдын мөөрүндөй» көрүп, «кол – кудайдын мөөрү» деп айтышкан [82: 236-б.].

Кыргыздардын салттык жүрүм-турум маданиятында саламдашуунун атайын эрежелери, жол-жобосу сакталган:

- кичүү киши өзүнөн улууга биринчи учурашат жана улуу киши сөзсүз түрдө алик алып, саламды жоопсуз калтырбашы керек.

Айтылган саламды жоопсуз калтырып, алик албай коюу абдан чеки иш болуп эсептелген. Мындай адамды «*саламдан садага кеткир*» деп жаман көрүшкөн;

- үйгө сырттан кирип келген киши жашына, даражасына карабай милдеттүү түрдө олтургандарга салам айтып кирүүгө тийиш;
- тең курактуу жашташ эркек, аял кезигип калса, эркек киши биринчи учурашат [204: 42, 77-б.];
- жаш жигит дөңдө чогулуп отурган адамдарга ат менен бастырып барып, ат үстүнөн амандашкан эмес. Ал адепсиздикке жаткан. Ошондуктан, топко жакындаганда аттан түшүп, жөө басып келип, эки колун бооруна алып салам берген [182: 70-б.];
- жаш киши атчан кетип бара жатып, жөө бара жаткан кары адамга жолукса, атынан түшүп учурашкан жана эгерде ал адам менен бир багытка карай жол тартса, анын жеткен жерине чейин ага атынан түшүп берет [204: 33-б.];
- жол жүрүп келе жаткан эки атчан жолукса, күн чыгыш тараптан келе жатканы биринчи салам узатат. Ат үстүнөн бири-бирине кол алышып учурашкан [20: 195-б.];
- жолдон өгүп бара жаткандар, жол жээгинде отургандарга саламдашкан [204: 77-б.];
- жогору жактан келе жаткан улуу болсо да, кичүү болсо да төмөн жактан келе жаткан адамга биринчи учурашат [204: 8, 77, 82-б.];
- аз киши көп кишиге кайрылып келип, алыс болсо колун бооруна алып саламдашат [204: 82-б.];
- ооруп жаткан адамга соо киши келип учурашып, ал-жайын сурайт.

Кыргыздарда саламдашкандан кийин, кырдаалга жараша учурашкан адамына карата куттуктоо, жакшы тилек сөз айткан. Иштеп жаткан адамга «*иш илгери болсун*», көч үстүндө жолукканда «*көч байсалдуу болсун*», келин алган адамга «*келин кут болсун*», жаңы үйлөнгөн адамга «*куш бооң бек болсун*», кызы турмушка чыккан адамга «*куда куттуу болсун*», кырман бастырганга «*кызылга береке*», согум союп жаткан адамга «*согум чүйгүн болсун*», той берип жаткан адамга «*той маареке болсун*», «*тоюңар маарек болсун*», бала төрөлсө «*бешик боо бек бол*

сун», кой кыркып жаткан адамдарга жолукса «*кыркаар көбөйсүн*», түлөө өткөрүп жаткан адамга «*түлөө кабыл болсун*», сапарга чыккан адамга «*жолуңуз шыдыр болсун*», төлдөп жаткан малдын үстүнөн чыкса «*төлгө береке*», «*тубар көбөйсүн*», күлүк чапкан саяпкерди көрсө «*ат байгелүү болсун*», эгин оруп жатканга «*орок мокосун*», конуш оодарган же жаңы үйлүү болгон адамга «*конуш жайлуу болсун*», базарга мал айдап бара жаткан адамга «*мал базарлуу болсун*», уй саап жатканга «*саан сүттүү болсун*», «*саар көбөйсүн*», айт күнү жолуккан адамга «*айтыңыздар маарек болсун*», уул-келинин өзүнчө бөлүп, өргөө тигип бөлүп чыгарганга «*коңшу кут болсун*» сыяктуу сөздөр айтылган, ууга бара жаткан мергенчиге жолукканда «*жолуң болсун*», «*олжолуу кайт*», ал эми кайтып келе жатканда «*шыралга*» сураган. Мында мергенчи атып келе жаткан олжосунан бир нерсе сөзсүз ыроолош керек [204: 1, 173-б., 82: 239-240-б., 122: 55-б.]. Мындай тилектер милдеттүү түрдө алгач салам айтып, андан соң айтылган.

Мындай учурда ал адамдын тилегин жоопсуз калтырбай алик алып жаткан адам «*айтсын*», «*айтканың келсин*», «*ракмат*», «*кулдук*» сыяктуу ыраазычылык сөздөрүн айткан. Иштеп жаткан адамга карата айтылган «*иш илгери болсун*» деген сөзгө «*айтсын*» же «*илгерилетмек сизден болсун*» деп жооп айтышкан.

Ал эми жакыны өлгөн адам менен жолукканда «*кайрат кыл*», «*артын берсин*», «*арты кайырлуу болсун*», «*жаткан жери жайлуу болсун*», «*арты той болсун*», «*кудай түбүн оңдосун*» деген сөздөр менен кайрат айтышкан.

Сапарга чыкканда колдонулуучу тыюулар. Узак сапарга чыгардын алдында ачууланбайт. Алыс жолго чыкканда бир нерсени унутса, кайра артына кайрылбайт жана алыс сапарга чыгып бара жатып кийининин айрылган жерин тикпейт, үзүлгөн топчуну кадабайт [204: 4-б.].

Бир адамды согушка же узак сапарга узатып жатканда жакын адамы ыйлабайт. Эгерде эчкирип катуу ыйласа кайра кайрылып келбей калат деп коюшат [204: 76, 77-б.]. Алыс сапарга жол тартайын деп үйдөн чыкканда, артын карап кылчактабайт [204: 1-б.].

Жума күнү жолго чыкпайт, кир жуубайт жана жуунбайт [204: 58-б.]. Кыргыздарда жума күн «оор күн» деп эсептелген.

Жогоруда маалым болгондой кыргыздар узак жолго чыгарда же жол жүрүп бара жатканда айрым ырымдарды, тыюуларды карманышкан. Ал эми көчмөн кыргыздын узак сапардагы ажырагыс унаасы жылкы болгондуктан, минип бара жаткан атынын кыймыл-аракетине байланышкан ырымдар болгон. Алсак, жолго чыгар алдында, ошол сапарга минип жөнөөчү ат оозун ачса, демек, бул анын күлгөнү, жакшылыктын, жолдун болорунун жышаанасы [130: 74-б.]. Эгерде жүргүнчүлөр жол жүрүп бара жаткан учурда, алардын ичинен бирөөсүнүн аты сийип токтоп калса, башка жолдоштору да аттарынын тизгиндерин тартып, тиги жолоочунун аты сийип бүткөнчө токтоп турушкан. Эгерде алардын ичинен кимдир бирөө токтобой жолун улантып кете берсе, анда мындай адам ишеничсиз жолдош деп эсептелген. Анткени жолдон ууру-кескиге жолугуп кала турган болсо, ал өз жолдошторун таштап качып кетет дешкен [54: 484-б.].

Алыскы сапардан кайтып келген адамды үйгө киргизүүдөн мурун анын башынан чыныга куялган сууну үч жолу тегеретип, түкүрткөн. Ал эми сууну сыртка чачып жиберип, идишин босогого көмкөрүп коет.

Адамдын дене-мүчөсүнө байланышкан тыюулар. Аял заты чачын жайып жүрбөйт, анткени кыргыздарда күйөөсү өлүп жесир калган аялдардын белгилүү бир убакытка чейин чачын жайып, кара кийиндирип коюшкан [148: 123-128-б.].

Чачты тебелендиге таштабайт, башы ооруйт. Аны эл баспаган жерге көмүп коет же өрттөп жиберет [204: 48-б.]; адамдын чачын алганда тебелендиге таштабайт, мөмөлүү дарактын түбүнө көмүп коет; караңгыда күзгүгө каранбайт, чач тарабайт.

Аял киши чач кыркпайт, өзгөчө боюнда бар келинге чачын кыркууга катуу тыюу салынган, бул бойдогу баланын өмүрүн кескенге барабар жорук болуп саналган.

Бир үйдө бир эле убакта эки адам колу менен бутунун тырмагын албайт; тырмакты отко салбайт [204: 48-б.]; караңгыда тырмак албайт, күндүз алып эл баспаган жерге көмүп коет; тамак ичип жатканда, тамак-аш турган жайда тырмак албайт.

Кыргыздарда алынган чач, тырмактарын көрүнгөн жерге калтырган эмес, аларды кылдаттык менен катып коюшкан. Алардын мындай иш-аракетин Т.Баялиева өз эмгегинде мындайча түшүндүргөн: чачты,

тырмакты, тишти жана адам баласынын башка дене мүчөлөрүнүн бөлүктөрүн катуу, алардын ээсине кара санап жүргөн адамдын алардын жардамы менен зыян келтирип, окутуп салбасын деген коркунучтун негизинде жасалган [36: 123-б.].

Мындан тышкары кыргыздарда наристенин биринчи тырмагын алууга да маани беришкен. Адатта эркек баланыкын уста адамга, кыздыкын чебер, уз аялдарга алдырышкан. Бул аркылуу баланын колу тырмагын алган адамдыкындай уз, уста, иштүү болсун деп ырым кылышкан. Ишеним боюнча чеберге алдырган тырмак түз, сулуу болуп өсөт экен [170: 35-б.].

Корутунду

Кыргыздын салттык жүрүм-турум маданияты – элибиздин кылымдап чогулткан этикалык, педагогикалык тажрыйбасынын жыйындысы. Ал кыргыздардын улуттук аң-сезими, дүйнө таанымы, диний ишенимдери жана тарыхый жашоо-шартынын негизинде иштелип чыккан.

Кыргыздын салттык жүрүм-турум маданиятында адамдын төрөлүп маркум болгонго чейинки өмүрү, анын ар кандай турмуштук жагдайлардагы иш-аракети ырааттуу жөнгө салынган.

Кыргыздардын салттык жүрүм-турум маданиятында жалпы түрк дүйнөсүнө жана мусулман маданиятына таандык өзгөчөлүктөр камтылган. Анда элибиздин байыртадан бери колдонуп келе жаткан тыюулары менен ислам дини аркылуу кирген тыюулардын синтезин байкаса болот.

Кыргыздардын салттык жүрүм-турум маданиятында *курактык*, *жыныстык*, *туугандык* жана *жек-жааттык* принциптер бекем кармалган. Бул принциптер орунга жайгашуу, тамактануу сыяктуу турмуштун ар кандай жагдайларында кармалган.

Тыюулар кыргыздардын салттык жүрүм-турум маданиятынын негизин түзөт жана кыргыз баласынын төрөлгөндөн тартып өлгөнгө чейинки ар бир иш-аракети тыюулар, ырым-жырымдар менен коштолгон. Тыюулар ар бир кыргыз баласы эс тарткандан баштап, анын аң-сезимине сиңип, бара-бара эл арасында жазылбаган мыйзам катары сакталып калган. Алар кыргыз үй-бүлөсүнүн ички жашоосунда, турмуш-тиричилигинде көп колдонулгандыктан, алардын көпчүлүгү кадимки өзүн-өзү алып жүрүү нормаларына айланып, салттык жүрүм-турум маданиятынын негизин түзүп калган.

Кыргыздардын турмушунда колдонулган тыюуларды колдонуу жагдайына жараша төмөндөгүдөй топторго бөлүп кароого болот: ички үй-бүлөлүк мамилелерде кармалган тыюулар; адамдын дене-мүчөсүнө байланышкан тыюулар; адамдын кыймыл-аракетине байланышкан тыюулар; тамак-ашка байланышкан тыюулар; идиш-аякка, үй буюмдарына жана аңчылык буюмдарына тиешелүү тыюулар; кийим-кечеге байланышкан тыюулар; малга байланышкан тыюулар; жаныбарларга жана канаттууларга байланышкан тыюулар; отко, сууга байланышкан

тыюулар; оору, өлүмгө байланышкан тыюулар; сапарга чыкканда колдонулуучу тыюулар; жаш балага байланышкан тыюулар ж.б.

Кыргызстандын Нарын, Талас, Ысык-Көл аймагында жашаган кыргыздардын үй-бүлөлүк мамилелеринде жана турмуш-тиричилигинде колдонулган тыюулары жана алардын маанилери окшош (айрым гана жергиликтүү өзгөчөлүктөрдү эске албаганда).

Кыргыздардын салттык коомунда нике экзогамдуу болуп жана никенин төмөнкүдөй түрлөрүнө тыюу салынган: эмчектешине же асырады балага, өгөй ата-энесине же алардын балдарына, куда-кудагыйлардын ортосундагы никеге жана күйөө баланын бир тууган кайын эжесине үйлөнүүсүнө катуу тыюу салынган. Үйлөнүү кудалашуу аркылуу ишке ашырылып, куда күтүүдө көпчүлүк учурда *«катын албай кайын ал»*, *«тең-теңи менен»* деген принциптер кармалган. Болочоктогу жубайын тандоодо чечүүчү роль ата-энеге таандык болуп, кыз ала качуу өтө чанда кездешкен.

Үй-бүлө курууга кыргыздар өтө жоопкерчиликтүү мамиле кылып, никеден ажырашуу аз жолуккан. Ал эми үй-бүлөдө үй-бүлө мүчөлөрүнүн ар кимисинин өз орду, милдети так аныкталып, ички мамилелеринде субординация сакталган. Кыргыз үй-бүлөсүндөгү ички мамилелер көп сандаган тыюулардын негизинде жөнгө салынып, ал өз кезегинде үй-бүлөдөгү бейкуттукту, жоопкерчиликти камсыз кылган.

XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башында кыргыздардын ички үй-бүлөлүк мамилелеринде тыюулардын төмөнкүдөй түрлөрү өкүм сүргөн:

- жубайлардын ортосундагы тыюулар;
- көп никелүү үй-бүлөдөгү аялдардын (күнүлөштөрдүн) ортосундагы тыюулар;
- ата-эне менен балдарынын ортосундагы тыюулар;
- келин менен күйөөсүнүн туугандарынын жана күйөө бала менен кайын журтунун ортосундагы тыюулар.

Бул тыюулардын ичинен келинге тиешелүү тыюулар өзүнүн көп түрдүүлүгү жана катуу талаптары менен менен айырмаланат.

Кыргыз үй-бүлөсүндө аял менен эркектин коомдогу, үй тиричиликтеги милдеттери так ажыратылган. Атанын, күйөөнүн орду чоң бол-

гон. Алыш-бериш маселелери, мүлктүк, үй-бүлөлүк ички мамилелер толугу менен анын макулдугу менен чечилген. Үй-бүлө мүчөлөрү ал тарабынан жазаланган. Аялдын үй-бүлөдөгү, коомдогу абалы жана ага болгон мамиле анын үй-бүлөдөгү статусунун өзгөрүшүнө жараша (кыз, келин, байбиче, токол, эне, кайын эне, жесир аял) өзгөрүп турган. Жубайлардын элдин көзүнчө өздөрүн эркин кармап, кучакташуу, кол кармашуу сыяктуу иш-аракетке таптакыр жол берилген эмес. Ал өтө уят болуп эсептелген.

Кыргыз этнографиясында келинге мүнөздүү «качуу» салты «отко киргизүү» ырасымы өткөрүлгөндөн кийин токтотулат деген пикир жашап келет. Бирок, биз топтогон этнографиялык маалыматтарга таянсак, ал айрым бир адамдарга карата өмүр бою сакталып кала берген. Мисал катары, чоң кайын атасын (күйөөсүнүн чоң атасы), кайын атасынын эркек бир туугандарын, ошол уруунун эң барктуу, таасирлүү аксакалдарын айтсак болот. Бул учурда качуу салты ошол киши же келин каза болгонго чейин кармалган.

Жүгүнүү келин болуп келгенден тартып күйөөсү же келиндин өзү каза болгонго чейин кармалган. Күйөөсү каза болгон келинди «*бели сынды*» деп жүгүндүрүшкөн эмес. Ошондой эле айрым бир учурларда келиндин жүгүнүүсүнө тыюу салышкан: жесир аял кайрадан турмушка чыкканда жана киши каза болгон үйдө сөөктү жерге берип келгенге чейин келиндер эч кимге жүгүнгөн эмес.

Тергөө салты келин келгенден тартып каза болгонго чейин кармалган. Тергөөдө сырткы келбети, мүнөзү, кесиби, өнөрү, жашаган жерине карата же ысымына маанилеш сөздөр менен же балдарынын аты менен тергеген. Ошондой эле күйөөсүнүн жашына салыштыра же бир туугандарынын жаш өзгөчөлөгүнө жараша («улуу эжем», «кичине бала») тергеген.

XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башында кыргыз коомунда полигиния чарбалык, турмуштук муктаждык, зарылдык болуп эсептелген. Тактап айтканда, никенин мындай түрүнө ошол мезгилдеги социалдык-экономикалык, саясий себептер, салт (адат), жоокерчилик сыяктуу шарттар түрткү болгон.

Кыргыз коомунда улууларды өзгөчө сыйлашкан. Аларга жолукканда биринчи амандашып, жол бошотушкан, жолун кесип өтүшкөн эмес, үйгө кирип келгенде орундарынан туруп, төргө өткөзүшкөн. Ошондой эле кыргыздардын салттык жүрүм-турум маданиятында «*жолу улуу*» деген түшүнүк өкүм сүргөн. Мында адамдын жашына жараша эмес, анын үй-бүлөдөгү статусуна же башка жагдайына карата айтылган. Мисалы, келин кайын агасынын аялы – абысыны андан жашы жагынан кичүү болсо да, өзүнөн өйдө олтургузуп сыйлаган. Анткени, анын жолу улуу. Мындай мамиле көп никелүү үй-бүлөдөгү аялдарда да сакталган. Кыргыздарда келген меймандын жолу улуу болгон.

Кыргыздардын салттык тамактануу маданияты өз ичине көп сандаган тыюуларды, ырым-жырымдарды камтыган. Аларды өз кезегинде колдонулуу ыңгайына карап

- тамак-аш даярдоо мезгилинде колдонулган тыюулар
- дасторкон салууда жана идиш-аяктарды урунууда кармалган тыюулар
- олтургандарды тейлөөдө кармалган тыюулар
- тамактануу учурунда колдонулуучу тыюулар деп бөлсөк болот.

Кыргыздар малга байланышкан көп сандаган тыюуларды колдонушкан. Аларды төмөндөгүдөй түрлөргө ажыратсак болот: жылкыга; уйга; төөгө; майда жандыкка; мал төлдөп жаткан мезгилде жана жаш төлгө байланышкан тыюулар; мал кармаган короо-жайга жана аларга урунган буюмдарга (желе, көгөн, ат жабдыктары) байланышкан тыюулар.

ТҮШҮНДҮРМӨ СӨЗДҮК

1. **«Баш алганга баш бербейт»** – Кыргызстандын башка аймактарынан айырмаланып, Нарын, Ысык-Көл аймагындагы кыргыздардын устукан тартуу салтында сакталган эреже. Бул эреже боюнча конок болуп келген күйөө балага жана күйөө бала тараптагы куда-сөөккө устукан катары койдун башы тартылбайт. Мындай эреже кудалар бири-биринин жамандык, жакшылыгына катташып кой союп келген учурда да сакталган. Мында кызын алган тарапка кой союп барганда койдун башы алып барылбайт, үйдө калтырылат.
2. **«Баш салган»** – бодо мал сойгон адам эртеси малдын башын салып, туугандарын же коңшуларын чакырып тамак берген. Башты өзү жеп алган болгон эмес, мындайды эл арасында жаман көрүшкөн.
3. **Бодо мал (бодо), кара мал (кара)** – жылкы, уй, төө, топоз.
4. **«Бычактын өбөлгөсү»** – эгерде келген коноктун бычагы жок болсо, үй ээси же жанында олтурган адамдар бычагын берип турган. Ал киши бычакты иштетип болгон соң бычактын ээсине берээрде бычактын учуна бир кесим эт сайып берген. Мындай учурда бычакты тик кармап (учун жогору, сабын төмөн) сунган. Бул **«бычактын өбөлгөсү»** деп аталган.
5. **«Ит жатын», «күмүш жатын», «алтын жатын»** – аялды төрөгөн балдарына жараша сыпаттап айткан сөздөр. Балдары начар төрөлүп, начар чыкса андай аялды **«ит жатын»**, ал эми чыгаан уулдарды төрөгөн аялдарды **«күмүш жатын», «алтын жатын»** деп аташкан.
6. **«Качуу» салты** – келиндин кайын атасына, кайын агаларына жолугуудан ар түрлүү жолдор менен качуусу. Келинге алардын бет маңдайынан чыгууга, жанынан өтүүгө, үйлөрүнө кирүүгө, алар менен чогуу олтуруп тамактанууга, жанына барууга жана сүйлөшүүгө тыюу салынган. Качуу салты келинди отко киргизгенден кийин токтотулган. Бирок, айрым адамдарга карата качуу салты келиндин же ал адамдын көзү өткөнчө кармалган. Мындай катмарга - кайын атасынын эркек бир туугандары кирет.

7. **«Кол кесер», «колустук»** – касапчы же мал сойгон адам бодо малды (жылкы, уй, топоз) союп жаткан учурда союп жаткан малдын этинен өзүнө үлүш чыгарып алган же малды союп бүткөндөн кийин ага ээси тарабынан белгилүү өлчөмдөгү эт берилген.
8. **Колу жеңил** – малды мууздаса, жаны көпкө чыкпай турган.
9. **Колу оор** – мууздаган малынын жаны тез чыккан.
10. **«Көйнөгүңдү уй жесин»** – кыргыздарда жаш бала улутунса, үшкүрсө, аны жакшылыктын белгиси эмес деп эсептеп, ага кагуу иретинде айтылган сөз.
11. **«Көктүн суусу»** – сүт.
12. **«Кызыл батырыш», «элчилик», «тууганчылык»** – бодо малы ооруп, чөпкө ууланып, бир жери сынып же башка себептер менен кырсыктап өлгөндө, мал ээси анын этин туугандарга, кошуналарга тараткан. Алар анын арык-семизине жараша баалап, өз ара бөлүшүп алышкан. Мындай малдын этин таратуу Кыргызстандын түндүк аймагында **«кызыл батырыш», «элчилик», «тууганчылык»,** ал эми түштүгүндө **«денгене»** деп аталган.
13. **«Майлык», «суулук», «суу жоолук»** – Нарын, Ысык-Көл аймактарында кол аарчыган чүпүрөктөрдүн аталышы. **«Суулук», «суу жоолук»** – тамак алдында жана тамактан кийин суу куюлган учурда берилген кол аарчыган чүпүрөк. **«Майлык»** – тамак жеп жаткан мезгилде гана колдонулган чүпүрөк. Ал эми Талас өрөөнүндө кол аарчы үчүн колдонулган чүпүрөктөр суу куюулуп жатканда, тамактануу учурунда колдонулганы деп ажыратылбай эле, жалпы **«кол аарчы»** же **«майлык»** деп аталат.
14. **«Мандаш уруу», «мандаш токунуу»** – эркек кишиге мүнөздүү отуруунун формасы.
15. **«Сетер жылкы»** – ашка союулууга арналып, куйрук-жалы кыркылып, жайлоого ээн кое берилген жылкы. Аны үйүрдөгү башка жылкылардан айрымалантып, көкүлүн ак чүпүрөк менен түйүп койгон. Сетер жылкыга көпчүлүк учурда каза болгон адамдын көзү тирүүсүндө минип жүргөн аты же жакшы көргөн жылкысы тандалган. Аны минип же чарбага урунууга жана уурдаганга тыюу салынган.

- Кыргыздарда аны уурдаган адамга жамандыгы жугат, кырсык болот деген ишеним өкүм сүргөн.
16. «Улуу *табак*» («*сакалдуу табак*»), «*ортоңку табак*», «*кичүү табак*» – эт салынып, дасторконго тартылуучу табактардын даражасына жараша бөлүнүшү.
 17. «*Устукан берүү*» – улуу жана орто жашка келген адамдар өзүнө тартылган устукандан ооз тийип, өздөрү каалаган кичүү адамга устукан катары берүү салты.
 18. «*Чыгданчы*», «*табакчы*», «*бөкөөл*», «*бөкөл*», «*бөкөлчү*» – кыргыздарда ар бир уруунун жамандыкта, жакшылыкта, аш-тойлордо союлган малдын этин көпчүлүккө жеткирип устукандап берген, эт жиликтегенди, жиликтерди устукандаганды жана жиликтердин даражасын өтө жакшы билген адамы болгон. Мындай адамды кыргыздарда аймактык өзгөчөлүгүнө жараша жогорудагыдай аттар менен атаган.
 19. «*Экинчи байбичеси*», «*үчүнчү байбичеси*» – көп никелүү үй-бүлөдөгү эркек кишинин байбиче менен токолдун ортосундагы аялдарынын аталышы.
 20. «*Этеги суюк*», «*этеги ачык*» – жүрүм-туруму начар, күйөөсүнөн башка адам менен жүргөн аял кишиге карата айтылган сөз.
 21. *Ак кылуу* – балага тескери бата берип, балалыктан кечүү.
 22. *Ат тескери* – тергөө салтында кеңири колдонулган сөз. Тактап айтканда келиндер атын айтууга тыюу салынган кээ бир адамдарды «*ат тескери*» деп атап койгон.
 23. *Байбиче* – көп никелүү үй-бүлөдө күйөөсүнүн биринчи, улуу аялы.
 24. *Байын талак же үч байын талак* – ажырашуунун мындай түрүнөн кийин жубайлар кайра жарашуу мүмкүнчүлүгүнөн таптакыр ажыраган.
 25. *Бели сынды* – күйөөсү каза болгон аялды «*бели сынды*» деп жүгүндүрүшкөн эмес.
 26. *Бир талак* – ажырашуу мындай жол аркылуу ишке ашырылган болсо, ажырашкан жубайлар кийин кайра жарашууну каалаган учурунда кайрадан никелеше алышкан. Кайрадан жарашуу күйөөсүнүн каалоосу менен ишке ашкан.

27. **Жана кыз** – келиндин улуу кайын синдисин тергеп айткан сөздөрдүн бири.
28. **Жата конок** – конуп калуучу, түнөп кетүүчү конок.
29. **Жеңе катын** – бир туугандардын улуусу өлүп, анын жесирин кайын инисине нике кыйган учурда, ал аялды эл арасында «*жеңе катын*», тактап айтканда «*баланчанын жеңе катыны*» деп атап коюшкан.
30. **Жесир катын (жесир аял, тул катын)** – күйөөсү өлгөн аял.
31. **Жети шакы** – аялга төлөнгөн калың.
32. **Кара далы** – көпкө чейин турмушка чыкпай, атасынын төрүндө олтуруп калган кызга карата айтылган сөз.
33. **Карын куда** – бел куда.
34. **Кешик түп ичүү** – кары, кадыр-барктуу адамдар тамак ичип бүткөндөн кийин, алардын табагында калган тамактан ушул адамдардай болоюн деп ырымдап ичүү. Ошондуктан кары, даражалуу адамдар үчүн «*табак түп*» калтыруу милдеттүү иш болгон.
35. **Кичи катын** – токолду сылык түрдө атоо.
36. **Көрөр көзү** – көп никелүү үй-бүлөдө күйөөсүнүн эң жакшы көргөн аялына карата айтылган. Көпчүлүк учурда бул эң кичүү аялына – токолуна тиешелүү болгон.
37. **Кудай тамак, кудайы** – түлөөнүн аймактардагы аталышы.
38. **Күндөш (күнүлөш, күнү)** – көп аялдуу кишинин аялдары.
39. **Куу шыйрак, куу этек** – төрөбөгөн аялга карата айтылган сөз.
40. **Кызыл камчы** – аялын көп урган эркекке карата айтылган сөз.
41. **Марка бала** – келиндин кичүү кайын инисин тергеген ат.
42. **Отко киргизүү (отко кийирүү)** – жаңы келген келинди жигиттин жакын туугандарынын үйүнө чакырып, эшик-төрүн көрсөтүүсү.
43. **Салбар аял (салбар катын)** – күйөөсү чанып, көңүл бурбаган аял.
44. **Тамыр** – ойнош.
45. **Тасма тартынуу (тасма тагынуу)** – жесир аялдын аза күтүү мезгилинде кармаган салттарынын бири. Мында аны өчүнөн аздырып, арыктатуу максатында оролгон кыл аркандын үстүнө олтургузуп, белин кыл аркан же кайыш кур менен курчаган.
46. **Тергөө** – келиндин күйөөсүнүн туугандарынын белгилүү бир тобунун атын айтпай башка сөз менен атоосу.

47. *Тизе жылытуу* – аялынын үстүнө жаңыртып токол алуу.
48. *Токол* – көп аялдуу эркектин кичүү аялы.
49. *Төшөк жаңыртуу (шейшен жаңыртуу)* – аялы каза болуп же аны менен ажырашкандан кийин кайрадан үйлөнүү.
50. *Төшөк салар* – кыз-күйөөнүн жатар төшөгүн салган жеңелерге берилген белек.
51. *Уу сийдик, суу сийдик* – тукумсуз эркек.
52. *Үч талак* – мындай жол менен ажырашкан учурда, алардын жарашуусу аялынын кайрадан жалган болсо да башка бирөөгө турмушка чыгып, ал күйөөсүнөн кайрадан ажырашкандан кийин үч ай өткөндөн соң гана ишке ашырылган.
53. *Чолок байтал мингизүү (чолок байтал кылуу)* – эгерде күйөөсү аялын нике шартын бузуп жаткан учурда кармап алса, анда ал аялын уруп, чачын кыркып, жал-куйругу кесилген байталга жайдак тескери мингизип, айыл аралатып төркүнүнө жеткирип салган. Кыргыздарда мындай жазалоону – «чолок байтал мингизүү», «чолок байтал кылуу» деп атаган.
54. *Чычырканакка бөлөө* – айыптуу адамга колдонгон жазанын бир түрү. Бул жазага ак никени бузуп, аягы суюктук кылган аялдар, айыптуу кишилер дуушар болгон.
55. *Элечеги ообогон* – күйөөсү өлбөгөн, бир никедеги, күйөөсү менен ажырашпаган аял кишиге карата айтылган.
56. *Эмчек энеси* – төрөлгөн наристенин энеси ооруп же аны тойгуза албаса, анда аны туугандарынын же кошуналарынын эмчегин эмизип, торолтушкан. Ал аял ага «эмчек эне» болуп калган. Ал эми алардын балдары эмчектеш болгон.
57. *Эриш бузуу* – кайындуну кызды ала качуу же никелүү аялды бузуу.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР

I. Тарыхый-этнографиялык илимий эмгектер

1. **Абрамзон, С.М.** К вопросу о патриархальной семье у кочевников Средней Азии [Текст] / С.М.Абрамзон // Краткие сообщения ин-та этнографии АН СССР. – М., 1958. – Т. 28. – С. 28-34.
2. **Абрамзон, С.М.** Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи [Текст] / С.М.Абрамзон. – Фрунзе: Кыргызстан, 1990. – 480 с.
3. **Абрамзон, С.М.** Кыргыз жана Кыргызстандын тарыхы боюнча тандалма эмгектер [Текст] / С.М.Абрамзон. – Бишкек: «Кыргызстан-Сорос» фонду, 1999. – 896 б.
4. **Абрамзон, С.М.** Некоторые стороны быта киргизской молодежи (XIX –XX вв.) [Текст] / С.М.Абрамзон // Семья и семейные обряды у народов Средней Азии и Казахстана. – М., 1978. – С. 106-117.
5. **Абрамзон, С.М.** О пережитках ранних форм брака у киргизов (К вопросу о генезисе институтов левирата и сорората) [Текст] / С.М.Абрамзон // История, археология и этнография Ср. Азии. – М., 1968. – С. 282-299.
6. **Абрамзон, С.М.** Об обычае усыновления у киргизов (по материалам эпоса «Манас») [Текст] / С.М.Абрамзон // Тр. ин-та яз., лит. и ист. – Фрунзе, 1948. – Вып. 4. – С. 155-157.
7. **Абрамзон, С.М.** Киргизское население Синьцзян-Уйгурской автономной области КНР [Текст] / С.М.Абрамзон // ТКАЭЭ. – М., 1959. – Т.2. – С. 332-369.
8. **Абрамзон, С.М.** Об обычаях левирата и сорората у киргизов и казахов [Текст] / С.М.Абрамзон // Основные проблемы африканистики: этнография, история, филология. – М., 1973. – С. 58-65.
9. **Абрамзон, С.М.** Очерк культуры киргизского народа [Текст] / С.М.Абрамзон. – Фрунзе: Изд-во КиргФАН СССР, 1946. – 122 с.
10. **Абрамзон, С.М.** Рождение и детство киргизского ребенка [Текст] / С.М.Абрамзон // Сб. музея антропологии и этнографии. – М., 1949. – Т.12. – С. 78-138.
11. **Абрамзон, С.М.** Странички из истории киргизской семьи [Текст] / С.М.Абрамзон // Академику К.И.Скрябину. – Фрунзе, 1945. – С. 91-93.

12. **Абышкаев, А.** Каратегинские киргизы в конце XIX – нач. XX в. [Текст] / А.Абышкаев. – Фрунзе, 1965. – 72 с.
13. **Айтбаев, М.Т.** Народные знания киргизов XIX – начала XX вв. [Текст] / М.Т.Айтбаев // Изв. АН КиргССР. – Фрунзе, 1959. – С. 63-77.
14. **Айтбаев, М.Т.** Очерк охоты киргизов XIX – начала XX веков [Текст] / М.Т.Айтбаев // Тр. ин-та истории АН КиргССР. – Фрунзе, 1959. – Вып. 5. – С. 77-112.
15. **Айтбаев, М.Т.** Пища киргизов XIX – начала XX веков [Текст] / М.Т.Айтбаев // Изв. АН КиргССР. Сер. обществ. наук. – Фрунзе, 1963. – Вып. 1. – С. 13-23.
16. **Акматалиев, А.С.** Баба салты, эне адеби [Текст] / А.С.Акматалиев. – Бишкек: «Бүткүл союздук жаштар китеп борбору» бирикмесинин «Баласагын» филиалы, 1993. – 223 б.
17. **Акматалиев, А.С.** Балдарга арналган салт жана ырым-жырымдар [Текст] / А.С.Акматалиев. – Бишкек: Б-сыз, 2000. – 123 б.
18. **Акматалиев, А.С.** Беш түлүк күтүү салтыбыз [Текст]: колдонмо / А.С.Акматалиев. – Бишкек: Кыргыз билим берүү ин-ту, 2002. – 34 б.
19. **Акматалиев, А.С.** Каада-салт, үрп-адат, адамдык оң, терс сапаттар [Текст] / А.С.Акматалиев. – Бишкек: Кыргыз билим берүү ин-ту, 2002. – 400 б.
20. **Акматалиев, А.С.** Кыргыздын көөнөрбөс дөөлөттөрү [Текст] / А.С.Акматалиев. – Бишкек: Шам, 2000. – 348 б.
21. **Акматалиев, А.С.** Усталар жана уздар [Текст] / А.С.Акматалиев. – Фрунзе: Адабият, 1990. – 192 б.
22. **Акмолдоева, Б.Б.** Традиции, верования и обряды киргизов связанные с коневодством [Текст] / Б.Б.Акмолдоева // Актуальные вопросы этнографии и археологии Киргизии. – Фрунзе, 1989. – С.53-59.
23. **Аманалиев, Б.** Доисламские верования киргизов [Текст] / Б.Аманалиев // Религия, свободомыслие, атеизм. – Фрунзе, 1967. – С. 18-30.
24. **Антипина, К.** Боз үй – кыргыз элинин маданиятынын баалуу эстелиги [Текст] / К.Антипина // Кыргызстандын эстеликтери. – Фрунзе, 1970. 65-72-б.
25. **Антипина, К.** Особенности материальной культуры и прикладного искусства южных киргизов. По материалам, собранным в южной

- части Ошской области Киргизской ССР [Текст] / К.Антипина. – Фрунзе: Изд-во АН КиргССР, 1962. – 288 с.
26. **Аргынбаев, Х.** Народные обычаи и поверья казахов, связанные со скотоводством [Текст] / Х.Аргынбаев // Хозяйственно-культурные традиции народов Ср. Азии и Казахстана. – М., 1975. – С. 194-204.
27. **Асанканов, А.А.** Кыргызы Или – Синьцзян-Уйгурского автономного района (КНР) (по материалам полевых этнологических исследований в Или) [Текст] / А.А.Асанканов // Вопросы истории Кыргызстана. – Бишкек, 2010. – №1. – С. 30-41.
28. **Асанканов, А.А.** Кыргызы Синьцзяна (КНР) [Текст] / А.А.Асанканов. – Бишкек: «Бийиктик», 2010. – 492 с.
29. **Аттокуров, С.А.** Кыргыз этнографиясы [Текст]: окуу куралы / С.А.Аттокуров. – Бишкек: Кыргыз Мамл. Улуттук ун-ти, 1997. – 200 б.
30. **Аттокуров, С.А.** Кыргыз этнографиясынын тарыхнаамасы [Текст] / С.А.Аттокуров. – Бишкек: «Кыргызстан-Сорос» фонду, 1996. – 171 б.
31. **Бакачиев, Т.** Кыргыздардын ырым – жырымдары жана символдору [Текст] / Т.Бакачиев, А.Эгембердиева // Кыргызстандагы мазар ба-суу: Талас тажрыйбасынын негизинде. – Бишкек, 2007. – 432 б.
32. **Бардашев, Г.** Заметки о дикокаменных киргизах [Текст] / Г.Бардашев // Материалы для статистики Туркестанского края: ежегодник. – СПб., 1874. – Вып.3. – С. 384-390.
33. **Баялиева, Т.** Доисламские верования и их пережитки у киргизов [Текст] / Т.Баялиева. – Фрунзе: Илим, 1972. – 168 с.
34. **Баялиева, Т.** Культура и быт Кетмен-Тюбинских киргизов (по материалам этнографической экспедиции 1973 г.) [Текст] / Т.Баялиева. – Фрунзе, 1979. – 105 с.
35. **Баялиева, Т.** Отражение ранних форм религии в киргизском фольклоре [Текст] / Т.Баялиева // Из истории дореволюционного Кыргызстана. – Фрунзе: Илим, 1985. – С.181-197.
36. **Баялиева, Т.** Пережитки магических представлений и их изживание у киргизов [Текст] / Т.Баялиева // Древняя и раннесредневековая культура Киргизстана. – Фрунзе, 1967. – С.114-132.

37. **Бекмуратова, А.Т.** Взаимоотношения в каракалпакской семье прежде и теперь [Текст] / А.Т.Бекмуратова // Вестн. Каракалпакского фил. АН УзбССР, 1966. – №1. – С. 53-56.
38. **Бекмуратова, А.Т.** Изменения в быту и семейных взаимоотношениях каракалпаков за годы Советской власти [Текст] / А.Т.Бекмуратова // Сов. этнография. – 1966. – №3. – С. 101-108.
39. **Ботобекова, А.** Кыргыз ымдоо - жаңсоолору [Текст] / А.Ботобекова. – Бишкек, Bilge, 2007. – 189 б.
40. Быт колхозников киргизских селений Дархан и Чичкан [Текст] / С.М.Абрамзон, К.И.Антипина, Г.П.Васильева и др. – М.: Изд-во АН СССР, 1958. – 324 с.
41. **Бутанаев, В.Я.** Традиционная культура и быт хакасов [Текст] / В.Я.Бутанаев. – Абакан: Хакасское кн. изд-во, 1996. – 222 с.
42. **Валиханов, Ч.Ч.** Избранные произведения [Текст] / Ч.Ч.Валиханов. – М.: Наука, 1986. – 414 с.
43. **Валиханов, Ч.Ч.** Дневник поездки на Иссык-Куль [Текст] / Ч.Ч.Валиханов // Собр. сочинений в 5 т. – Алма-Ата, 1984. – Т.1. – С. 306-357.
44. **Валиханов, Ч.Ч.** Записки о киргизах [Текст] / Ч.Ч.Валиханов // Собр. сочинений в 5 т. – Алма-Ата, 1985. – Т.2. – С. 7-82.
45. **Валиханов, Ч.Ч.** Очерки Джунгарии [Текст] / Ч.Ч.Валиханов // Собр. сочинений в 5 т. – Алма-Ата, 1985. – Т.3. – С. 325–354.
46. **Вульфсон, Э.С.** Киргизы [Текст] / Э.С.Вульфсон. – М.: Изд. Торгового Дома С.Курнин и К, 1913. – 79 с.
47. **Вяткина, К.В.** Культ коня у монгольских народов [Текст] / К.В.Вяткина // Сов. этнография. – 1968. – № 6. – С.117-122.
48. **Ганцкая, О.** Семья: структура, функции, типы [Текст] / О.Ганцкая // Сов. этнография. – 1984. – № 6. – С. 16-28.
49. **Гродеков, Н.И.** Киргизы и каракиргизы Сырь-Дарьинской области [Текст] / Н.И.Гродеков. –Ташкент: Типо-Литография С.И.Лахтина, 1889. – Т.1: Юридический быт. – 544 с.
50. **Джумагулов, А.** Некоторые обычаи и обряды дореволюционной киргизской семьи [Текст] / А.Жумагулов // Изв. АН КиргССР. – 1959. – С. 79-92.

51. **Джумагулов, А.** Семья и брак у киргизов Чуйской долины [Текст] / А.Жумагулов. – Фрунзе: Изд-во АН КиргССР, 1969. – 96 с.
52. **Диваев, А.А.** Киргизские приметы на разные случаи [Текст] / А.А.Диваев // Этнографические материалы (б.м. б.в.)
53. **Диваев, А.А.** О свадебном ритуале киргизов Сыр–Дарьинской области [Текст] / А.А.Диваев. – Казань: Типо-литография Импер. унта, 1899. – 29 с.
54. **Диваев, А.А.** Приметы киргизов во время путешествия [Текст] / А.А.Диваев // Сб. в честь семидесятилетия Г.Н.Потанина. – СПб., 1909. – С. 483-485.
55. **Дыренкова, Н.П.** Брак, термины родства и психические запреты у киргизов [Текст] / Н.П.Дыренкова // Сб. этнограф. материалов. – Л., 1927. – №2. – С. 7-25.
56. **Дыренкова, Н.П.** Культ огня у алтайцев и телеут [Текст] / Н.П.Дыренкова // Сб. музея антропологии и этнографии. – Л., 1927. – Т.6. – С. 63-74.
57. **Дыренкова, Н.П.** Род, классификационная система родства и брачные нормы у алтайцев и телеут [Текст] / Н.П.Дыренкова // Материалы по свадебным и семейно-родовому строю народов СССР. – Л., 1926. – Вып. 1. – С. 247-259.
58. **Дыренкова, Н.П.** Родство и психические запреты у шорцев [Текст] / Н.П.Дыренкова // Материалы по свадебным и семейно-родовому строю народов СССР. – Л., 1926. . – Вып. 1. – С. 260-265.
59. **Жапаров, А.З.** Биографическое время в традиционной культуре кочевников–киргизов [Текст] / А.З.Жапаров // Наследие материальной и духовной культуры Кыргызстана. – Бишкек, 2005. – С. 122-131.
60. **Жапаров, А.З.** Кар жиликке байланышкан ырымдар [Текст] / А.З.Жапаров // Обычаи, традиции и обряды народов Востока. – Бишкек, 2000. – Вып. 1. – С. 45-48.
61. **Жапаров, А.З.** Көкөтөйдүн керээзиндеги төрт түлүк малдын ээлеген орду [Текст] / А.З.Жапаров // «Манас» эпосу жана дүйнө элдеринин эпикалык мурасы. – Бишкек, 1995. 32-33-б.

62. **Жапаров, А.З.** Некоторые вопросы традиционного коневодства [Текст] / А.З.Жапаров // Вест. Кырг. гос. нац. ун-та. – Бишкек, 1998. – Вып. 3. – С.138-143.
63. **Жапаров, А.З.** О традиционном овцеводстве у кыргызов [Текст] / А.З.Жапаров // Изв. НАН Кырг. Респ. – Бишкек, 1998. – №4. – С. 57-59.
64. **Жапаров, А.З.** Роль домашних животных в расширении социальных связей кочевников-кыргызов [Текст] / А.З.Жапаров // Центральная Азия и культура мира. – 2005. – №1/2(17/18). – С.67-81.
65. **Жапаров, А.З.** Семья у кыргызов в постсоветское время [Текст] / А.З.Жапаров // Изв. НАН Кырг. Респ. – 2001. – №1/2. – С. 66-68.
66. **Жусупов, К.** Байыркы кыргыздардын тарыхына жана рухий маданиятына ой чабыт [Текст] / К.Жусупов // Кыргыздар. – Бишкек, 2004. – Т.5. 350-386-б.
67. **Жусупов, К.** Байыркынын издери [Текст] / К.Жусупов. – Бишкек: «Кыргызстан-Сорос» фонду, 2001. – 328 б.
68. **Жусупов, К.** Кыргыздардын байыркы маданияты [Текст] / К.Жусупов. – Бишкек: Бийиктик, 2006. – 228 б.
69. **Зеланд, Н.Л.** Киргизы. Этнологический очерк [Текст] / Н.Л.Зеланд. – СПб, 1885. – 78 с.
70. **Изразцов, Н.** Обычное право («адат») киргизов Семиреченской области [Текст] / Н.Изразцов // Этнографическое обозрение. – 1897. – Кн. 34. – №3. – С. 67–94
71. **Изразцов, Н.** Обычное право («адат») киргизов Семиреченской области [Текст] / Н.Изразцов // Этнографическое обозрение. – 1897. – Кн. 35. – №4. – С.1–36.
72. **Илимбетов, Ф.** Культ волка у башкир [Текст] / Ф.Илимбетов // Археология и этнография Башкирии. – Уфа, 1971. – Т.4. – С. 224-228.
73. **Илиясов, С.** Пережитки патриархально-родовых и феодально-буржуазных отношений у киргизов до проведения сплошной коллективизации [Текст] / С.Илиясов // Тр. ин-та яз., лит. и ист. – Фрунзе, 1945. – Вып.1. – С. 131-146.
74. **Исраилова-Харьехузен, Ч.** Традиционное общество кыргызов в период русской колонизации во второй половине XIX – нач. XX в. и

- система их родства [Текст] / Ч.Исраилова-Харьехузен. – Бишкек: Илим, 1999. – 208 с.
75. **Ишь-Мухаммедь Букинъ.** Физическое и умственное воспитание у кыргыз [Текст] / Ишь-Мухаммедь Букинъ. – Ташкент: Типогр. арендуемая О.В.Базилевским, 1883. – 19 с.
76. **Каада-салттар. Ак баталар** [Текст]: эл адабияты сериясы. – Бишкек: Шам, 2003. – Т.29. – 400 б.
77. **Калмаков, Н.** Некоторые семейные обычаи киргизов северных уездов Сыр-Дарьинской области [Текст] / Н.Калмаков // Кауфманский сб. – М., 1910. – С. 221-228.
78. **Калыш, А.Б.** Семья и брак в современном Казахстане [Текст] / А. Калыш. – Алматы: Арыс, 2013. – 472 с.
79. **Капалова, А.** Табуирование имен у кыргыз [Текст] / А.Капалова // Вопросы истории Кыргызстана. – Бишкек, 2008. – №1. – С. 59-62
80. **Каракеева, С.И.** Современная киргизская городская семья [Текст] / С.И.Каракеева. – Фрунзе: Илим, 1981. – 45 с.
81. **Карасаев, К.** Миң түркүн суроого миң түркүм жооп [Текст] / Х.Карасаев. – Бишкек: Мурас, 1998. – 275 б.
82. **Карасаев, К.** Накыл сөздөр: тил казынасынан [Текст] / Х.Карасаев. – Бишкек: Шам, 1995. – 500 б.
83. **Карасаев, К.** Өздөштүрүлгөн сөздөр [Текст]: сөздүк / Х.Карасаев. – Фрунзе: Кыргыз Совет Энцикл. башкы ред., 1986. – 424 б.
84. **Каратаев, О.К.** Кыргыз этнонимдер сөздүгү [Текст] / О.К.Каратаев. – Бишкек: Кыргыз-Түрк «Манас» ун-ти, 2003. – 265 б.
85. **Каратаев, О.К.** Кыргыз этнографиясы боюнча сөздүк [Текст] / О.К.Каратаев, С.Э.Эралиев. – Бишкек: Бийиктик, 2005. – 600 б.
86. **Каруновский, Л.Э.** Из алтайских верований и обрядов связанных с ребенком [Текст] / Л.Э.Каруновский // Сб. музея антропологии и этнографии. – Л., 1927. – Т.6. – С.19-36.
87. **Кисляков, Н.А.** Наследование и раздел имущества у народов Средней Азии и Казахстана [Текст] / Н.А.Кисляков. – Л.: Наука, 1977. – 132 с.

88. **Кисляков, Н.А.** Очерки по истории семьи и брака у народов Средней Азии и Казахстана [Текст] / Н.А.Кисляков. – Л.: Наука, 1969. – 240 с.
89. **Кисляков, Н.А.** Пережитки матриархата в брачных обрядах народов Средней Азии [Текст] / Н.А.Кисляков // Краткие сообщения Ин-та этнографии АН СССР. – М., 1958. – Т. 28. – С. 21-27.
90. **Кисляков, Н.А.** Проблемы семьи и брака в работах советских этнографов (по материалам Средней Азии и Казахстана) [Текст] / Н.А.Кисляков // Сов. этнография. – 1967. – №5. – С. 92-104.
91. **Кисляков, Н.А.** Сохранение экзогамных норм у народов Средней Азии и Казахстана в XIX – нач. XX в. [Текст] / Н.А.Кисляков // История, археология и этнография Ср. Азии. – М., 1968. – С. 291-299.
92. **Кожомуратова, Б.Ж.** Мясная пища в традиционной системе питания кыргызов [Текст] / Б.Ж.Кожомуратова // Вест. Кырг. гос. пед. ун-та им. И.Арабаева. Сер. обществ. наук. – 2004. – Вып.5. – С. 95-99.
93. **Кожомуратова, Б.Ж.** Посуда, используемая при приготовлении, перевозки и хранении традиционных напитков у кыргызов [Текст] / Б.Ж.Кожомуратова // Вест. Кырг. нац. ун-та им. Ж.Баласагына. – 2005. – Сер.5. – Вып.2. – С. 65-68.
94. **Кожомуратова, Б.Ж.** Традиционная молочная пища кыргызов [Текст] / Б.Ж.Кожомуратова // Вест. Кырг. гос. пед. ун-та им. И.Арабаева. – 2004. – Сер.1. – Вып.1. – С. 116-118.
95. **Кожомуратова, Б.Ж.** Традиционная трапеза распределения мяса у кыргызов [Текст] / Б.Ж.Кожомуратова // Билим жана тарбия. – 2005. – №1/2 (5/6). – С. 165-170.
96. **Козубаев, О.** Становление и развитие советской киргизской семьи [Текст] / О.Козубаев. – Фрунзе: Илим, 1986. – 112 с.
97. **Коңкобаев, К., Ботобекова, А.** Кыргыз ымдоо-жаңсоолорунун түшүндүрмө сөздүгү [Текст] / К.Коңкобаев, А.Ботобекова. – Бишкек: Bilge, 2007. – 126-б.
98. **Көчкүнов, А.С.** Жилище в системе традиционной похоронно-погребальной обрядности кыргызского народа (на примере юрты)

- [Текст] / А.С. Көчкүнов // Этнографическое обозрение. – М., 2008. – №5. – С. 144-159.
99. **Көчкүнов, А.С.** История и современное состояние этнологической науки в Кыргызстане (постановка вопроса) [Текст] / А.С. Көчкүнов // Билим жана тарбия. Махмуд Кашгари-Барскани атындагы Чыгыш ун-тинин илимий-педагогикалык журналы. – Бишкек, 2005. – №1/2. 134-143-б.
100. **Көчкүнов, А.С.** Некоторые тенденции развития структуры современной киргизской сельской семьи [Текст] / А.С. Көчкүнов // Сов. Киргизстан: страницы истории и современность. – Фрунзе, 1984. – С. 58-63.
101. **Көчкүнов, А.С.** Ритуал гостеприимства в традиционной этнической культуре кыргызского народа [Текст] / А.С. Көчкүнов // Этносоциальные и этнокультурные процессы в Кыргызстане с древнейших времен до наших дней. Материалы I респ. этнолог. семинара, посвящ. 70-летию этнографа Какен Мамбеталиевой. – Бишкек, 2007. – С.113-123.
102. **Көчкүнов, А.С.** Система питания кыргызов [Текст] / А.С. Көчкүнов // Коомдук илимдер журналы. – 2003. – №8. – С. 213-233.
103. **Көчкүнов, А.С.** Традиции и инновации в современной киргизской семье (По материалам Иссык-Кульской и Нарынской областей) [Текст] / А.С. Көчкүнов // Сов. этнография. – 1985. – №5. – С.75-83
104. **Көчкүнов, А.С.** Традиционная пища кыргызов (некоторые вопросы типологии) [Текст] / А.С. Көчкүнов // Билим жана тарбия. – 2003. – №1. – С.53-58, – №2. – С. 7-14.
105. **Краснов, А.** Долина Иссык-Куля [Текст] / А.Краснов // Азиатская Россия. – М., 1909. – С. 268-273.
106. **Краснов, А.** У подножья Хан-Тенгри [Текст] / А.Краснов // Азиатская Россия. – М., 1909. – С. 258-268.
107. **Кубатбеков, Э.М.** Кыргыздардын салттык сөөк жуу каада-салттары [Текст] / Э.М.Кубатбеков // Вест. Кырг. гос. пед. ун-та им. И.Арабаева. – Бишкек, 2004. – Сер.1. – Вып. 4. 96-101-б.

108. **Кушнер (Кнышев), П.** Горная Киргизия [Текст] / П.Кушнер (Кнышев). – М: Изд. Коммунистического ун-та Трудящихся Востока им. И.В.Сталина, 1929. – 135 с.
109. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү [Текст]. – Фрунзе: Мектеп, 1969. – 775 б.
110. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү [Текст]. – Фрунзе: Илим, 1980. – 323 б.
111. **Левшин, К.** Кыргыз-кайсактар же кыргыз-казактар тууралуу тарыхый маалыматтар [Текст] / К.Левшин // Кыргыздар. – Бишкек, 2004. – Т.2. 128-137-б.
112. **Лобачева, Н.П.** К истории сложения института свадебной обрядности (на примере комплексов свадебных обычаев и обрядов народов Средней Азии и Казахстана) [Текст] / Н.П.Лобачева // Семья и семейные обряды у народов Ср. Азии и Казахстана. – М., 1978. – С. 144-175.
113. **Мамбеталиева, К.** Быт и культура шахтеров-киргизов каменноугольной промышленности Киргизии [Текст] / К.Мамбеталиева. – Фрунзе: Изд. АН Кирг ССР, 1963. – 124 с.
114. **Мамбеталиева, К.** Семья и семейно-брачные отношения рабочих-киргизов горнорудной промышленности Киргизии [Текст] / К.Мамбеталиева. – Фрунзе: Изд-во Кырг. гос. ун-та, 1971. – 43 с.
115. **Мамбетказы Эминалы.** Каада-салттардан [Текст] / Эминалы Мамбетказы // Кыргыздар. – Бишкек, 1997. – Т.4. 570-580-б.
116. **Мураталиев, М.** Эпчи – «аял» [Текст] / М.Мураталиев // Тр. ин-та яз., лит. и ист. – Фрунзе, 1948. – Вып.2. – С. 39-43.
117. **Мырзакметов, А.К.** Кыргыз ырым-жырымдары [Текст] / А.К.Мырзакметов. – Ош: Б-сыз, 2005. – 110 б.
118. **Наливкин, В.** Очерк быта женщины оседлого туземного населения Ферганы [Текст] / В.Наливкин, М.Наливкина. – Казань: Тип. Импер. ун-та, 1886. – 245 с.
119. **Ниязова, Ж.** О культурном этикете кыргызов [Текст] / Ж.Ниязова // Наследие материальной и духовной культуры Кыргызстана. – Бишкек, 2005. – С. 146-154.

120. **О-чевь.** Женщина Туркестана по народным пословицам и поговоркам [Текст] / О-чевь // Этнографическое обозрение. – 1897. – Кн. 35. – №2. – С. 44–58.
121. **Оразов, А.** Традиционные земледельческие и скотоводческие обычаи, обряды и праздники у туркмен [Текст] / А.Оразов // Этнография Туркменистана: сб. ст. – Ашгабат, 1993. – С. 124.
122. **Осмонова, Ж.** Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү [Текст] / Ж.Осмонова, К.Коңкобаев, Ш.Жапаров. – Бишкек: Кыргыз–Түрк «Манас» ун-ти, 2001. – 519 б.
123. Очерки быта каракиргизов (из путевого дневника) [Текст] // Туркестанский сб. – СПб: Тип. М-ва Путей сообщения, 1873. – Т.77. (б.с.)
124. **Өмүрбеков, Ч.К.** Трапезы в системе питания у кыргызов (теоретический аспект) [Текст] / Ч.К.Өмүрбеков // Обычаи, традиции и обряды народов Востока. – Бишкек, 2000. – Вып.1. – С. 119-122.
125. **Өмүрбеков, Ч.К.** Ритуальное значение домашнего очага в традиционном мировоззрении киргизов [Текст] / Ч.К.Өмүрбеков // Краткое содержание докладов Лавровских (Среднеазиатско-Кавказских) чтений, 1990–1991 гг. – СПб., 1992. – С. 84–85.
126. Пословицы и поговорки кыргызского народа. Из собрания академика К.К.Юдахина [Текст]. – Бишкек: Фонд «Сорос-Кыргызстан», 1997. – 231 с.
127. **Поярков, Ф.В.** Кара-киргизские легенды, сказки и верования [Текст] / Ф.В.Поярков. – Пишпек, 1899. – 42 с.
128. **Радлов, В.В.** Кара-киргизы [Текст] / В.В.Радлов // Кыргызы. Источники. История. Этнография. – Бишкек, 1996. – С. 362-369.
129. **Радлов, В.В.** Сибирден. 1862-жылдагы саякаттын күндөлүгүнөн [Текст] / В.В.Радлов // Кыргыздар. – Бишкек, 1991. 310-328-б.
130. **Реми Дор.** Ооган Памириндеги кыргыздар: тарыхый-этнографиялык баян [Текст] / Реми Дор. – Бишкек, 1993. – 104 б.
131. **Рокка, Ф.** Памир жана Алай кыргыздары [Текст] / Ф.Рокка // Кыргыздар. – Бишкек, 2004. – Т.1. 243-252-б.
132. Сведения о дикокаменных киргизах [Текст] // Записи рус. географ. об-ва. – СПб., 1851. – Кн. 5. – С. 140-155.

133. Семейный быт народов СССР [Текст]. – М.: Наука, 1990. – 519 с.
134. **Семенов, П.П. - Тянь-Шанский.** Путешествие в Тянь-Шань [Текст] / П.П.Семенов. – М.: Гос. изд-во географ. лит., 1947. – 381 с.
135. Семья и семейные обряды у народов Средней Азии и Казахстана [Текст]. – М.: Наука, 1978. – 213 с.
136. **Смайылова, С.М.** Кыргыздарда ХХ к. башталышына чейин үйлөнүүллөптүндөгү айрым каада-салттар [Текст] / С.М.Смайылова // Вест. Кырг. нац. ун-та им. Ж.Баласагына. – 2005. – Сер.5. – Вып.2. 79-81-б.
137. **Смирнов, А.П.** Быт и нравы киргизов [Текст] / А.П.Смирнов. – СПб.: Тип. М.Акинфиева и И.Леонтьева, 1897. – 27 с.
138. **Смирнов, Н.** Киргизские очерки [Текст] / Н.Смирнов. – М.: Молодая гвардия, 1930. – 101 с.
139. **Смирнова, Я.С.** Избегание: формационная оценка или «этнический нейтралитет» [Текст] / Я.С.Смирнова, А.И.Перщиц // Сов. этнография. – 1978. – № 6. – С. 61-70.
140. **Солтоноев, Б.** Кызыл кыргыз тарыхы [Текст] / Б.Солтоноев. – Бишкек: Учкун, 1993. – 1-кит. – 208 б.
141. **Солтоноев, Б.** Кызыл кыргыз тарыхы [Текст] / Б.Солтоноев. – Бишкек: Учкун, 1993. – 2-кит. – 224 б.
142. **Сулайманов, Э.Ж.** Южные регионы Кыргызстана: Семья и этнокультурные традиции [Текст] / Э.Ж.Сулайманов // Диалог цивилизаций. По материалам Междунар. конф. посвящ. 2200-летию Кырг. государственности. – Бишкек, 2003. – Вып. 3. – С.137-141.
143. **Сухарева, О.А.** Свадебные обряды таджиков г. Самарканда и некоторых других районах Средней Азии [Текст] / О.А.Сухарева // Сов. этнография. – 1940. – №3. – С. 172-176.
144. **Талып Молдо.** Кыргыз тарыхы, уруучулук курулушу. Түрлүү салттар, кыргыз деген сөздүн өзү тууралуу [Текст] / Талып Молдо // Кыргыздар. – Бишкек, 2004. – Т.2. 363-412-б.
145. **Толеубаев, А.Т.** Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов (XIX – начало XX в.) [Текст] / А.Т.Толеубаев. – Алма-Ата: Гылым, 1991. – 214 с.

146. **Үсөйүн ажы.** Байыркы замандагы кыргыз элинин диний ишеними, маданияты, санаа-салты, үрп-адаты жана астрономиялык илими [Текст] / Үсөйүн ажы // Кыргыздар: санжыра, тарых, мурас, салт. – Бишкек, 1991. 114-122-б.
147. **Үсөйүн ажы.** Кыргыз элинин диний ишеними жана салт-санаасы жөнүндө [Текст] / Үсөйүн ажы // Кыргыздар. – Бишкек, 1997. – Т.4. 560-569-б.
148. **Фиельструп, Ф.А.** Из обрядовой жизни киргизов начала XX века [Текст] / Ф.А.Фиельструп. – М.: Наука, 2002. – 300 с.
149. **Фиельструп, Ф.А.** Исследование среди кара-киргиз. Этнографические экспедиции 1924-1925 гг. [Текст] / Ф.А.Фиельструп. – Л., 1925. – 101 с.
150. **Фиельструп, Ф.А.** Свадебные обряды у кыргызов [Текст] / Ф.А.Фиельструп // Кыргызы. – Бишкек, 2004. – Т.10. – С. 47-53.
151. **Харузин, А.** Киргизы Букеевской орды (антрополого-этнологический очерк) [Текст] / А.Харузин. – М.: Тип. А.Левенсон, 1889. – Вып.1. – 565 с.
152. **Чотонов, А.** О национальных традициях народов Средней Азии [Текст] / А.Чотонов. – Фрунзе: Изд-во АН КиргССР, 1964. – 173 с.
153. **Эдварт Муррай.** 30-жылдардагы Текес кыргыздары жөнүндө [Текст] / Эдварт Муррай // Кыргыздар. – Бишкек, 2004. – Т.4. 57-71-б.
154. **Эстебесов, М.А.** Кой союунун ыкмасы [Текст] / М.А.Эстебесов. – Бишкек: Б-сыз, 1992. – 14 б.
155. Этнография детства: Традиционные формы воспитания детей и подростков у народов Передней и Южной Азии [Текст]. – М.: Наука, 1983. – 192 с.
156. Этнография детства: Традиционные формы воспитания детей и подростков у народов Восточной и Юго-Восточной Азии [Текст]. – М.: Наука, 1983. – 231 с.
157. **Юдахин, К.К.** Из ляйлякских материалов [Текст] // Тр. ин-та яз., лит. и ист. – Фрунзе, 1948. – Вып.2. – С. 29-38.
158. **Юдахин, К.К.** Киргизско-русский словарь [Текст] / К.К.Юдахин. – М.: Сов. энцикл., 1965. – 974 с.

159. **Юдахин, К.К.** Русско-киргизский словарь [Текст] / К.К.Юдахин. – Бишкек: Шам, 2000. – 992 с.

II. Басма сөз каражаттарындагы макалалар

160. **Акматалиев, А.С.** Каада-салттан, үрп-адаттан [Текст] / А.С.Акматалиев // Кыргыз Туусу. – 2006. – №7. – 10-б.
161. **Акматалиев, А.С.** Элдик тамак-аш [Текст] / А.С.Акматалиев // Ала-Тоо. – 2002. – №1. – 145-159-б.
162. **Балтабаев, А.** Элибиздин ырым-жырымдары [Текст] / А.Балтабаев // Эмгек Туусу. Кочкор районунун коомдук-саясий гезити. – 1997. – 15-март. – 2-б.
163. **Жумабаев, Б.М.** Орус саякатчылары кыргыз этнографиясы жөнүндө [Текст] / Б.М.Жумабаев // Ала Тоо. – 1988. – Июнь. – 137-143-б.
164. **Кадыров, Ы.** Конок [Текст] / Ы.Кадыров // Замандаш. – 2008. – Фев. – 37-б.
165. Кыргыз элинин ырым сөздөрү [Текст] // Дартка дабаа. – 2007. – Апр. – 8-б.
166. Муну билип алуу парз [Текст] // Кооперация жарчысы. – 1993. – 31-март. – 2-б.
167. **Мырзакметов, А.К.** Кыргыз баласын ыгы жок эркелетпейт. Кылым карыткан тыюулар жөнүндө [Текст] / А.К.Мырзакметов // Замандаш. – 2004. – №10. – 36-37-б.
168. **Мырзакметов, А.К.** Кыргыз элинин көөнө ишенимдери [Текст] / А.К.Мырзакметов // Замандаш. – 2005. – №9. – 34-35-б.
169. **Мырзакметов, А.К.** Кыргыз элинин көөнө ишенимдери [Текст] / А.К.Мырзакметов // Замандаш. – 2005. – №10. – 40-41-б.
170. **Мырзакметов, А.К.** Кыргыз элинин көөнө ишенимдери [Текст] / А.К.Мырзакметов // Замандаш. – 2005. – №11. – 34-35-б.
171. **Мырзакметов, А.К.** Карынга сары май толоор, ую пул кыргыз бай болоор [Текст] / А.К.Мырзакметов // Замандаш. – 2008. – Апр. – 40-41-б.
172. **Мырзакметов, А.К.** Ат – адамдын канаты [Текст] / А.К.Мырзакметов // Замандаш. – 2007. – Сент. – 40-41-б.

173. **Сайназарова, З.** Сары-Колдук кыргыздар: кыз узатуу [Текст] / З.Сайназарова // Мурас. – 1991. – Тогуздун айы. – 13-47-б.
174. **Строилов, Л.** Афгандык кыргыздар (чет элдик басма сөз материалдары боюнча) [Текст] / Л.Строилов // Ала-Тоо. – 1988. – №8. – 142-153-б.
175. **Тилекматов, Д.** Элдик салтты эсиңден чыгарба [Текст] / Д.Тилекматов // Эмгек Туусу. Кочкор районунун коомдук-саясий гезити. – 1994. – 24-июль. – 4-б.

III. Музейлик жана электрондук материалдар

176. **Бутанаев, В.Я.** Народный календарь хакасов [Электронный ресурс] / В.Я.Бутанаев. – Режим доступа: www.kyrgyz.ru. – Загл. с экрана.
177. **Есбергенов, Х.** Обряды и верования каракалпаков, относящиеся к юрте [Электронный ресурс] / Х.Есбергенов. – Режим доступа: <http://turkolog.narod.ru/info/kkr-2.htm>. – Загл. с экрана.
178. **Жанайдарова, О.** Некоторые обычаи и поверья казахов, связанные с конем [Электронный ресурс] / О.Жанайдарова. – Режим доступа: <http://www.history.kz/ritual.php>. – Загл. с экрана.
179. **Жетимишбаев, К.** Кыргыз элинин түрлүү салттары [Текст] / К.Жетимишбаев. Жети-Өгүз райондук тарых таануу музей арх.
180. **Жетимишбаев, К.** Элдик ырым-жырымдарды билесинерби? [Текст] / К.Жетимишбаев. Жети-Өгүз райондук тарых таануу музейиндеги кол жазма арх.
181. **Жумагулов, Е.** Гениальная юрта. Самое простое, удобное и прочное жилище человека [Электронный ресурс] / Е.Жумагулов. – Режим доступа: <http://turkolog.narod.ru/info/I282.htm>. – Загл. с экрана.
182. **Карасаев, К.** Өзүм менен сүйлөшүү [Текст] / К.Карасаев. Жети-Өгүз райондук тарых таануу музей арх. д. 18. 9-16-б.
183. **Народы мира:** этнографические очерки. Народы Средней Азии и Казахстана [Электронный ресурс]. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – Т.2. – Режим доступа: <http://www.rarebooks.net/kg/ru/collection/17/>. – Загл. с экрана.

184. Обычное семейное право хакасов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://planetadisser.com/>. – Загл. с экрана.
185. **Угдыжеков, С.А.** Семейно-брачная структура кыргызов 6-7 вв. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.kyrgyz.ru>. – Загл. с экрана.
186. **Шевцова, А.** Слышен звон идущей женщины. Статья о свадебном костюме у народов Казахстана и Средней Азии [Электронный ресурс] / А.Шевцова. – Режим доступа: <http://www.kazakh.ru/news/articles/?a=114>. – Загл. с экрана.

IV. Диссертациялар жана авторефераттар

187. **Айтбаев, М.Т.** Северная Киргизия (историко-этнографическое исследование) [Текст]: автореф. дис. ...д-ра. ист. наук: 07.00.07 / М.Т.Айтбаев. – Тбилиси, 1967. – 48 с.
188. **Акмолдоева, Б.Б.** Коневодство в системе традиционного хозяйства киргизов (конец XIX-начало XX вв.) [Текст]: автореф. дис. ...канд. ист. наук: 07.00.07 / Б.Б. Акмолдоева. – М., 1983. – 23 с.
189. **Баязитова, Р.Р.** Традиционный этикет в башкирской семье [Электронный текст]: автореф. дис. ...канд. ист. наук: 07.00.07 / Р.Р. Баязитова. – Уфа, 2006. – Режим доступа: <http://www.dissercat.com>. – Загл. с экрана.
190. **Баялиева, Т.** Доисламские верования и их пережитки у кыргызов [Текст]: автореф. дис. ...канд. ист. наук: 07.00.07 / Т.Баялиева. – Л., 1969. – 37 с.
191. **Бекмуратова, А.Т.** Семейно-бытовой уклад каракалпаков в прошлом и задача преодоления его вредных пережитков [Текст]: автореф. дис. ...канд. ист. наук: 07.00.07 / А.Т. Бекмуратова. – М., 1967. – 21 с.
192. **Гимбатова, М.Б.** Культура поведения и этикет ногайцев в XIX – начале XX века: коммуникативные нормы в семейном и общественном быту [Электронный ресурс]: автореф. дис. ...докт. ист. наук: 07.00.07 / М.Б.Гимбатова. – Махачкала, 2009. – Режим доступа: <http://www.dissercat.com>. – Загл. с экрана.

193. **Жапаров, А.З.** Традиционное скотоводство и социальная организация кыргызов [Текст]: дис. ...канд. ист. наук: 07.00.07 / А.З.Жапаров. – Бишкек, 2002. – 200 с.
194. **Кайыпов, С.Т.** Туркияда жашаган Памир кыргыздарынын тамак маданияты: тарыхый-этнографиялык изилдөө (XIX кылымдын аягы – XXI кылымдын башы) [Текст]: тарых илим. ...докт. дис. автореф. : 07.00.07, 07.00.02. / С.Т.Кайыпов. – Бишкек, 2012. – 58 б.
195. **Камбачокова, М.Ю.** Обрядовая культура и традиционный этикет абазин [Электронный ресурс]: автореф. дис. ...канд. ист. наук: 07.00.07 / М.Ю.Камбачокова. – Нальчик, 2008. – Режим доступа: www.dissercat.com. – Загл. с экрана.
196. **Капалбаев, О.Э.** Кыргыздардын салттык жыгаччылыгы (тарыхый-этнографиялык изилдөө. XIX кылымдын аягы – XX кылымдын башы) [Текст]: тарых илим. ...канд. дис.: 07.00.07 / О.Э.Капалбаев. – Бишкек, 2007. – 199 б.
197. **Көчкүнов, А.С.** Новое и традиционное в структуре киргизской сельской семьи (По материалам Иссык-Кульской, Нарынской и Ошской областей) [Текст]: дис. ...канд. ист. наук: 07.00.07 / А.С. Көчкүнов. – М., 1986. – 237 с.
198. **Мейрманова, Г.А.** Культура общения у казахов: трансформация традиционного этикета [Электронный ресурс]: автореф. дис. ...канд. ист. наук: 07.00.07 / Г.А.Мейрманова. – М., 2009. – Режим доступа: <http://www.dissercat.com>. – Загл. с экрана.
199. **Мырзакметов, А.К.** Кыргыздардагы баланын төрөлүшүнө жана өсүшүнө байланышкан ырым-жырымдар менен ишенимдер (Түштүк Кыргызстандын материалдары боюнча) [Текст]: тарых илим. ...канд. дис.: 07.00.07 / А.К.Мырзакметов. – Бишкек, 2007. – 159 б.
200. **Ниязова, Ж. К.** Этикет кыргызов: сущность и социокультурная ценность [Текст]: дис. ...канд. филос. наук: 09.00.03 / Ж.К.Ниязова. – Бишкек, 2005. – 159 с.
201. **Өмүрбеков, Ч.К.** Развитие материальной культуры кыргызского сельского населения. 1920-1980-годы (этнографическое исследование) [Текст]: автореф. дис. ...канд. ист. наук: 07.00.07 / Ч.К.Өмүрбеков. – М.: 1990. – 22 с.

202. **Стасевич, И.В.** Статус вдовы в культуре казахов и киргизов (на основе материалов XIX - начала XX века) [Текст]: автореф. дис. ...канд. ист. наук: 07.00.07 / И.В.Стасевич. – СПб., 2005. – 22 с.
203. **Токтакунова, Э.Ж.** Народный традиционный календарь кыргызов [Текст]: автореф. дис. ...канд. ист. наук: 07.00.07 / Э.Ж.Токтакунова. – Бишкек, 2008. – 22 с.

V. Этнографиялык талаа материалдары

204. **Молдокулова, Д.Т.** АТМ – Автордун талаа материалы. Талас облусунун Талас, Манас, Бакай-Ата райондору, Ысык-Көл облусунун Тоң, Жети-Өгүз, Ысык-Көл райондору, Нарын облусунун Кочкор, Ат-Башы, Ак-Талаа райондору. – 200 б.

Маалымат берүүчүлөрдүн тизмеси

1. Абдраев Талантбек (Ысык-Көл областы, Тоң району, Бүркүт айылы. 1962-ж. Жүдөө)
2. Абдраева Акжолтой (Ысык-Көл областы, Тоң району, Бүркүт айылы. 1942-ж. Жүдөө)
3. Абдрахманов Султан (Ысык-Көл областы, Жети–Өгүз району, Бозбешик айылы. 1938-ж. Дөөлөс)
4. Абдыкеримова Шарипа (Нарын областы, Кочкор району, Кочкор айылы. 1953-ж. Сарбагыш)
5. Абдырахманов Базарбай (Талас областы, Манас району, Покровка айылы. 1946-ж. Оготур)
6. Ажыбаева Зина (Ысык-Көл областы, Ысык-Көл району, Бостери айылы. 1917-ж. Саяк)
7. Акунова Токуш (Ысык-Көл областы, Тоң району, Бөкөнбаев айылы. 1932-ж. Торгой)
8. Алдаяров Замир (Нарын областы, Кочкор району, Кара-Саз айылы. 1955-ж. Арык)
9. Алиаскарова Нурбүбү (Нарын областы, Кочкор району, Кочкор айылы. 1954-ж. Төлөк)
10. Алиев Абдулат (Нарын областы, Кочкор району, Кара-Саз айылы. 1919-ж. Чечей)
11. Алиева Турсунбү (Ысык-Көл областы, Тоң району, Темир-Канат айылы. 1942-ж. Чечей)
12. Аликов Темирбек (Нарын областы, Ак-Талаа району, Байгөнчөк айылы. 1952-ж. Сарыбагыш)
13. Алишерава Бүбүке (Нарын областы, Ат-Башы району, Ак-Жар айылы. 1928-ж. Өсүк)
14. Апилов Мыктыбек (Нарын областы, Ак-Талаа району, Баетов айылы. 1955-ж. Саяк)
15. Асаналиева Жанымбүбү (Нарын областы, Нарын шаары. 1946-ж. Черик)
16. Аташова Майра (Жалал-Абад областы, Ала-Бука району, Ала-Бука айылы. 1943-ж. Саруу)

17. Байгазиева Барпыкан (Ысык-Көл областы, Тоң району, Жер-Үй айылы. 1921-ж. Торгой)
18. Бакова Бурма (Ысык-Көл областы, Тоң району, Бөкөнбаев айылы. 1926-ж. Борсук)
19. Балтабаев Аман (Нарын областы, Кочкор району, Кочкор айылы. 1942-ж. Сарбагыш)
20. Батырбеков Кубанычбек (Талас областы, Манас району, Бала-Саруу айылы. 1920-ж. Саруу)
21. Баякунова Анар (Ысык-Көл областы, Тоң району, Бөкөнбаев айылы. 1936-ж. Кеней)
22. Бекмамбетова Саадат (Талас областы, Манас району, Бала-Саруу айылы. 1934-ж. Саруу)
23. Бекмурзаев Ошкул (Талас областы, Манас району, Бала-Саруу айылы. 1960-ж. Саруу)
24. Бекмурзаева Салтанат (Талас областы, Талас району, Талды-Булак айылы. 1957-ж. Солто)
25. Борбашова Кенже (Нарын областы, Ат-Башы району, Ак-Жар айылы. 1906-ж. Моңол)
26. Досмамбетова Света (Талас областы, Манас району, Бала-Саруу айылы. 1959-ж. Кытай)
27. Дөлөев Өмүрбек (Нарын областы, Ак-Талаа району, Баатов айылы. 1947-ж. Моңол)
28. Дүйшеева Канымбүбү (Нарын областы, Ат-Башы району, Казыбек айылы. 1936-ж. Черик)
29. Дүйшембиева Жийдегүл (Нарын областы, Ак-Талаа району, Байгөнчөк айылы. 1939-ж. Сарт)
30. Жантелиева Төрөкан (Талас областы, Талас району, Кара-Ой айылы. 1905-ж. Баян)
31. Жапарова Атыркүл (Нарын областы, Ак-Талаа району, Байгөнчөк айылы. 1957-ж. Өйдөчекти)
32. Жумабаев Кабылбек (Нарын областы, Кочкор району, Кочкор айылы. 1953-ж. Сарбагыш)
33. Жүсүбалиева Кыяз (Нарын областы, Ак-Талаа району, Үгүт айылы. 1921-ж. Керки тамга)

34. Жылкыбаева Айнагүл (Ысык-Көл областы, Жети–Өгүз району, Ор-гочор айылы. 1958-ж. Дөөлөс)
35. Ибраимова Жакшылык (Талас областы, Талас району, Талды-Булак айылы. 1928-ж. Ботра)
36. Ибраимова Жаркын (Талас областы, Талас району, Кара-Ой айылы. 1925-ж. Ботра)
37. Исабаев Акматбек (Ысык-Көл областы, Ысык-Көл району, Бостери айылы. 1929-ж. Саяк)
38. Искенова Анипа (Нарын областы, Ат-Башы району, Казыбек айылы. 1935-ж. Черик)
39. Калмамбетова Гүлбарчын (Нарын областы, Ат-Башы району, Казыбек айылы. 1952-ж. Черик)
40. Каримов Курмаш (Ысык-Көл областы, Ысык-Көл району, Бостери айылы. 1931-ж. Найман)
41. Көчөрбаева Мунайым (Талас областы, Манас району, Покровка айылы. 1914-ж. Саруу)
42. Курманова Турсун (Ысык-Көл областы, Жети–Өгүз району, Бозбешик айылы. 1924-ж. Дөөлөс)
43. Кутманалиева Урматкан (Талас областы, Бакай-Ата району, Кара-Кашат айылы. 1933-ж. Саруу)
44. Кыдыралиева Сабира (Талас областы, Талас району, Көк-Ой айылы. 1925-ж.)
45. Маманазаров Сартбай (Нарын областы, Кочкор району, Кара-Саз айылы. 1921-ж. Черт кубат)
46. Мамбетаалыуулу Канай (Нарын областы, Ат-Башы району, Ак-Жар айылы. 1928-ж. Моңол)
47. Мамырбаева Бурул (Талас областы, Талас району, Талды-Булак айылы. 1926-ж. Солто)
48. Мамырбаева Жумакан (Нарын областы, Ак-Талаа району, Кайыңды-булакайылы. 1928-ж. Өйдөчекти)
49. Маркашова Барча (Талас областы, Манас району, Бала-Саруу айылы. 1933-ж. Саруу)
50. Машаев Жолой (Нарын областы, Ат-Башы району, Казыбек айылы. 1933-ж. Черик)

51. Миңжашарова Нурила (Ысык-Көл областы, Тоң району, Кызыл-Туу айылы. 1945-ж. Катаган)
52. Мурзалиева Керезкан (Ысык-Көл областы, Жети–Өгүз району, Оргочор айылы. 1940-ж. Коңурат)
53. Мырзакматова Төлөкан (Ысык-Көл областы, Тоң району, Бөкөнбаев айылы. 1965-ж. Жүдөө)
54. Ниязалиева Эльмира (Нарын областы, Кочкор району, Кара-Саз айылы. 1961-ж. Арык)
55. Орозакунова Абида (Нарын областы, Кочкор району, Кочкор айылы. 1951-ж. Саяк)
56. Орозалиева Күкүл (Талас областы, Манас району, Бала-Саруу айылы. 1924-ж. Алакчын)
57. Орозонова Сагын (Нарын областы, Кочкор району, Кара-Саз айылы. 1946-ж. Саяк)
58. Осмонкулова Гүлайша (Талас областы, Талас району, Талды-Булак айылы. 1926-ж. Солто)
59. Өмүралиева Расия (Нарын областы, Ат-Башы району, Кара-Суу айылы. 1924-ж. Азык)
60. Сагынбаев Мусагул (Ысык-Көл областы, Жети–Өгүз району, Оргочорайылы. 1942-ж. Желден)
61. Сманова Мистекан (Ысык-Көл областы, Жети–Өгүз району, Оргочор айылы. 1924-ж. Дөөлөс)
62. Сөлпиева Зайнагүл (Ысык-Көл областы, Тоң району, Бөкөнбаев айылы. 1942-ж. Кутчу)
63. Сүйөркулов Жусуп (Талас областы, Талас району, Талды-Булак айылы. 1925-ж. Солто)
64. Сулайманов Чокой (Талас областы, Манас району, Покровка айылы. 1930-ж. Сакоо)
65. Сулайманова Гүлшан (Талас областы, Манас району, Покровка айылы. 1941-ж. Сакоо)
66. Сулайманова Өктөмхан (Талас областы, Манас району, Жайылган айылы. 1937-ж. Мундуз)
67. Сыдыкбаев Манап (Нарын областы, Ат-Башы району, Казыбек айылы. 1925-ж. Черик)

68. Ташбаева Кадича (Бишкек шаары. 1952-ж. Мундуз)
69. Ташкеева Башан (Жалал-Абад областы, Ала-Бука району, Ала-Бука айылы. 1923-ж. Черик)
70. Ташмамбетов Тынай (Талас областы, Бакай-Ата району, Таш-Кудук айылы. 1931-ж. Чүкө)
71. Ташмамбетова Бурулкан (Талас областы, Бакай-Ата району, Таш-Кудук айылы. 1944-ж. Чүкө)
72. Тентиев Амантур (Ысык-Көл областы, Тоң району, Бүркүт айылы. 1951-ж. Бугу)
73. Токбаев Акматбек (Нарын областы, Кочкор району, Кочкор айылы. 1923-ж. Черикчи)
74. Токбаева Зина (Нарын областы, Кочкор району, Кочкор айылы. 1926-ж. Черикчи)
75. Токоева Ишенкан (Ысык-Көл областы, Жети–Өгүз району, Бозбешик айылы. 1924-ж. Дөөлөс)
76. Токтомушева Рапия (Ысык-Көл областы, Тоң району, Бөкөнбаев айылы. 1919-ж. Кутчу)
77. Токтосунов Бакай (Ысык-Көл областы, Тоң району, Бүркүт айылы. 1922-ж. Торгой)
78. Токтосунова Баян (Талас областы, Манас району, Покровка айылы. 1949-ж. Оготур)
79. Торгоева Сүйүмкан (Ысык-Көл областы, Тоң району, Бөкөнбаев айылы. 1912-ж. Кутчу)
80. Төлөгөнов Насаракун (Нарын областы, Ат-Башы району, Казыбек айылы. 1921-ж. Черик)
81. Төлөгөнова Рыскан (Ысык-Көл областы, Ысык-Көл району, Бостери айылы. 1920-ж. Саяк)
82. Турдумамбетов Орозбек (Нарын областы, Ат-Башы району, Казыбек айылы. 1953-ж. Черик)
83. Турусбекова Ишембүбү (Нарын областы, Ат-Башы району, Казыбек айылы. 1920-ж. Черик)
84. Убукеева Асылкан (Ысык-Көл областы, Тоң району, Оттук айылы. 1942-ж. Сабатар)

85. Усупова Разган (Ысык-Көл областы, Жети-Өгүз району, Бозбешик айылы. 1926-ж. Дөөлөс)
86. Чодолдоев Жусуп (Нарын областы, Ак-Талаа району, Байгөнчөк айылы. 1953-ж. Өйдөчекти)
87. Чоочу кызы Бакас (Нарын областы, Кочкор району, Кара-Саз айылы. 1918-ж. Чечей)
88. Шабданбеков Токтобек (Нарын областы, Ак-Талаа району, Үгүт айылы. 1932-ж. Саяк)
89. Шапаев Расабек (Нарын областы, Кочкор району, Кочкор айылы. 1946-ж. Сарбагыш)
90. Шергазиев Шарабидин (Нарын областы, Ак-Талаа району, Үгүт айылы. 1937-ж. Саяк)
91. Шермамбетов Турдубек (Нарын областы, Ат-Башы району, Казыбек айылы. 1929-ж. Черик)
92. Ысмайыл уулу Абдыбек (Нарын областы, Ат-Башы району, Ак-Жар айылы. 1927-ж. Чечей)
93. Эркинбаева Майраш (Ысык-Көл областы, Тоң району, Жер-Үй айылы. 1932-ж. Суксур)

КЫСКАРТЫЛГАН СӨЗДӨР

- АТМ** – Автордун талаа материалы
- ЗРГО** – Записи Русского географического общества
- ИЭ** – Институт этнографии
- ИРГО** – Известие Русского географического общества
- ИЯЛИ** – Институт языка, литературы и истории
- КГПУ** – Кыргызский государственный педагогический университет
- КГУ** – Кыргызский государственный университет
- КиргФАН СССР** – Кыргызский филиал АН СССР
- КНУ** – Кыргызский национальный университет
- КР УИА** – Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясы
- КСИЭ** – Краткие сведения Института этнографии
- РГО** – Русское географическое общество
- САГУ** – Среднеазиатский государственный университет
- СМАЭ** – Сборник Музея антропологии и этнографии
- СЭ** – Советская этнография
- ТИИАЭ** – Труды Института истории, археологии и этнографии
- ТИЭ** – Труды Института этнографии
- ТКАЭЭ** – Труды Кыргызской археолого-этнографической экспедиции
- ЭО** – Этнографическое обозрение

Молдокулова Динара Төрөкелдиевна

**КЫРГЫЗДАРДЫН САЛТТЫК
ЖУРУМ-ТУРУМ МАДАНИЯТЫ**

(XIX кылымдын аягы - XX кылымдын башы)

Автор менен байланыш:

0778 882198,

moldokulova2011@mail.ru

Өлчөмү 60x84 1/16. Көлөмү 9,5 шарттуу б.т.
Кагаз офсет. Офсеттик басуу. Нускасы 300.

ЖИ «Сарыбаев Т.Т.»
Бишкек ш., Раззаков көчөсү, 49.
Т.: 62-67-76
e-mail: talant550@gmail.com